

K-14038

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

П 327047

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
№ 439'99

СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ,
ПОЛІТОЛОГІЯ

**ОСОБИСТІСТЬ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ У СУСПІЛЬСТВІ.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ**

Матеріали III Харківських Міжнародних психологічних Читань

Частини

4, 5

ХАРКІВ
1999

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 439'99

СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ,
ПОЛІТОЛОГІЯОСОБИСТІСТЬ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ У СУСПІЛЬСТВІ.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Матеріали III Харківських Міжнародних психологічних Читань

Частини

4, 5

ХАРКІВ

1999

Видання містить матеріали III Харківських Міжнародних психологічних читань "Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти", що відбулись у Харкові 6-7 травня 1999 року.

Друкується за рішенням Ради біологічного факультету Харківського Державного університету (протокол № 8 від 16 квітня 1999 р.)

У 4 та 5 частинах Матеріалів представлені результати теоретичних та експериментальних досліджень з проблем, які виникають у сучасному суспільстві у психологічному, соціологічному та політологічному аспектах.

У статтях розглядаються питання психології життєвого шляху та ціннісних перетворень, девіантної та делінквентної поведінки; психології і соціології бізнесу та реклами; професійної, інженерної та комп'ютерної психології.

Розглядаються також соціально-психологічні та суспільно-політичні аспекти трансформацій у суспільстві переходного періоду, проблеми дезадаптації особистості, відносини влади і мас, питання створення політичного іміджу.

Редакційна колегія

Головний редактор – д-р психол. наук, проф. Дусавицький О.К.

Члени редакційної колегії: д-р соціол. наук, проф. Бакіров В.С., д-р психол. наук, проф. Балл Г.О., д-р політ. наук, проф. Бебик В.М., д-р психол. наук, проф. Белявський І.Г., д-р психол. наук, проф. Бурлачук Л.Ф., д-р психол. наук, проф. Донченко О.О., д-р психол. наук, проф. Зінченко В.П., д-р психол. наук, проф. Іванова О.Ф., д-р психол. наук, проф. Кочарян О.С., д-р філос. наук, проф. Куц О.М., д-р психол. наук, проф. Максименко С.Д., д-р політ. наук, проф. Півнева Л.М., д-р філос. наук, проф. Сазонов М.І., д-р соціол. наук, проф. Соболев В.О., д-р психол. наук, проф. Трофімов Ю.Л., д-р психол. наук, проф. Цуканов Б.Й., д-р соціол. наук, проф. Чернецький Ю.М., д-р психол. наук, проф. Шестопалова Л.Ф., д-р філос. наук, проф. Шкода В.В., д-р філос. наук, проф. Якуба О.О.

Відповідальний за випуск – Яновська С.Г.

Адреса редакційної колегії: 310077, Харків, пл. Свободи, 4, університет.
Кафедра психології, тел. 45-71-53, кафедра політології, тел. 45-71-63.

И.С. Виноградский, А.В. Шенников, Днепродзержинск

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОПТИМИЗАЦИЯ СТРУКТУРЫ РЕКЛАМНЫХ СООБЩЕНИЙ

ЧАСТИНА 4

МЕТОДИКА

В экспериментальном проекте участвовало 30 человек, из них 17 женщин и 13 мужчин в возрасте 18 до 35 лет, все – студенты Днепродзержинского государственного университета.

Экспериментальная методика в 4-е издание [1] авторами доработана и дополнена. В настоящее время она используется на кафедре психологии Днепродзержинского государственного университета.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ВИМІРІ

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Для установления характера связи между индивидуальными психологическими особенностями личности, социальными и психологическими способами взаимодействия личности с ними, а также между количеством воспринимаемых рекламных сообщений и количеством их запоминания использован коэффициент (Формула К.ху). Полученные значения использованы для установления значимости на уровне $p < 0,01$ в отношении количества запоминания рекламных сообщений и на уровне $p < 0,05$ для психологической активности личности и на уровне $p < 0,05$ для психологической активности личности и на уровне $p < 0,05$ для психологической активности личности.

Выводы: индивидуальность в рекламе – это не просто набор характеристик, а сложная система, которая влияет на восприятие и запоминание рекламных сообщений.

Выводы: индивидуальность в рекламе – это не просто набор характеристик, а сложная система, которая влияет на восприятие и запоминание рекламных сообщений.

Выводы: индивидуальность в рекламе – это не просто набор характеристик, а сложная система, которая влияет на восприятие и запоминание рекламных сообщений.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОПТИМИЗАЦИЯ СТРУКТУРЫ РЕКЛАМНЫХ СООБЩЕНИЙ

В настоящее время исследования в области психологии восприятия и воздействия рекламных текстов находятся в стадии становления. Существует не так много данных относительно того, как именно воспринимается реклама, какое воздействие она оказывает на реципиента и каковы компоненты этого воздействия на различных фазах коммуникационного процесса [1; 2; 3; 4; 5]. Возникает вопрос о значимых критериях, которые возможно использовать для оценки и создания рекламных образцов, ориентируясь на традиционные фазы коммуникации. Настоящее исследование посвящено обоснованию методического подхода, который может быть применен разработчиками рекламных текстов в целях оптимизации их структуры по приоритетным критериям. При этом в качестве перспективных видятся технико-эстетические и эргономические критерии.

МЕТОДИКА

В исследованиях приняло участие 30 человек, из них 17 женщин и 13 мужчин в возрасте от 18 до 33 лет, все – студенты Днепрпетровского государственного университета.

Респондентам предлагалось в течение 1 минуты просмотреть рекламный материал без установки на его запоминание. По истечении времени экспозиции респонденты должны были ответить на ряд вопросов.

На втором этапе респондентам предлагалось выразить свое мнение в отношении эстетической привлекательности рекламных образцов и интереса к ним, заполнив позиции таблицы 1.

Таблица 1

Психологическая оценка рекламных образцов

№ образца	Эстетическая привлекательность	Привлечение внимания	Вызываемый интерес	Особенности запоминания
1.	нет	да	нет	нет ответа

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Для установления характера связи между показателем эстетической привлекательности рекламных сообщений и показателем степени привлечения внимания к ним, а также между показателем запоминаемости рекламы и вызываемым ею интересом, был использован коэффициент Пирсона ($K_{\text{ху}}$). Полученные значения этого коэффициента оказались значимыми на уровне $p < 0,01$ в отношении показателей эстетической привлекательности и внимания и на уровне $p < 0,05$ для показателей эстетической привлекательности и интереса. Последнее может служить основанием для следующих утверждений:

1. Эстетически привлекательные рекламные сообщения вызывают повышенный интерес.
2. Привлекательные с эстетической точки зрения сообщения лучше запоминаются как в части особенностей их формы, так и в содержательном аспекте.
3. Степень эстетической привлекательности рекламного сообщения детерминирует повышенный интерес реципиента, хотя он не обязательно перерастает в желание приобрести товар.

Таблица 2

Факторы привлечения внимания в рекламных сообщениях по данным анкетирования

№	Факторы	% респондентов
1	Форма	
1.1	Контраст	50,0
1.2	Фотографии	33,0
1.3	Портрет	40,0
1.4	Женские фигуры	26,6
2.	Содержание	
2.1	Обращение	33,3
2.2	Заголовок	33,3
2.3	Размер текста	26,6
2.4	Название фирм	6,7
2.5	Индивидуальный подход к клиенту	16,7

Как следует из табл. 2, факторами привлечения внимания респондентов является контраст, использование фотографий, портретов, женских фигур (то есть фасцинативные приемы, связанные с формой сообщений), а также обращение к потребностям, заголовки и размер текста (то есть фасцинативные приемы, связанные с содержанием сообщений).

Установлено, что для респондентов на докоммуникативной фазе наиболее важны особенности подачи (дизайн) рекламного сообщения, то есть дотекстовая информация, воспринимаемая за ограниченное время. В то же время отметим, что внимание привлекает и текстовая информация, особенно лаконичная.

Таблица 3

Факторы запоминаемости рекламных сообщений.

№	Факторы	% респондентов
1	Парадокс	90,9
2	Оправданные ожидания	20,0
3	Гарантии	16,7
4	Ссылки на авторитеты	33,3
5	Новинка	20,0
6	Условия и перспективы работы	33,0
7	Скидки, цены	6,7
8	Условия продажи	10,0
9	Спектр товаров	40,0

Данные анкетного опроса позволяют сделать заключение о том, что на запоминание влияет в основном содержание сообщения. Так, в числе запомнившихся оказались парадокс («стиральная машинка в -дамской сумочке»), оправданные ожидания (новые приемы отстирывания белья), диапазон услуг, гарантий (сроки), ссылки на авторитет, информация о новинках, условия и перспективы деятельности (табл. 3).

Наиболее значимой и запомнившейся информацией на коммуникативной фазе является текстовая информация, дополняющая уже воспринятую на первой фазе дотекстовую (название, заголовок, рисунок) и раскрывающая ее содержание. При этом выявлено очевидное доминирование содержательной стороны рекламных сообщений. Плохо запоминаются рекламные сообщения, адресованные узкому кругу специалистов.

В ходе исследования нами выявлена информация, значимая для реципиента с точки зрения ориентировки в условиях посткоммуникативной деятельности (спектр

цен и скидок, наименования товаров, условия их использования, особенности оказания услуг).

ВЫВОДЫ

В ходе проведенных исследований установлено следующее:

1. Повышению внимания к рекламному сообщению способствует его эстетическая привлекательность.
2. Существует в тенденции положительная взаимосвязь между эстетической привлекательностью и запоминаемостью рекламного сообщения.
3. Более привлекательные в эстетическом отношении рекламные сообщения способны вызывать интерес к товарам и услугам, наилучшим образом выполняя информативную и осведомительную функции.

Таким образом, нами определена, в первом приближении, роль критерия эстетической привлекательности на всех этапах рекламной коммуникации. Эстетический критерий, или критерий совершенства дизайна, может выступать в качестве приоритетного при эргономическом проектировании, разработке, оценке и совершенствовании образцов.

Установленные фасциативные средства воздействия рекламных сообщений на различных фазах коммуникативного процесса позволяют более эффективно использовать особенности формирования и созерцательной стороны рекламы, а именно:

1. На докоммуникативной фазе приоритетными являются дизайнерские решения.
2. На коммуникативной фазе ведущая роль должна принадлежать содержанию сообщения, его смысловой части (когнитивная эргономика).
3. На посткоммуникативной фазе вступают в действие элементы, ориентирующие реципиента в принятии решений (где, когда, и каким образом можно приобрести товар, воспользоваться услугой, за какую цену, с какой скидкой и т. п.). Во многом здесь «срабатывает» эффект эргодизайнерского обеспечения двух предыдущих фаз.

Литература:

1. Гермогенова Л. Ю. Эффективная реклама в России. Практика и рекомендации. М., 1994.
2. Зазыкин В. Г. Психология в рекламе. М., 1992.
3. Лебедев А. Н., Боковиков А. К. Экспериментальная психология в российской рекламе. М., 1995.
4. Лебедев А. Н. Динамика отношения российских потребителей к рекламе // Психологический журнал. Т. 17. № 6. 1996. С. 111 – 118.
5. Нансипили В. Д. Проблемы рекламы в контексте психологии труда // Вестн. МГУ серия 14. Психология. 1997. # 2. С. 11 – 22.

Ж.П. Вірна, Т.М. Павлюк, Луцьк

СПЕЦИФІКА ПЕРЕЖИВАННЯ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ВИХОДУ НА ПЕНСІЮ

Важкі економічні умови суспільства відображаються не тільки на психиці людини, а й на її стані здоров'я. Адекватне відображення соціальних ситуацій залежить від витривалості по відношенню до життєвих труднощів та реакцій на ці труднощі. З метою нашого дослідження було виділено аспект впливу такого

соціального фрустратора як адміністративний, що пов'язаний із реалізацією адміністративних рішень щодо виходу людей похилого віку на пенсію.

І.П. Павлов багато разів говорив, що труднощі життя викликаються неблагоприємними станами кори великих півкуль головного мозку. На одній з клінічних серед він сказав, що життя взагалі – завжди неприємне, це суцільна неприємність і трудність. “Важкі життєві становища викликають то надмірне збудження, то депресію” (1).

Психічні стани найчастіше всього проявляються як реакція на ситуацію або діяльність та носять адаптивний, пристосувальний характер до постійно змінювальної оточуючої дійсності, при цьому узгоджуючи можливості людини з конкретними об'єктивними умовами та організуючи її взаємодію із середовищем. Фізіологічну основу психічних станів складають функціональні, динамічні системи (нейронні комплекси), які об'єднані за принципом домінанті.

На відміну від фізіологічних реакцій, які відображають енергетичну сторону адаптаційних процесів організму, психічні стани визначаються переважно інформаційним фактором та відповідають за забезпечення пристосувальної поведінки на психічному рівні. Психічні стани – явища виключно індивідуалізовані, так як залежать від особливостей конкретної особистості, її ціннісних орієнтацій та ін. Відповідність психічних станів умовам, які їх викликали може бути порушена. У цих випадках відбувається послаблення їх пристосувальної ролі, зниження ефективності поведінки аж до повної дезорганізації.

На цій основі виникають труднощі, які розцінюються як важкі стани, серед яких можна виділити й депресію. Якщо охарактеризувати нормальний стан, то такого роду стани у умовах повсякденної, професійної діяльності визначаються як стани функціонального комфорту, що означає, що засоби праці конкретної людини повністю відповідають її функціональним можливостям, а сама діяльність супроводжується позитивним емоційним до неї ставленням.

Така подія для людини звичайно викликає тяжке суб'єктивне переживання, пов'язане із переживанням почуття “непотрібності” для інших, фінансовими втратами у заробітку тощо. Таку проблему можна вивчити тільки використовуючи основні теоретичні засади щодо вивчення переживання струсових ситуацій.

Аналіз психологічних доробок дозволив нам виділити декілька фаз розвитку специфічних струсових станів у людей, які втратили роботу або вийшли на пенсійний відпочинок.

Фаза 1 – стан невизначеності та шоку. Це тяжке суб'єктивне переживання, при якому страх та емоції виступають як фактори ризику, де людина зіптовхується з іншими неприємностями – хворобами, нещасними випадками тощо.

Фаза 2 – переживання суб'єктивного полегшення та конструктивне пристосування до ситуації. Ця фаза триває приблизно 3-4 місяці після виходу людини на пенсійний відпочинок. Вже в перші тижні без роботи багато людей починають відчувати полегшення та навіть радість від того, що з'явиться більше вільного часу. З'являється певне задоволення життям. Деякі люди відмічають покращення стану здоров'я. Інші починають активні пошуки нового місця роботи, де б вони могли стати у нагоді. Однак, у деяких випадках стресові стани стають стійкими і не піддаються усуненню. Людина починає перебільшувати небезпеку свого становища і тоді вже перестає сприймати ситуацію як відпочинок.

Фаза 3 – потягнення стану. Воно настає зазвичай після 6 місяців відсутності роботи. Можна проспостерігати деструктивні змінення щодо питань здоров'я, психіки, фінансів, соціального становища людини. Спостерігається дефіцит активної

поведінки, руйнування життєвих звичок, інтересів та цілей. Підриваються сили протистояння неприємностям.

Особливо великі деструктивні змінення після виходу людини на пенсійний відпочинок спостерігаються тоді, коли людина не має хоча б невеликого емоційного задоволення від спілкування з рідними, колишніми колегами, друзями тощо.

Фаза 4 – безпорадність та примирення із ситуацією, яка склалась. Цей тяжкий психологічний стан спостерігається навіть при відсутності матеріальних труднощів, і, також в тому випадку, коли людина задоволена своєю пенсією. Стан депресії (апатії) зростає з кожним днем і місяцем. Людина припиняє спроби змінити становище і звикає до стану бездіяльності.

Отже, задача психолога полягає в тому, щоб вияснити реальні потреби людини, зрозуміти їх стан та створити умови, які б відповідали їх внутрішнім прагненням.

Дослідження депресивних станів у людей, які вийшли на пенсійний відпочинок базується на фундаментальному вивченні стресу. Відповідно теоретичним концепціям в психологічній науці, стресогенні впливи викликають у людини систему адаптаційних реакцій. Виділяють 3 фази розвитку адаптаційного синдрому:

- а) виникнення тривоги;
- б) розвиток опіру організму;
- в) виснаження пристосувальних можливостей;

В першій фазі відбувається мобілізація сил для надання опіру стресогенному фактору. На другій фазі розвиваються поведінкові реакції, спрямовані на те, щоб вирішити задачу. Третя фаза – це або вихід із стану стреса, або втрата сил та відмова від боротьби.

Закономірним може бути передбачення, що ця динаміка співпадає з тими специфічними реакціями, які проявляються у людей, що вийшли на пенсійний відпочинок.

При дослідженні соціальної депресії, основою якої виступають економічні проблеми, особливо важливим виступає питання, яке концентрується на способах її подолання та специфічних шляхах управління нею. Деякі спеціалісти вважають, що ефективним антидепресантом може бути тільки сильна соціальна підтримка, яка суттєво поменшує негативні наслідки депресивного стану. Це, звичайно вірно, але досить часто люди, що попали у важку ситуацію, позабігають тих, хто їм може допомогти. Вони замикаються в собі, надають перевагу справлятися із своїми складнощами самі.

Для подолання важкої ситуації щодо людей, які втратили місце роботи в зв'язку із виходом на пенсійний відпочинок, мають значення дуже багато обставин життя людини. Існує точка зору, що протистояння депресивному станові, викликаному виходом людини на пенсійний відпочинок більш успішніше, якщо людина має можливість збалансувати стресори та антистресори, тобто присмні та неприємні переживання.

Серед найбільш значущих позитивних впливів слід відмітити:

- заняття цікавою справою;
- вдачу;
- економію грошей;
- симпатію друзів та рідних;
- відпочинок;
- здоров'я;

Однозначним виступає за значущістю компонент соціальної підтримки. Досить важливим виступає позитивне спілкування з людьми, яких люблять та яким довіряють.

На закінчення слід сказати, що явище соціальної депресії у людей похилого віку ми розглядали в індивідуальному аспекті – з боку людини, яка переживає даний стан. Існує й інший аспект – місце цього явища в суспільстві відлому. Специфічна бездіяльність, викликана руйнуванням особистісних зв'язків між людьми та їх біологічними, особистісними та історичними коренями. Це робить людину психологічно та фізіологічно невірноваженою, збільшується ймовірність захворювань. Потрапляючи в ситуацію виходу на пенсійний відпочинок, люди часто виявляються в ситуації конфлікту з оточуючим середовищем. Замість бажаного спокою вони попадають в ситуацію переживання депресії, яка приводить до нових проблем.

Література:

1. Павлов И.П. Полное собрание сочинений в 6-ти томах. — М.: 1947.

Ж.П. Вірна, Луцьк

ФРУСТРАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПЕРЕЖИВАННЯ ЖІНКОЮ СИТУАЦІЇ АБОРТУ

Проблема вивчення психологічного стану жінки після вимушеного аборту ставиться в плані не тільки експериментальних досліджень, а й в плані теоретичного обговорення в силу дефіциту існуючих доробок. Малочисельність опублікованих робіт на тему переживання жінкою необхідності обривання вагітності робить дане дослідження актуальним. Тому, наша спроба показати постановку рішення цієї проблеми ґрунтується на узагальненні труднощів розуміння психологічного стану жінки після вимушеного аборту.

Навіть, якщо розглянути термін “аборт” з психологічної точки зору, то його можна інтерпретувати як розлад або знищення, тобто він вказує на певну травмуючу ситуацію, при якій жінка переживає втрату (невдачу). Отже, видно, що філологія терміну дуже близька до розповсюдженого терміну фрустрація. В психології фрустрація розглядається в контексті витривалості по відношенню до життєвих труднощів та реакцій на ці труднощі.

Виходячи з поняття фрустрації як психічного стану, ми даємо їй таке визначення: фрустрація – стан людини, який виражається у характерних особливостях переживань й поведінки та викликається об'єктивно такими труднощами, які суб'єктивно для людини неможливо подолати.

Якщо під реакціями розуміти все те, що провокується фрустратором у людини, в тому й числі і психічні стани, то заперечувати цьому ніяк неможна. Однак, говорячи про фрустрацію як реакції, багато психологів мають на увазі виконувані рухи та дії, не враховуючи того, що одні й тіж рухи та дії в психологічному сенсі можуть бути рівнозначними. Досить часто дуже сильне та глибоке переживання фрустрації зовнішньо виражається слабо, воно ніби занурюється всередину, так само як при переживанні горя деякі люди не плачуть, зовнішньо залишаються спокійними, але,

проте, вони можуть переживати горе сильніше за тих людей, які в аналогічних випадках проливають море сліз.

Психічний стан, який викликається фрустратором, зноходиться в залежності від типу цього фрустратора. Аборт для жінки - це своєрідний фрустратор, який може переживатись в кожному конкретному випадку як:

1) позбавлення, тобто як відсутність необхідних засобів для до-сягнення мети або задоволення потреби. Кожне позбавлення має дві форми прояву - зовнішню і внутрішню. Так прикладом "зовнішнього позбавлення", тобто випадку, коли фрустратор усвідомлюється як зовнішній чинник, мо-же бути ситуація, коли жінка хоче мати дитину, а умов щодо її виховання немає (маленька заробітна плата, відсутність чоловіка, погані побутові умови тощо). Прикладом "внутрішнього позбавлення", тобто при усвідомленні фрустратора як внутрішнього позбавлення, може бути ситуація, коли жінка відчуває потребу у дитині, але вона не може розраховувати на свої фізичні можливості, самостійність й терплячість, тобто механізм самооцінювального ставлення жінки не дозволяє їй це робити;

2) втрата, яка теж має дві форми прояву - зовнішню, коли аборт переживається жінкою як смерть близької людини (її дитини) та внутрішню, коли втрата дитини розцінюється як втрата сили, здоров'я, порядності, віри тощо;

3) конфлікт, який проявляється так само як і два попередні типи у двох формах - зовнішній, яку можна охарактеризувати як ставлення жінки до абортів як до єдиного способу вирішення проблеми та внутрішній, яка характеризується блокуванням уявлення жінки про те, що це могло статись із її матір'ю.

Ми повинні сказати, що психічні стани при втраті, позбавленні і конфлікті досить різноманітні. Вони далеко не однакові за змістом, силою та значущістю. При цьому всьому, ми вважаємо, що можна виділити певні типові стани, які часто зустрічаються при дії фрустраторів, хоча кожен раз вони проявляються в новій індивідуальній формі. Насамперед, потрібно виділити ті випадки, коли фрустратори не викликають фрустрацію. В літературі вони часто позначаються як толерантність, тобто терплячість, витривалість, відсутність тяжких переживань та різких реакцій, недивлячись на наявність фрустраторів.

Існують різноманітні форми толерантності. Найбільш "здоровим" і бажаним слід вважати стан, який не дивлячись на наявність фрустраторів, характеризується спокійністю, розсудливістю, готовністю використовувати подію як життєвий урок, але без особливих претензій до себе, що вже означало б не толерантність, а фрустрацію.

Толерантність може бути виражена, однак, не тільки у спокійному стані, а й у напрузі, зусиллі, стриманості імпульсивних реакцій. Накінець, існує толерантність типу бравування із вираженою байдужістю, якою у ряді випадків маскується прихована нудьга або озлобленість. Толерантність у відношенні бар'єрів, які можна назвати розумними або необхідними - обов'язкова. Термін толерантність в нашому випадку не адекватний. Мова йде не про те, щоб "витерпіти" ці бар'єри, а про те, щоб признати всю необхідність та корисність, вважати їх для себе благом та переживати фрустрацію тоді, коли ці бар'єри недостатні.

Слід відмітити, що в нашому випадку, всі стани, які супроводжують фрустрацію залежать від різних причин: сили цих фрустраторів, значущості їх дій, звички до них. Важливу роль відіграють індивідуальні особливості суб'єкта: один й той же фрустратор може викликати у різних людей різноманітні реакції.

В психологічній літературі досить розповсюдженою виступає тенденція виділення з числа реакцій на фрустратор-агресії. Агресія - це напад за власною

ініціативою з метою загарбнення. Говорячи про фрустрацію, терміну агресія надають досить великого значення. Мова йде про такий стан, який може включати в себе не тільки прямий напад, але й погрозу, бажання напасти, ворожість. Стан агресії може бути зовнішньо яскраво виражений, наприклад, у вульгарності, бійках, а може бути "прихованим", маючи форму недоброзичливості та озлобленості. Типовий стан при так званій агресії характеризується гострим, часто афективним переживанням гніву, імпульсивною активністю, злобою, в ряді випадків бажанням на когось або на чомусь "зірвати зло". Досить розповсюдженим проявом агресії є грубість. В будь-якому випадку, у жінок, які пережили вимушений аборт, на перший план виступає втрата самоконтролю, гнів та невинуваті агресивні дії. Слід виділити також агресію, спрямовану проти самого себе та таку, яка виражається у самознищенні, іноді грубому ставленні до самого себе.

Типовим станом вираження фрустрації також вважають фіксацію. Цей термін можна розуміти в двох смислах. Часто він інтерпретується як стереотипність, повторність дій. Фіксацію можна розуміти і як свого роду прикутість до фрустратора, який поглинає всю увагу, викликає потребу тривалий час сприймати, переживати та аналізувати фрустратор. Тут проявляється вже не стереотипність рухів, а стереотипність сприймання й мислення. Особлива форма фіксації – у відповідь на дію фрустратора – примхлива поведінка. Активною формою прояву фрустрації виступає відходження у таку діяльність, яка дозволяє відволіктися, "забутиися".

Поряд із стеничними проявами фрустрації існують й астенічні реакції на фрустратори – деперсивні стани. Депресію можна розглядати як щось протилежне агресії. Її не можна ототожнювати з фіксацією, для якої характерна не депресивність, а скоріше, своєрідна маніакальність. Для депресії типові почуття суму, усвідомлення невпевненості, безсилля, безнадійності, а інколи й відчаю. Особливою формою депресії є стан апатії, який можна охарактеризувати як тимчасове оцепеніння.

Ще однією типовою реакцією переживання фрустрації виступає регресія – це повернення до більш примітивних, а нерідко й до інфан-тильних форм поведінки, а також зниження під впливом фрустратора рівня діяльності, як такої, яка блокується. Примітивність в регресії відноситься не тільки до зовнішньо виражених реакцій, але й до переживання, наприклад, потреби в тому, щоб хтось пошкодував та приголубив як дитину.

Фрустрація розрізняється не тільки за своїм психологічним змістом або спрямованістю, але й за тривалістю. Психічні стани, які характеризують фрустрацію, можуть бути й короткими спалахами агресії або депресії афективного типу, а можуть бути й тривалими станами настрою, при цьому залишаючи помітний слід в особистості людини.

Фрустрація, як і інші психічні стани, (а саме до таких ми відносимо переживання жінкою вимушеного аборту) можуть бути типовими для характеру людини, або нетиповими, які виражають початок виникнення нових рис характеру, а також епізодичними. Так, агресивний стан більш характерний для людини нестриманої, грубої, а депресія – для людини невпевненої в собі. Однак, агресія може бути й у людини стриманої, але ставшою нестриманою після частих і тривалих фрустрацій. Наприклад, бувають такі фрустрації, які у самої "мирної" людини викликають агресію, але цей стан не проникає всередину людини, залишаючись всього ситуаційним епізодом.

Психологічне вивчення стану жінок, які пережили аборт, вимагає дослідження співвідношення між станами фрустрації та іншими психічними станами, як, наприклад, станами тривоги або надмірної турботливості, ригідності, і, насамперед, з

попередніми щодо появлення фрустратора, а також з тим, наскільки людина буде підготовлена до зустрічі з бар'єром (втратаю, позбавленням, конфліктом) щодо переживання абортів.

Н.П. Гврітішвілі, Київ

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ

Час від часу в практиці роботи практикуючого психолога виникають складні ситуації, пов'язані із застосуванням етичних принципів. Кожен з нас може пригадати свій особливий випадок, коли доводилось самотійно, без сторонньої допомоги приймати рішення на користь того чи іншого морального положення. Наприклад, чи не порушується принцип конфіденційності при ознайомленні адміністрації школи з узагальненими даними психологічного обстеження учнів, яку інформацію про індивідуальні особливості дитини та в якій формі повідомити батькам, як розпорядитися особистісною інформацією при вирішенні шкільних конфліктів (або родинних), наскільки дозволено ділитися власними поглядами і переконаннями, в якій мірі відповідальність за результати психокорекційної роботи несе психолог, а в якій - сам клієнт та ін.

Ще більш неоднозначними для практикуючих психологів є так звані ситуації "конфлікту етичних норм". А саме: як бути у випадку, коли під час індивідуальної консультації з учнем, психолог дізнався, що підліток украв класний журнал та зіпсував його? Як бути, якщо дорослий повідомив психологові про факт сексуального насильства над дитиною? Або клієнт зізнався у скоєнні фінансового злочину? Що робити, коли психолог переконався у тому, що клієнт має намір покінчити життя самогубством? Або погрожує нанести комусь тілесні пошкодження? Як себе поводити у випадку, коли клієнт освідчується консультанту у коханні? Як бути, якщо в ході консультаційної бесіди психолог ідентифікував колегу, який звертався до клієнта з далеко не етичними пропозиціями?..

Кількість подібного роду запитань можна продовжувати нескінченно довго, але відповіді на них так і залишаються відкритими. Більше того, можна сказати, що останнім часом ситуація, пов'язана із застосуванням етичних норм у практиці психологічної допомоги особливо загострилась.

Такий стан речей можна пояснити, з одного боку, збільшенням чисельності самих практикуючих психологів, серед яких не всі приділяють належну увагу етичним питанням, а надають перевагу іншим професійним цінностям, як наприклад, досконалому оволодінню конкретною технікою чи методикою практичної роботи. З іншого боку, це пояснюється "... зрозумілим прагненням практикуючих психологів захистити себе та свою професію від позанаукових, але досить конкурентноспроможних напрямків, що збирають під своє крило або явно нездорових осіб у стихійно формовані психотерапевтичні співтовариства, або ж настільки явних шахраїв, мотиви яких досить прозорі" (1, с. 193).

Тобто, широкое розповсюдження психологічних послуг в різних сферах суспільного життя та надання їх неспеціалістами призводять до непрофесійного (читай - неетичного!) застосування психологічних методів, що в свою чергу може викликати

порушення особистісного суверенітету клієнта або заподіяння йому моральної шкоди, що є неприпустимим для професійної етики психолога.

Гарантом продуктивних і гуманних норм взаємодії практикуючих психологів з клієнтами та колегами має слугувати Етичний кодекс Товариства психологів України, прийнятий на I Установчому з'їзді Товариства, який відбувся 18 грудня 1990 року в м. Києві. В ньому виголошуються загальні для всіх професійних етик моральні принципи, такі як: повага до особистості, захист людських прав, відповідальність, чесність і відвертість та ін. Серед тих, що безпосередньо стосуються професійної діяльності психологів, визначені такі принципи: відповідальність, компетентність, благополуччя клієнта, конфіденційність, морально-позитивний ефект дослідження, кваліфікована пропаганда психології та професійна кооперація.

Не вдаючись до поширеного викладу змісту вказаних принципів, зазначимо, що досить часто етична проблема полягає в суперечливості самих принципів, як наприклад, між "конфіденційністю" та "благополуччям клієнта", а також багатозначністю настанов, що розкривають зміст окремого принципу. Серед таких самим конфліктним умовно можна назвати знову ж таки "благополуччя клієнта", в якому мова йде, насамперед, про добровільну участь клієнта у стосунках з психологом та інші правові вимоги, що в більшій мірі стосуються діяльності психолога, а саме означення напговхує на думку, ніби психолог може вирішувати, що є благо для іншої людини.

Що стосується власне професійних принципів, закріплених в кодексі, то, як стверджують самі практикуючі психологи, вони відображають лише найбільш загальні положення професійної діяльності психологів, тобто висвітлюють опосередковані та знеособлені форми досить складних і кожного разу неповторних стосунків між психологом та клієнтом. Слід також звернути увагу на те, що ці стосунки матимуть специфічний характер в залежності від конкретної сфери застосування, а отже, децю різними мають бути і етичні настанови для психологів системи освіти, для клінічних психологів, для психологів виправних закладів та ін. Крім цього, специфіка етики психологічного спілкування залежатиме від окремих видів психологічної допомоги особистості, якими є: психодіагностика, психологічне консультування, психокорекція, психотерапія та ін.

Особливого змісту набуває дотримання психологом етичних норм у роботі з дітьми, тому що вони відносяться до категорії так званих "вразливих" клієнтів. Це пов'язане з тим, що багато психічних станів, характерних для дітей різних вікових категорій (наприклад, емоційна вразливість, негативізм підлітків та ін.) можуть мати незворотній та характероутворюючий вплив на становлення особистості, тому і стосунки психолога з дітьми повинні бути особливо коректними та делікатними, а етичні настанови для психологів більш структурованими та виваженими. Для цього потрібна активна участь самих практикуючих психологів в обговоренні проблемних ситуацій з власного досвіду та розробці відповідних етичних правил поведінки.

Хоча зрозуміло, що навіть найпоширеніший трактат на теми моралі не в змозі охопити всі можливі ситуації практичної діяльності психолога і дати готові "рецепти" етичної поведінки у самих різноманітних випадках. Тому психолог перш за все повинен керуватись глибоким психологічним розумінням суті проблеми клієнта, контексту, що її обумовлює та наслідків, а також власними етичними переконаннями (мати щось на зразок особистого "морального кредо"), і головне - постійною рефлексією своїх власних дій та вчинків. Адже психолог кожного разу має справу з

унікальним світом переживань людини, часто стикається з такими психічними проявами особистого та суспільного життя, які не підлягають загальновідомим стандартизованим нормам.

Тому, здається, доцільно визначити головним етичним принципом, який повинен пронизувати всю професійну діяльність практикуючих психологів, заповідь Гіппократа стосовно лікарської етики - "Не зашкодь!". Цій заповіді повинні бути підпорядковані всі інші морально-етичні норми, до неї повсякчас повинні "приміряти" свої дії та вчинки практикуючі психологи, в якій би сфері діяльності вони не працювали. Це повинно бути не просто гаслом діяльності, а внутрішньою сутністю професіонала, оскільки далеко не всі етичні проблеми, можуть мати однозначне і точне тлумачення, бути конкретно регламентовані штатним розписом. Досить часто самі тільки почуття та інтуїція підказують психологові найбільш правильне рішення в конкретній ситуації або застерігають його від скороспішних і помилкових вчинків. Отже, суттєво важливе значення має індивідуальна етична свідомість психолога, його власне почуття відповідальності та професійна компетентність, особисті моральні властивості.

В зв'язку з цим хочеться звернути увагу на систему професійного відбору та підготовки практикуючих психологів з етичних питань. Основними джерелами формування такого "етичного" способу мислення професіонала є філософія, релігія, ідеологія, культура, традиції та звичаї народу. Релігійні погляди спокон віку містили в собі певні моральні принципи, які для віруючих стали імперативними, тобто мають силу морального закону. Культура вкладає в себе норми людських стосунків, котрі реалізуються в суспільстві, в сім'ї, в системі освіти, в особистих та ділових відносинах. Складовою соціально-психологічної культури суспільства є також звичаї і традиції, які забезпечують соціально- або національно-специфічний колорит етичних норм. Вони виражають загальнолюдські категорії добра, тобто такі базові моральні принципи життєдіяльності в суспільстві, породжені розвитком культури та цивілізації, дотримання яких дарує людям благо, приносить користь, робить їх щасливими.

Професійне усвідомлення таких надзвичайно складних і неоднозначних категорій під час підготовки практикуючих психологів можливе лише за умови надбання особистого досвіду вирішення етичних проблем, для формування якого найдоцільніше застосовувати так званий "випадковий" підхід, тобто обговорення проблемних випадків.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що яким би досконалим не був етичний кодекс, самого тільки безумовного дотримання моральних правил не досить для успішного здійснення професійної діяльності практикуючого психолога. Мове йде про формування особливого - деонтологічного - менталітету цілої професійної групи, відсутність якого має слугувати показником професійної непридатності психолога-практика.

Література:

2. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості. - Харків, 1996. - 237 с.
3. Братусь В.С. Психологическое и нравственное пространство нормы // Журнал практикующего психолога. - 1997. - № 3. - С. 6-153.
4. Етичний кодекс Товариства психологів України. - Київ-Донецьк, 1993. - 8 с.
5. Семенова Н.Д. Этические основы психотерапии // Московский психотерапевтический журнал. - 1997. - № 2. - С. 109-127.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ПЕРСОНИФИКАЦИИ КОМПЬЮТЕРА

Наделение неживого объекта человеческими характеристиками, определенными личностными качествами называется персонификацией. Согласно Ж.Пиаже, к техническим объектам редко применяют феномен анимизации, с возрастом доля анимистических критериев уменьшается. Однако так как взаимодействие с компьютером носит активный характер и рассматривается как коммуникативный и эмоциональный акт общения, в котором компьютер выступает в качестве субъекта общения, феномен анимизации имеет другую специфику, мы говорим уже о феномене персонификации компьютера. О.К.Тихомиров рассматривает персонификацию, как феномен атрибуции компьютеру субъектности (1972, 1983, 1986). Это проявляется в приписывании интеллектуальных свойств эмоциональных качеств, сознательных целей, социально-ролевых функций компьютеру. В литературе описаны различные типы персонификации: восприятие компьютера как личности в целом или наделение некоторыми личностными качествами – метафорическая персонификация, сравнение с неким живым существом – анимизация, наделение интеллектуальными качествами – интеллектуализация и т.п. (Ю.Д.Бабаева, А.З.Войскунский; В.В.Кобелев, О.К.Тихомиров, 1983). Е.И.Машбиц (1988, 1989) обращает внимание на то, что компьютер предоставляет огромные возможности для моделирования различных ситуаций совместной деятельности, выступая в роли партнера, наделенного определенными личностными качествами, то есть не только как объект деятельности, но и субъект общения. Проведенные исследования (А.А. Долныкова, Н.В.Чудова, 1997) показали, что персонификация компьютера больше присуща пользователям и менее свойственна профессионалам.

А.М.Ходошем разработана специальная методика изучения объектсубъектного образа компьютера (1991), позволяющая выяснить соотношение объектных и субъектных характеристик компьютера, оценить субъектность как положительную и отрицательную, а также определить типичность ответов. Как показал обзор исследований по проблеме персонификации, структура субъектного образа компьютера в целом и соотношение в нем отдельных компонентов не рассматривалась.

В последние годы в связи с улучшением компьютерной техники изменились и возможности организации диалога с машиной: улучшились мультимедийные параметры, компьютер уже не только пишет, но и говорит, поет, учит, активно используется речевой ввод информации; в общение с компьютером включаются практически все слои населения. Разрабатываются новые интерфейсы, дающие возможность управлять компьютером непрофессиональному пользователю. Все это требует дополнительных исследований психологических особенностей диалога «человек-компьютер», в том числе и структуры образа компьютера.

Целью нашего исследования явилось изучение персонификации как относительно устойчивой установки по отношению к компьютеру. Предполагалось, что на персонификацию компьютера оказывают влияние личностнокоммуникативные качества испытуемого, опыт его взаимодействия с компьютером, мотивационная направленность испытуемых. В комплекс психодиагностических процедур вошли следующие методики:

- 16-ти факторный тест Р.Б.Кеттелла для оценки личностных особенностей испытуемых;
- компьютерная методика анализа неформальных коммуникаций «АНК» (Ю.Б.Максименко, В.А.Гордеев, А.В.Гордеева);

- методика определения уровня притязаний моторной пробы Шварцландера;
- модифицированная методика изучения объект-субъектного образа компьютера (А.М.Ходош).

В исследовании приняли участие 18 учеников 11-го класса общеобразовательной школы г.Снежного. Все испытуемые второй год общались с компьютером в дисплейном классе на уроках информатики.

С помощью рассказа-сочинения были получены сведения, где и когда учащиеся впервые познакомились с компьютером, общаются ли с машиной помимо школьных занятий. По методике Шварцландера (Л.Д.Столяренко, 1996) определен уровень притязаний испытуемых. Личностные характеристики получены с помощью 16-ти факторного теста Кеттелла. Исползованная в эксперименте компьютерная методика анализа неформальных коммуникаций (А.В.Гордеева, 1995) позволила получить коэффициенты групповой и собственной активности испытуемых, а также коэффициенты коммуникативности и реципиентности, которые дают возможность судить о роли субъекта в коммуникативном акте общения, исходя из групповой и индивидуальной оценок, а также противоречия в запросах группы и тем, кем предпочитает быть испытуемый – реципиентом или коммуникатором.

Для исследования структуры образа компьютера нами была модифицирована методика изучения объект-субъектного образа компьютера А.М. Ходоша. Процедура методики была сохранена. Испытуемым предлагалось написать 20 свободных ассоциаций-ответов на вопрос «Компьютер: кто он?». Анализ и обработка результатов нами была изменена. Ходош получал три генеральные оценки: соотношение объектных и субъектных факторов, эмоциональное восприятие компьютера и стереотипность ответов. Мы рассматривали также соотношение субъектных и объектных качеств, выявляя их соотношение в целом, и не останавливаясь на объектных качествах компьютера, более детально анализировали ответы, связанные с субъектностью. Были выделены следующие компоненты структуры образа компьютера: субъектность, объектность, активность, эмоции, коммуникативность, реципиентность, лидерство. Под конструктами «субъект-объектности» предполагается выраженность качеств, которыми испытуемый наделяет компьютер в процессе общения с ним, то есть фактически приписывает ли он компьютеру человеческие качества. Активность и эмоции характеризуют степень активности и эмоциональности процесса общения человека с компьютером. Конструкт «коммуникативности-реципиентности» показывает распределение ролей в компьютерном диалоге, а «лидерство» характеризует, которая из двух сторон коммуникативного акта «человек-компьютер» берет на себя главную роль.

Проведенный корреляционный анализ позволил выявить ряд интересных положительных и отрицательных значимых корреляционных связей компонентов структуры образа компьютера и личностных качеств испытуемых. Конструкт «субъектность» имеет положительные значимые связи с факторами С («эмоциональная неустойчивость – эмоциональная устойчивость») и 1 («жесткость – чувствительность») по Кеттеллу (-0,55 и -0,48 соответственно), с коэффициентом групповой активности по методике «АНК» (0,47) и обратную связь с фактором Я~ («консерватизм – радикализм») (-0,57) и уровнем притязаний (-0,35). И наоборот, объектность связана с эмоциональной неустойчивостью, прямолинейностью и радикализмом испытуемых. Коммуникатора видят в компьютере учащиеся, обладающие следующими качествами: эмоциональной устойчивостью, доверчивостью, уверенностью в себе, консерватизмом (коэффициенты корреляции с соответствующими шкалами Кеттелла С, Е, 0, Я~ (0,49; -0,6; -0,42; -0,52). Конструкт «реципиентность» связан с «эмоциональной неустойчивостью – эмоциональной устойчивостью» (0,44), «прямолинейностью и дипломатичностью

стью» (0,59) и групповой активностью (0,42). Лидерство компьютеру отдают школьники, обладающие высокими баллами по шкале «эмоциональная неустойчивость – эмоциональная устойчивость» (0,6), уверенные в себе (фактор 0, -0,69), расслабленные (фактор Я4, 0,5). Активность диалога связана с устойчивостью и чувствительностью (0,45 и 0,44 соответственно). Положительные эмоции – с подчиненностью, доверчивостью, консерватизмом и низким уровнем притязаний (-0,43; -0,4; -0,53 и -0,45 соответственно).

Проведенный корреляционный анализ показал взаимосвязь конструктов структуры образа компьютера с личностными качествами человека. Чем более стабильна эмоциональная устойчивость, развито чувство эмпатии, консерватизм школьника, тем больше он склонен воспринимать компьютер в качестве партнера, наделяя его личностными качествами. Сравнение персональных коммуникационных характеристик испытуемых с компонентами структуры образа компьютера позволяют сделать вывод, что групповая активность испытуемого, соответствующая его статусу в группе, в большей степени связана с атрибуцией субъектности компьютеру. Учащиеся, характеризующиеся высокими показателями собственной активности, как правило, видят компьютер в роли реципиента. Школьники, которые в общении с одноклассниками хотят быть коммуникаторами, получают больше отрицательных эмоций от диалога с компьютером.

Таким образом, проведенные исследования показали, что персонификация компьютера в той или иной мере проявляется у всех испытуемых. Подтвердилась зависимость выделенных нами компонентов структуры образа компьютера от личностных и коммуникативных качеств субъекта общения.

Литература:

1. Бабаева Ю.Д., Войсунский А.З., Кобелев В.В., Тихомиров О.К. Диалог с ЭВМ: психологические аспекты // *Вопр. психологии.* – 1983. – #2. – С. 36-47
2. Гордеева А.В. Возможности компьютерной методики неформальных коммуникаций // *Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції.* – Донецьк, 1995. – 93 с.
3. Долныкова А.А., Чудова Н.В. Психологические особенности суперпрограммистов // *Психол. журнал.* – 1997. – #1. – С. 113-121.
4. Машбин Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения: (Педагогическая наука – реформе школы). – М.: Педагогика, 1988. – 192 с.
5. Машбин Е.И., Андриевская В.В., Комиссарова Е.Ю. Диалог в обучающей системе. – Киев: Выща школа, 1989. – 184 с.
6. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов-н/Д.: Феникс, 1996. – 736 с.
7. Тихомиров О.К. Психологические последствия компьютеризации // *Человек и компьютер* / Под ред. О.К. Тихомирова. – М., 1972. – С. 235-262.
8. Тихомиров О.К., Бабанин Л.Н. ЭВМ и новые проблемы психологии. – М., 1986. – 354 с.
9. Тихомиров О.К., Бабаева Ю.Д., Войсунский А.Е. Общение, опосредствованной компьютером // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология.* – 1986. – #3.
10. Ходош А.М. Методика изучения объект-субъектного образа компьютера // *Вопр. психол.* – 1991. – #6. – С. 149-154.

П.П. Горностай, Киев

ЛИЧНОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЛЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Сегодня не ощущается недостатка в различных концепциях и теориях личности, описывающих человека во всех его проявлениях: от трактовки его как организма или

телесной субстанции с конституциональным типом до рассмотрения его как аутентичной духовной личности с врожденной тенденцией к самоактуализации (см. Холл и Линдсей, 1997; Хелл и Зиглер, 1997; Maddi, 1989). Существует немало и таких концепций, которые делают акцент на социальной природе человека, среди которых одними из самых интересных являются ролевые теории личности. В то же время представляется уместным более основательно рассмотреть личностные аспекты психологии ролей, так как в этой области исследований преобладают социологические подходы, а психологическое направление представлено в основном прикладными аспектами, где не всегда находится место психологической теории.

Ролевое поведение является одной из важных форм социального поведения личности, если не самой важной. Однако, в социальной психологии личности, уделяющей много внимания личностным аспектам социального поведения, очень незначительна доля теоретических моделей и конструктов, описывающих ролевое поведение как проявление личности. Доминирует одностороннее представление о социальных ролях как о закрепленных в социуме нормах выполнения социальных функций человека (то есть чисто социологическое понимание). Часто забывают, что это лишь один из источников возникновения психологических ролей, известный как ролевые экспектации, а существуют еще такие понятия, как ролевая идентичность, ролевая Я-концепция и другие, которые позволяют рассматривать роли не просто как привнесенный культурой (а следовательно как внешний по отношению к личности) феномен, но и как одну из форм функционирования личности, как составную часть ее жизнедеятельности.

Отчасти эта проблема решается в ролевых концепциях личности, среди которых наиболее известными являются теория психодрамы (см. Лейтц, 1994) и теория символического интеракционизма (Mead, 1946). Обе эти научные школы трактуют личность как совокупность ролей, хотя и делают это по-разному. Однако здесь происходит определенная подмена понятия Я понятием роли, что не всегда правомерно. Даже расширение ролевых проявлений личности до психодраматических "первичных ролевых категорий" (от соматических до трансцендентных) не решает проблемы, ибо личность как многомерная биосоциальная система всегда намного сложнее ее ролевых составляющих. Во всяком случае еще рано говорить о создании ролевой теории личности, в которой были бы разрешены все противоречия, присущие противопоставлению социальных и индивидуальных аспектов жизнедеятельности личности.

Ролевые компоненты в структуре личности имеют большое значение, что позволяет говорить, например, о ролевом самосознании человека, описываемом такими понятиями, как ролевая идентичность и ролевая Я-концепция. Противоречия ролевой Я-концепций с ролевыми ожиданиями является одним из источников ролевых конфликтов (Stryker & Macke 1978, p. 72). Ролевая идентичность является важным компонентом чувства идентичности и имеет истоки в детской "антиципации ролей" (Эрикссон, 1996). Развитие ролевой идентичности рассматривается как важная составная часть социализации личности с самых ранних ее этапов (Gordon, 1976).

Существует намного больше личностных параметров, выступающих детерминантами ролевого поведения, чем это описано в литературе. Остановимся на некоторых из них, которые выступают в качестве предмета нашего исследования.

Локус ролевого конфликта представляет собой конструкт, определяющий склонность личности выбирать одну из двух стратегий поведения в ролевом конфликте: экстернальную или интернальную, то есть, ориентация соответственно на внешний или внутренний ролевой конфликт. В первом случае у личности доминирует тенденция отстаивать собственную ролевую Я-концепцию и строить ролевое поведение со-

гласно ей, даже если она противоречит выполняемой роли. Во втором случае ролевое поведение строится преимущественно в соответствии с ролевыми ожиданиями, и если они противоречат Я-концепции человека, то последняя подавляется и развивается внутриличностный ролевой конфликт (Горноста́й, 1998).

Ролевое переживание представляет собой эмоциональное состояние, сопровождающее ролевое поведение личности. Исполнение роли происходит как на поведенческом, так и на чувственном уровне. Роль может быть как внешней, так и внутренней. Во втором случае поведенческий компонент отсутствует или свернут, происходит в воображаемом плане. В то же время чувственный компонент (ролевое переживание) не только не отсутствует, но в отдельных случаях может быть даже сильнее, чем в ситуации реальной роли. Ролевое переживание по своим характеристикам близко к описанному Ф. Е. Василюком (1984) процессу переработки травматического опыта, и может рассматриваться как одна из его составных частей, особенно если эта переработка происходит в терапевтическом пространстве, включающем элементы ролевого поведения и творческого самовыражения. Ролевое переживание является важным компонентом ролевой Я-концепции личности, характеризуя эмоционально-ценностное отношение к себе как к субъекту роли.

Потребность в ролевом переживании рассматривается как потребность в новом чувственном опыте, получаемом личностью в процессе исполнения ролей (не только реальных, но и воображаемых, а также искусственно моделируемых — театральных, психодраматических и тому подобное) и в процессе творческого самовыражения (Горноста́й, 1991). Ролевое переживание включает в себя гораздо больше положительных эмоциональных компонентов, чем отрицательных, а поэтому, являясь столь притягательным для личности (в отдельных случаях оно поднимается до уровня духовного наслаждения, в других — выступает как очищающий катарсис) оно является эффективным средством формирования личности.

Ролевая компетентность — это способность личности оперативно владеть своими психологическими ролями, выступать полноправным субъектом этих ролей, включать ролевое поведение в процесс собственной жизнедеятельности и жизнетворчества. Ролевая компетентность в свою очередь состоит из четырех компонентов:

1. *Ролевая вариативность* — это многообразие репертуара психологических ролей личности, которые не ограничиваются стандартным набором социальных и межличностных ролей в референтных группах, а включает много разновидностей этих ролей, а также воображаемые роли, которые создаются в процессе творческой деятельности человека и творческого самовыражения.

2. *Ролевая гибкость* — это умение легко переходить от одной роли к другой, не "застревать" на отдельных ролях, особенно если эти роли в определенных условиях становятся неконструктивными и превращаются в источник психологических проблем. Ролевая гибкость предполагает владение не только психологическими ролями, но и такими "ролевыми" феноменами, как эго-состояния в теории Э. Берна (1992), умение перехода от одного состояния к другому и конструктивного их использования, прежде всего — эго-состояния "Взрослого". Ролевая гибкость важное условие адаптивности личности к меняющимся условиям социальной действительности.

3. *Ролевая глубина* — это владение глубинной структурой ролей и эго-состояний личности, опора в ролевом поведении не на внешнюю подструктуру роли (экспектации), а на глубинные составляющие (ролевая Я-концепция, ролевое переживание), способность к произвольному изменению силы ролевых переживаний от полного его исчезновения (в случае отказа от неконструктивных или патогенных ролей) до чувства потрясения и катарсиса.

4. *Способность к ролевой децентрации* — это сложное психологическое образование включающее способность к перевоплощению (то есть принятию на себя театральных и психодраматических ролей), ролевую эмпатию (принятие роли другого человека, умение посмотреть на мир с точки зрения его ролевой Я-концепции), ролевую рефлексия (умение оценить собственное ролевое поведение со стороны, с точки зрения других). Ролевая децентрация предполагает также умение перевоплощаться в воображаемые роли и идентифицироваться с другими ролями при восприятии художественного творчества.

Описанные личностные параметры представляют интерес не только в теоретическом плане, но и в практическом аспекте. Они являются ключевыми компонентами в психотерапевтических и психологических техниках и методиках, направленных на помощь человеку в решении его психологических проблем, на гармонизацию его жизненного мира, в конечном счете — на личностный рост.

Ролевое переживание является важным терапевтическим механизмом в психодраматерапии и других подходах, использующих ролевую игру. С помощью него удастся не только устранить последствия психотравм, но и гармонизировать жизненный мир личности, деформированный или разрушенный в результате жизненного кризиса. Психодраматерапия в целом опирается на такие понятия, как взаимный "выбор по чувству", "вчувствование", "сопереживание", "теле" (Гройсман, 1979), которые могут быть интегрированы категорией "ролевое переживание" для описания общего механизма терапевтического воздействия ролевого поведения.

Для понимания природы внутриличностных ролевых конфликтов, а также для их диагностики, коррекции и профилактики важным оказывается понятие локус ролевого конфликта. В настоящее время ведется работа по созданию диагностической методики, которая даст возможность прогнозировать стратегию поведения личности в условиях ролевого конфликта. Она не только поможет осуществлению личностного выбора, устранению отрицательных последствий конфликтного взаимодействия, но и предположительно может выступить хорошим средством профилактики неврозов и других личностных дисгармоний.

Достаточно эффективным является тренинг ролевой компетентности, используемый как составная часть ролевого креативного тренинга для педагогов и специалистов, работающих с людьми. Этот тренинг, включающий техники ролевой игры, элементы транзакционного анализа, методики креативности, решает две основные задачи: личностное совершенствование, помогающее успешно решать многие жизненные проблемы; профессиональный рост, дающий человеку новые инструменты творческого решения профессиональных коммуникативных проблем, благодаря совершенствованию профессионально важных качеств его личности.

Из всего изложенного можно сделать вывод, что характеристики ролевого поведения нельзя относить только к ситуативным, внешним по отношению к ней проявлениям. Они органично входят в структуру личности и их анализ помогает лучше понять ее сущность, особенности функционирования и жизнедеятельности (особенно в социальных аспектах), выработать механизмы психотерапевтического воздействия и решить целый ряд других практических задач. Психологические роли несомненно имеют не только социально-психологическую, но и личностную природу.

Литература:

1. Бери Э. Транзакционный анализ и психотерапия: Пер. с англ. — СПб.: Братство, 1992. — 224 с.
2. Васильюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.

3. Горнистай П. П. Творчество, как форма освоения и переживания времени личности // Психология личности и время жизни человека.— Черновцы: ЧГУ, 1991.— С. 24-32.
4. Горнистай П. П. Ролевой конфликт и проблема выбора // Психология на перетині тисячоліть.— К.: Гнозис, 1998.— Т.1.— С. 319-326.
5. Гройсман А. Л. Проблемы ролевой психотерапии // Психологические механизмы регуляции социального поведения.— М.: Наука, 1979.— С. 175-203.
6. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я.Л.Морено: Пер с нем.— М.: Прогресс; Универс, 1994.— 352 с.
7. Холл К. С., Линдсей Г. Теории личности: Пер. с англ.— М.: "КСП+", 1997.— 720 с.
8. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение): Пер. с англ.— СПб.: Питер Пресс, 1997.— 608 с.
9. Эриксон Э. Г. Идентичность: Юность и кризис: Пер. с англ.— М.: Прогресс, 1996.— 344 с.
10. Gordon C. Development of Role Identities // Annual Review of Sociology.— 1976.— V. 2.— P. 405-433.
11. Maddi S. R. Personality theories: A comparative analysis. 5th ed.— Chicago (IL): Dorsey Press, 1989.— 749 p.
12. Mead G. H. Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist.— Chicago: Univ. Press, 1946.— 401 p.
13. Stryker, S., Macke, A. S. Status inconsistency and role conflict // Annual Review of Sociology.— 1978.— Vol. 4.— P. 57-90.

Е.А. Гузьман, Харьков

К ВОПРОСУ О ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМАХ РАЗВИТИЯ СОЗАВИСИМОСТИ У ДЕТЕЙ В АЛКОГОЛЬНЫХ СЕМЬЯХ

Среди проблем, которые возникают в связи с алкоголизмом, одной из наиболее тяжелых и трудно разрешимых можно считать нарушение процесса воспитания в семье. Это нарушение связано прежде всего с тем, что не только пьющий взрослый находится в зависимости от алкоголя (5), но остальные члены семьи вынуждены так или иначе учитывать эту зависимость в процессе построения семейных отношений. Ущербный характер таких отношений подчеркивает психологический статус членов семьи алкоголика, который определяется словом "созависимые" (6).

Различие между алкогольной зависимостью и созависимостью заключается прежде всего в отсутствии у последней биологической составляющей. С психологической точки же зрения такое различие довольно трудно установить, так как в обоих случаях речь идет об особенностях эмоциональной и личностной зависимости. При этом необходимо рассматривать эмоциональную и личностную зависимость не только в качестве одной из возможных причин алкоголизма, но и в качестве основной характеристики некоторой производной ситуации, что возникает как привычная реакция на неконтролируемое поведение алкоголика. И здесь необходимо отметить присутствие определенной психологической выгоды, которую находит не только алкоголик, получающий невротическую компенсацию в опьянении, но и члены семьи, которые также по-своему заинтересованы именно в таких отношениях.

Можно сказать, что в данном случае имеют место стабильные семейные сценарии, в которых каждый знает свою роль и придерживается ее. Подобные сценарии разворачиваются мгновенно и обязательно, практически не оставляя возможности что-либо изменить в будущем. Поэтому психокоррекционная работа с алкоголиками и их семьями невероятно сложна.

В гештальт-психологии существование подобного постоянства связывают с функционированием одного из способов прерывания контакта с будущим, а именно —

репродукции прошлого (2). Механизм интроективной репродукции вызывает к жизни внутреннее устойчивые структуры опыта, которые невероятно ограничивают возможность изменения собственного поведения в условиях изменяющейся ситуации. Механизм проективной репродукции не дает возможности воспринимать ситуацию наступающего будущего как новую. Наоборот, каждая новая ситуация воспринимается как копия прошлого.

Результатом действия механизмов интроективной и проективной репродукции является то, что будущее существенным образом не отличается от прошлого и настоящего. Как правило, жена алкоголика в свое время зарекалась «никогда в жизни не связываться с пьяницами», но в выборе супруга руководствовалась теми представлениями, которые усвоила ранее в собственной семье. По данным российско – американского Центра «Выздоровление» подавляющее большинство этих женщин (87,3%) имеет пьющего отца или другого близкого родственника.

Возникновение тех или иных механизмов прерывания контакта (7) связывают с ранним детством, когда ребенок еще способен критически оценивать предлагаемые ему способы поведения и переживания, когда функция «Эго» еще слабо представлена в его взаимоотношениях с окружающими. Это означает прежде всего то, что отсутствие способности осуществлять идентификацию и отвержение заставляет ребенка использовать те способы взаимодействия, которые предлагаются ему извне. То есть функция «Эго» заменяется в данном случае требованием роли. Присвоенный таким образом тип созависимости сопровождает человека на протяжении многих лет.

Подобная созависимость представлена, например, в одной из ролей, которую может принимать ребенок в семье алкоголика (6). Это роль ответственного ребенка, так называемого «семейного героя». Она предполагает осуществление замены отсутствующего или перегруженного взрослого. Такой ребенок часто готовит еду, заботится о младших братьях и сестрах, выступает в роли советчика и судьи в спорах между родителями, пытаясь тем самым поддержать нормальное функционирование семьи. Очень быстро эта роль экстраполируется и на другие системы отношений: ребенок становится сверхуспевающим не только в семье. Но и в школе, в кругу товарищей и т.д. он берет на себя все более сложные обязательства, стараясь угодить всем, и всем обеспечить благополучное существование. Однако, чувства удовлетворения не наступает. Более того, ребенок не может воспринимать похвалы в свой адрес, так как уверен, что они основаны на ошибочном восприятии. В таких случаях гештальт – терапия осуществляется в направлении выявления и осознания ранних интроецированных отношений со стороны родителей: «Ты недостаточно хороший ребенок и прилагаешь мало усилий, чтобы стать лучше».

Как было отмечено ранее, тот или иной способ взаимодействия в подобных случаях диктуется необходимостью ситуации, в которой окружающие находят свою выгоду. В связи с этим возникает следующий вопрос: каким образом алкоголизм одного из родителей становится выгодным для всей системы семейных отношений и какое место отводится ребенку в этих отношениях?

В анализе внутрисемейного взаимодействия мы исходили из той мысли, что следует обратить внимание прежде всего на характер эмоциональных отношений, так как эмоциональный компонент входит в комплекс зависимости и созависимости. Собственно алкогольную зависимость некоторые последователи склонны считать разновидностью эмоциональной. (5,6).

Для исследования этой стороны отношений в «алкогольных семьях», то есть в семьях, где есть хотя бы один алкоголик, мы использовали метод построения социограммы (4). Независимо друг от друга взрослые изображали схематически характер

взаимодействия между членами семьи, положительные и отрицательные стимулы, которые получает каждый. В ходе последующей беседы мы пытались выяснить какое чувство стоит за симптомами алкоголизма, как это выглядит, какие выгоды и негативные последствия у этих симптомов и, наконец, как это может использоваться в семье.

В данной статье мы рассматриваем результаты применения этого метода на примере одной из семей. Состав семьи следующий: два ребенка (девочка в возрасте 5,5 лет (В) и мальчик 3 лет (А)), мать 27 лет (М), сестра матери 34 года (С), бабушка со стороны матери 56 лет (Б) и дедушка со стороны матери 61 год (Д). Все члены семьи проживают вместе. Особенностью этой семьи является наличие сразу двух комплексов симптомов: заболевание алкоголизмом у дедушки, квалифицированное врачами в возрасте 54 лет, а также истерический невроз (по диагнозу врачей) с 3,5 лет у девочки.

В социограммах, представленных ниже, позитивное эмоциональное воздействие на другого обозначено в виде сплошной линии. Негативное эмоциональное воздействие на другого – пунктирной линией.

На рисунке 1 мы видим социограмму семьи, которую выполнила мать.

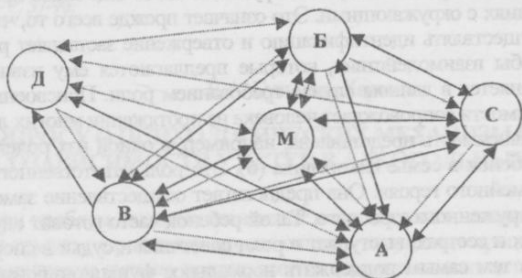

Рисунок 1. Социограмма семьи, выполненная матерью.

Понятно, что гармоничные (в плане эмоционального развития) отношения предполагают такую ситуацию, когда все члены семьи получают / посылают как позитивные, так и негативные стимулы друг другу. Однако, на представленной социограмме подобная гармония нарушена. В частности, дедушка получает позитивные стимулы только от внуков, от остальных членов семьи – только негативные. При этом он сам посылает всем негативные стимулы, кроме внука. То есть с точки зрения автора социограммы, дедушка находится в изоляции от подавляющего большинства членов семьи, что является своеобразным наказанием за алкоголизм. Обращает на себя внимание также пространственная изоляция этого «отрицательного» персонажа на социограмме. В ходе терапевтической беседы с матерью мы выяснили, что на самом деле выгода от алкоголизма дедушки для остальных членов семьи в возможности направить на него энергию негативного воздействия. У семьи есть как бы моральное право наказывать дедушку за поведение в состоянии алкогольного опьянения, в то время как нет возможности отреагировать раздражение в других направлениях. Во всей этой ситуации есть и еще одна выгода. По словам матери, дедушка никогда не был включен в семейное взаимодействие, что повторяется в периоды его трезвости. Таким образом, алкоголизм дедушки является единственным способом включения его в семейные отношения хотя бы на эмоционально-негативном фоне.

При анализе социограммы мы обратили также внимание на то, что ее автор является «проводником» негативных эмоций своих детей (А и В) по отношению к де-

душке. Не имея возможности выразить свое раздражение напрямую, дети используют для этой цели свою мать, которая «передает» это раздражение. И с этой точки зрения симптомы истерического невроза девочки безошибочно активизируют мать в нужном направлении. Последовательность событий следующая: получив очень сильный эмоциональный стимул от дедушки, девочка начинает рыдать, и эти рыдания заканчиваются приступом удушья («Я задыхаюсь от того, что не могу ничего ответить»). Подобные симптомы вызывают у матери испуг и желание наказать дедушку за причиненный вред.

Более сложным для интерпретации нам представляется способ функционирования в семье младшего ребенка (А). Отношения, характеризуемые нами как гармоничные, налажены у мальчика только с матерью. В данном случае для ребенка существует возможность принимать/посылать как позитивные, так и негативные стимулы. В отношениях с другими членами семьи этот ребенок не позволяет себе выражать раздражение, он осуществляет взаимодействие, используя только эмоционально-позитивные стимулы. Таким образом, мальчик является «накопителем» негативных эмоциональных воздействий и свое раздражение может выразить только через мать. Остается невыясненным вопрос по поводу того, как и во что трансформируются невыраженные эмоции. На сегодняшний день у ребенка не замечены какие-либо соматические проявления или отклонения в поведении.

Следует прояснить также особенности взаимоотношений между автором социогаммы и ее сестрой. Рисунок не содержит указаний на негативную сторону этих взаимоотношений. По-видимому, речь может идти о выпеснении из сознания этой стороны отношений.

На рисунке 2 представлена социогамма, выполненная дедушкой.

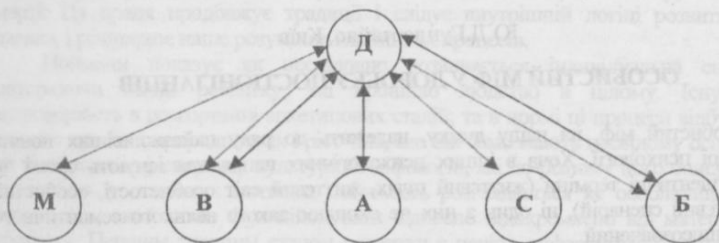

Рис. 2 Социогамма семьи, выполненная дедушкой

Фрагментарность этой социогаммы не позволяет осуществить полный анализ. Однако, можно отметить, что с точки зрения автора, гармоничные отношения налажены у него с бабушкой (Б) и внучкой (В). Взаимодействие с остальными членами семьи как обмен либо позитивными, либо негативными стимулами. Наблюдается явное нежелание дифференцировать отношения между другими. Об этом говорит также пространственное расположение персонажей на социогамме.

Следует отметить тот факт, что процесс совместной интерпретации полученных социогамм с каждым из авторов уже содержал некоторый терапевтический эффект. Осознание некоторых сторон во взаимоотношениях, по словам участников, способствовало лучшему пониманию своего поведения и поведения других.

Итак, изучение эмоционального компонента созависимости дает возможность сделать выводы о существовании определенной психологической выгоды, которую

получают члены семьи, включая в свои отношения алкоголика. Симптомы алкоголизма являются важным фактором, определяющим особенности циркуляции отношений в семье.

Последующая терапевтическая работа с данной семьей была направлена на построение гармоничных эмоциональных отношений между членами семьи и выработку у них адекватных в адресном отношении способов выражения негативных эмоций.

В дальнейших исследованиях нам хотелось бы найти адекватные методы получения информации об эмоциональном взаимодействии в семье от детей. Такая информация представляется крайне интересной и необходимой для анализа. Следующим шагом должно стать изучение факторов, под воздействием которых подобные системы становятся неустойчивыми и способными к изменению.

Литература:

1. Державна доповідь "Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року". - Київ, 1998.
2. Долгополов Н. Избегание будущего // Гештальт-96. - МГИ, 1996.
3. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия. - СПб.: СОЮЗ, 1998.
4. Материалы семинара Н.Б.Кедровой (руководителя программы «Гештальт-терапия с детьми» МГИ) «Клиническая практика и супервизия», проходившего в психологическом центре «Ай-си», 31 октября-2 ноября 1998 года (не опубликованы).
5. Оксфордское руководство по психиатрии (под ред. Гельдер М., Гэт Д., Мейо Р.), т.2. - Киев, 1997
6. Полянова Т.А. Семья алкоголика // Семейная психология и семейная психотерапия, 1997, №1.
7. Робин Жан-Мари. Гештальт-терапия. - М.: «Эйдос», 1996.
8. Романова О.Л., Петракова Т.И. Социально-психологические механизмы усвоения детьми алкогольной традиции // Вопросы психологии, №5-6, 1992.

Ю.Д.Гундертайло, Київ

ОСОБИСТИЙ МІФ У ДОРОБКУ ПОСТЮНГАНЦІВ

Особистий міф, на нашу думку, належить до ряду найважливіших понять аналітичної психології. Хоча в інших психологічних напрямках існують схожі чи частково ідентичні терміни (життєвий шлях, життєвий світ особистості, особистий світ, життєвий сценарій), ні один з них не охоплює такого великого семантичного поля, як вищезначений.

Особистий міф - феномен несвідомого. Це той сюжет, що його реалізує у своєму житті як самодостатній цілості кожна людина. Увесь життєвий шлях сприймається як послідовність закономірних подій і головна особа постає героєм уже хоча б фактом продовження свого існування. Ми вважаємо, що це явище детермінується фундаментальною людською потребою смислу життя (В.Франкл, Б.С.Братусь) як центального спрямовуючого елемента процесу життєтворення особистості, котрий допомагає їй виділити саму себе з безмежного хаосу Всесвіту. Потрібно зазначити, що особистий міф - це суб'єктивне сприймання, переживання і реагування щодо внутрішньої та зовнішньої реальностей. Особистий міф формується під впливом багатьох чинників, серед яких фігурують і архетипові образи, і особливості фізичного образу Я, і специфіка виховання у сім'ї і школі, і життєві успіхи та невдачі. Тільки на кінцевих етапах життя ми можемо побачити сформовані конструкти, які, однак, все ще можна змінити. Тому для терапевтичної практики робота з цим феноменом має непересічне значення: аналізуючи логіку вчинків і подій, їх причини і наслідки, через їх усвідомлення, можна допомогти людині знову побачити світ у всій його

різноманітності, тобто збагатити форми сприймання, переживання і діяльності. Особистий міф може розглядатися як несвідома основа процесу індивідуалізації чи як її метафора, отож акцентуючись на терміні індивідуалізації ми матимемо на увазі саме особистий міф.

Як відомо, засновником теорії особистого міфу заслужено вважається К.Г.Юнг. Його учні і послідовники також розробляли цю тему, якій і присвячена наша робота. Звичайно, ця тематика була приводом до дискусій, була реорганізована і розширена, а також осмислена в системі авторських понять. Тут ми пропонуємо свій погляд на висвітлення цієї проблеми у працях постюнгіанців.

Якщо розглядати психологічну науку в цілому, то ми можемо помітити вплив концепцій Юнга на всі сфери як теорії так і практики. Навіть існує такий вислів "неусвідомлені юнгіанці", які працюють в тих же напрямках, що і відомий вчений. Ендіро Самуелс відносить до цього списку не один десяток видатних науковців. Окрім того, на сьогоднішній день існує мінімум 4 класифікації постюнгіанських шкіл.

Е.Самуелс пропонує розглядати три основні школи постюнгіанців. Класична школа (Нойманн, І.Якобі, Г.Адлер, Мейер) надавала найбільшого значення індивідуалізації і феномену Самості. Школа розвитку (М.Якобі, Фордхем, Самуелс, Гордон) основну увагу приділяє розвитку особистості. Архетипічна школа (Хілман, Міллер, Шортер) в центрі своєї системи координат розміщує архетипічні образи [2].

У своїй роботі ми використаємо останню класифікацію, яка з нашої точки зору найбільш адекватно відображає сучасну ситуацію в аналітичній науці.

Найвидатнішим представником класичної школи є Е.Нойманн. Цей вчений у своїй доктринальній роботі "Виникнення і розвиток свідомості" як пише у передмові сам К.Г.Юнг, зробив саме те, що зробив би класик, якби народився вдруге після своєї смерті. Ця праця продовжує традиції і слідує внутрішній логіці розвитку теорії класика, і розширює наше розуміння глибинних процесів.

Нойманн показує як послідовно розвивається індивідуальна свідомість, повторюючи етапи розвитку, які пройшло людство в цілому. Існує певна закономірність в розгортанні архетипових стадій; та в нормі ці процеси відбуваються так само просто і природно, як і ріст тіла, але так само мають несвідому основу. Цей ряд відображено у системах культурних міфологій, які по-різному його описують, але співпадають у основних мотивах. Свідомість розглядається як особливий продукт несвідомого, який може функціонувати відносно відокремлено від материнського субстрату. Першим значним етапом розвитку є період диференціації свідомості від первинної єдності з уроборосом, який відзначається особливою напруженістю, боротьбою і закінчується ініціацією. Шлях Его лежить від неупорядкованої анархії до усвідомлення своєї незалежної структурності. Наступний етап полягає в постійній асиміляції трансперсонального, що дозволяє збільшувати вагу Его, відчуття своєї важливості. Вчений виділяє такі шляхи відокремлення свідомого від несвідомого: фрагментація архетипів і комплексів; обезцінювання несвідомого; вторинна персоналізація трансперсонального змісту; виключення емоційних компонентів, що здатні придушити Его; раціоналізація. Дві психічні системи - свідоме і несвідоме - урівноважуються процесами центроверсії - загальної тенденції психіки до гармонійної цілісності. Таким чином, розвиток особистості, який у Юнга окреслений лише в загальних рисах - як шлях сходу і заходу сонця (свідомості) - Нойманн ділить на менші, більш чіткі і конкретні фази, виділяючи мозаїку кольорового калейдоскопу особистого міфу протягом усього людського життя.

Школа розвитку, заснована М.Фордхемом, додала до аналітичної психології період дитинства, який майже не розглядався К.Юнгом, можливо, через конфлікти з

3.Фрейдом. Ця школа синтезувала наробики неофрейдистів і наголошувала на необхідності розгляду періоду раннього розвитку як такого, що за архетиповим формуванням нічим суттєво не відрізняється від дорослого і може бути співвіднесений з індивідуацією в дорослому житті. Фордхам вважає, що Самість апіорі існує в дитині, тільки в стані первинної недиференційованої потенціальності. З процесом розвитку відбувається поступова диференціація Самості за допомогою процесів деінтеграції та реінтеграції. Деінтеграція полягає в виділенні архетипових образів та співвіднесенні з їх з реальністю. Якщо деінтеграція пройшла вдало, проходить процес реінтеграції - поглинання деінтегранта, після чого самість стає більш диференційованою завдяки виникненню інтералізованого об'єкту, який вже є не просто образом, а й реальним досвідом. Культура сприяє ефективності таких внутрішніх архетипових процесів як , наприклад, смерть, друге народження, ініціація. На пізніших етапах життя в житті людини присутні: 1) нереалізована потенціальність; 2) нереалізована архетипова уява; 3) деінтегранти; 4) Его-комплекс як автономна система, чутлива до потреб всього організму [1]. Таким чином, лондонська школа сприяла інтеграції до життєвого шляху важливого і спрямовуючого етапу розвитку , як дитинство. Отож, особистий міф починає розумітися і в контексті перших етапів становлення особистості, коли вона ще не була самостійною, а лише формувалася. Оточення розглядається як невід'ємна частина детермінації зростання.

Лідером архетипічної школи є Дж.Хілман. Увага в цій школі акцентується на феномені уяви і уявних образів як психічної реальності - такої ж самої за своїми правами, як і "об'єктивна реальність". Як пише Юнг, наша доля проявляється в наших образах. На цю школу особливо вплинув ісламський вчений Корбін, який використав термін *mundus imaginalis* (1972) і розглянув архетипи як основні структури уяви. Образи потрібно не просто аналізувати, а переживати, гратися з ними, відчувати їх. Образів існує дуже багато. Хілман наголошує : "первинною і незмінною мовою ... архетипічних моделей - є метафорична мова міфів" [2,382]. Міф допомагає більшій продуктивності роботи з образом і переживанню образу. Якщо інші напрямки дотримуються своєрідного "монотеїзму" - тобто розгляду одного Бога, однієї лінії життя, то тут пропонується перейти до політеїзму як сприймання світу у всій його багатобарвності і багатогранності. Не існує якоїсь однієї індивідуації . Індивідуація може бути сукупністю множинних міфів. Підтримуються ідеї деталізованості, складності. Деінтеграція і розщеплення вважаються такими ж продуктивними способами розвитку, як і цілісність і інтеграція. На нашу думку, такий погляд надає можливість архетипічній психології найбільшче наблизитися до феномену індивідуального. Цей підхід найбільше зупиняється на неповторності кожної особистості і її внутрішнього світу.

Отже, в роботах усіх постпюнгіанських шкіл особистий міф як матриця несвідомого процесу розглядається в певних, окремих аспектах, які разом створюють чітко структуровану перспективу закономірностей людської долі.

У кінці свого досліді ми хочемо зазначити, що ті теоретичні конструкти, що їх створили постпюнгіанці, розширивши і поглибивши концепцію К.Г.Юнга, дозволили психологічній науці розвиватися далі. Систематизувавши досвід цієї когорти вчених, американські психологи створили нову систематичну одиницю - особистісну міфологію (Д.Файнштейн, С.Кріппнер) , яка дає можливість розглядати множинність в цілісності простору і часу , зупинятися на окремих аспектах і виділяти загальні тенденції. Їхні наукові гіпотези були підтверджені багатолітнім досвідом терапевтичної, підтримуючої і навчальної практики [6].

Література:

1. Ламберт К. Процесс индивидуации. // Хрестоматия по глубинной психологии. - Вып.2. - М. - 1997.
2. Самуэлс Э. Юнг и постюнгянцы. Курс юнгианского психоанализа. - М. - 1997.
3. Хилман Дж. Исцеляющий вымысел. - СПб. - 1997.
4. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания. - М.-К. - 1996.
5. Хилман Дж. Терапия, сны и воображение // Юнг и современный психоанализ. Хрестоматия по глубинной психологии. - Вып.1. - М. - 1996.
6. Feinstein D., Krippner S. Personal Mythology. Los Angeles, 1988.

Т.В. Данильченко, Чернігів

СПРИЙМАННЯ ЧОЛОВІКА І ЖІНКИ ПРИ ФОРМУВАННІ ПЕРШОГО ВРАЖЕННЯ

Загальна тенденція розвитку людського спілкування призводить до того, що в ньому перше враження стає чи не найголовнішим фактором. Тому перше враження набуває досить серйозного змістовного значення в спілкуванні, вивчення процесу його побудови є дуже актуальним і цінним як в науковому, так і в практичному аспектах. Загальновідомо, що формування першого враження залежить від багатьох чинників: віку, статі, професії, психологічних властивостей об'єкта спілкування тощо. Чи не найперше місце в цьому переліку займає стать.

Психологія та інші науки про людину розглядають психологічні явища під кутом зору статевих відмінностей. Це обов'язковий елемент процедури психологічного дослідження.

Одним з перших, хто в радянській психології звернув увагу на статеві відмінності в емоційному переживанні, був Б.Г. Ананьєв: "У жінок більша здатність гальмувати переживання, особливо переносити сильний біль і тяжкі афекти страждання, краща здатність виконувати монотонну працю, яка потребує напруження волі саме в формі затримки, гальмування" (2; 138). Стереотипи мужності і жіночності вивчав І.С.Кон. Але треба зазначити, що проблема формування першого враження залежно від статі спостерігача і об'єкту спілкування не знайшла достатнього відображення в вітчизняній психології.

Наукові інтереси більшості дослідників концентруються на проблемах формування і дії суспільних стереотипів мужності і жіночності (Агеев В.С., Обозов Н.Н.); відношення до жінок в академічному середовищі (Т.В.Виноградова); жіноча самотність (Силиєва В.И.), психологія вагітних жінок тощо. Приблизно в такому ж руслі велися дослідження в зарубіжних центрах (9; 229).

Актуальним питанням пізнання і розуміння людини людиною є вивчення першого враження через призму міжособистісного сприймання залежно від статі об'єкта і суб'єкта спілкування.

Огляд досліджень показує, що в цілому жінки більш успішно здійснюють психологічну діагностику іншої людини за її зовнішніми ознаками, ніж чоловіки. В дослідженнях О. Бодальова та Л. Іванської (4; 180) жінки давали показники (по ступеню схожості відтворюваного портрета з оригіналом) вище середніх даних (61,17%), а чоловіки – нижче. Виявлений і зворотний процес, в дослідженнях В.Н. Куниціної (8; 112) підлітки-дівчата і хлопці більш повно фіксують особливості фізичного вигляду і експресії у жінок, ніж чоловіків.

Проблема особистісних змін у зв'язку з віком – це окреме питання. Ще І.С. Кон зазначав, що поляризація чоловічих і жіночих якостей з віком послаблюється; "чоловік починає цінити в собі такі якості, як здатність зрозуміти іншого, емоційну чутливість, які раніше йому здавалися ознаками слабкості" (7; 81).

За даними З.Ф. Семенової (12; 41) невелику перевагу в точності оцінок віку мають жінки. Також вона з'ясувала, що у жінок зв'язок запам'ятовування інформації більш тісно пов'язаний з комунікативними властивостями об'єкта сприймання, ніж у чоловіків. Дослідники В.А. Барабанщиков і Т.Н.Малкова (3; 115) з'ясували, що жінки більш точно розпізнають емоції по міміці. Використавши структурно-кореляційний аналіз суб'єкт-об'єктних залежностей при формуванні першого враження про іншу людину, Дьяконов Г. показав (5; 253), що у людей, які належать до однієї статеві групи, перші враження про людину виявилися більш схожими, ніж у людей, які представляли різні статеві групи; і що при фіксуванні ряду характеристик в образі людини, яка виступає об'єктом формування першого враження, виявляються помітні відмінності як між чоловіками і жінками, так і між хлопчиками і дівчатками, яке знаходить своє відображення в неоднаковому оцінюванні їхнього значення. Результати дослідження В.Ф. Петренко (11; 67) свідчать, що у випадку однієї статі об'єкта сприймання і спостерігача на перше місце виходять аспекти, які пов'язані з можливістю ділових стосунків, спілкування, діалогу з партнером, а у випадку протилежної статі – оцінка його особистісної привабливості.

Дослідники часто підкреслюють, що в міжособистісному взаєморозумінні для жінок більш важливий, ніж для чоловіків, емоційний тон взаємовідносин (саме тому вони звертають увагу на експресивні прояви). Навіть в змісті терміну "розуміння" юнаки частіше підкреслюють моменти об'єктивного знання і інтелектуальної схожості, а дівчата – емоційні компоненти (співчуття, співпереживання) (10; 115).

Проблема відмінностей сприймання людини людиною в статевому аспекті залишається і далі в центрі уваги.

Метою нашого дослідження було з'ясування значущості різноманітних зовнішніх та експресивних ознак при побудові образу незнайомої людини залежно від її статі. У дослідженні брали участь студенти 1-3-го курсу педагогічного університету (50 юнаків і 50 дівчат). При відповіді на питання: "На що Ви звертаєте увагу в першу чергу при зустрічі з незнайомою людиною?" пропонувалося проранжувати 12 ознак окремо при сприйнятті чоловіків і сприйманні жінок. Ознаки виділялись по трьох факторах: характеристики зовнішнього вигляду, оформлення зовнішності, експресивні прояви. Обстеження проводилось методом анонімного анкетування. Результати статистичного аналізу відображені у таблиці 1.

Жінки сприймають чоловіків і жінок більш-менш однаково, тобто використовується одна і та ж перцептивна схема (коефіцієнт рангової кореляції $K=0,818$). Одним із можливих пояснень цього явища є те, що жінки менш ідентифікуються з соціальними групами і тому протиставлення "ми" і "вони" не так яскраво виражене (позиція "Я і навколишній світ").

У юнаків образ чоловіка і образ жінки кардинально відрізняються ($K=0,252$), тобто при сприйманні людини використовуються різні моделі залежно від статі об'єкта спілкування. Можливо, що тут впливає той факт, що юнаки більш стереотипізовані по відношенню до статевих ролей, ніж дівчата.

І жінки, і чоловіки при сприйманні жінок використовують більш менш схожі параметри ($K=0,696$), тоді як при спостереженні чоловіків виявляється більша розбіжність ($K=0,573$).

Цікавими виявилися результати сприйняття різних ознак особистості. Обличчя і у юнаків, і у жінок являється значущим фактором (1-е місце). Хоча при сприйманні юнаками представників своєї статі на перше місце як найбільш вагомий фактор вони поставили "розум", хоч незрозуміло, в чому при першому контакті він проявляється (цей фактор жінки при сприйманні людей протилежної статі поставили на 6-е місце). Жінки ж на інтелектуальний розвиток своєї партнерки по спілкуванню звертають увагу в останню чергу (11-е місце).

Одним з головних аспектів при формуванні першого враження виступає будова тіла, статура. Цей фактор виявився на другому місці для обох груп при сприйнятті осіб протилежної статі (цікаво, що для чоловіків оформлення зовнішності партнерки по спілкуванню не є істотним – 8-ме місце, – що свідчить про те, що побутова "чоловіча" думка "чим менше одягу на жінці – тим краще" не така далека від істини). Жінки на статуру чоловіка дивляться в другу чергу після обличчя (тут вони з представниками "сильної половини людства" рівні), для своєї статі обидві групи поставили дану ознаку на 5-е місце.

Таким чином, в проведеному дослідженні виявилося, що коли перед нами представник своєї статі, на перший план виступає діловий (дієвий) аспект, в протилежному випадку оцінка суб'єкта спілкування доволі часто виступає в еротичних термінах (ці дані узгоджуються з результатами, отриманими В.Ф. Петренко (11; 67)).

Очі як найбільш виразний елемент обличчя визнали обидві групи (3-е місце для жінок і 4-е для юнаків при сприйманні жінок), хоч при формуванні першого враження про людину своєї статі у спостерігача ця ознака виявляється неважливою.

Мовлення – один з найбільш інформативних засобів спілкування. Для жінок воно більш важливе при сприйманні чоловіків, ніж представниць своєї статі (відповідно 5-е і 6-е місце). Для чоловіків же при контакті з партнером своєї статі мовлення відіграє неабияку роль (3-е місце). Можливо, це пояснюється тим, що чоловіки більш уважні до вербальних каналів подання інформації, ніж до невербальних.

Дії незнайомої людини як для чоловіків, так і для жінок не відіграють головної ролі при сприйманні в умовах першого знайомства (чоловіки при сприйманні осіб своєї статі поставили цю ознаку на 6-е місце, жінки – на 9-е).

Середній рівень значущості має зачіска (жінки поставили її на 4-е місце при сприйманні представниць слабкої статі і 7-е – чоловіків, чоловіки – 5-е і 7-е місце відповідно).

Цікаво, що посмішка як фактор привабливості для представників сильної статі зовсім не має значення у випадку, коли об'єкт спілкування – чоловік, тоді як при контакті з незнайомими жінками ця ознака займає одне з трьох провідних місць – 3-е (для жінок відповідно – 8-е і 7-е місце).

В цілому фізичні дані і оформлення зовнішності при сприйманні інших людей студентами (18-22 роки) виявилися більш важливими факторами, аніж експресивна поведінка об'єкта спілкування.

Таким чином, в даному дослідженні ми маємо змогу говорити про такі виявлені тенденції:

1. Сприймання чоловіками представників своєї і протилежної статі відбувається за різними перцептивними схемами, тоді як у жінок вона більш-менш однорідна.

2. При контакті з незнайомою людиною своєї статі чоловіки головним чином звертають увагу на ділові якості партнера по спілкуванню, тоді як оцінка жінок відбувається по еротичним категоріям.

3. Для людей 18-22 років на перший план виходять фізичні якості оформлення зовнішності, тоді як експресивні прояви залишаються поза увагою.

Таблиця 1.

Аналіз сприймання зовнішніх ознак людини чоловіком та жінкою залежно від статі спостережуваного

Ознаки	Жінки				Чоловіки			
	Жінки		Чоловіки		Жінки		Чоловіки	
	Ранг	Місце	Ранг	Місце	Ранг	Місце	Ранг	Місце
Обличчя	3.28	1	3.74	1	2.04	1	4.70	2
Одяг	4.18	2	4.94	4	7.02	8	4.84	4
Зачіска	5.80	4	6.90	7	6.34	5	7.40	7
Походка	7.50	8	7.84	10	7.14	9	7.50	8
Очі	5.50	3	4.78	3	5.82	4	7.66	10
Будова тіла	5.94	5	4.34	2	3.30	2	5.78	5
Міміка	8.30	10	9.00	12	8.86	11	8.04	11
Жести	8.46	12	8.82	11	9.08	12	7.56	9
Дії	8.00	9	7.80	9	8.48	10	6.36	6
Мовлення	6.24	6	6.32	5	6.92	7	4.80	3
Розум	8.30	11	6.48	6	6.82	6	4.50	1
Посмішка	6.46	7	6.96	8	5.80	3	8.70	12

Література:

1. Агеев В.С. Социальные и психологические функции полоролевых стереотипов // Вопросы психологии, - 1987. - №2. - с.152-158.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т. - М., 1980.
3. Барабанщикова В.А, Малкова Т.Н. Исследование восприятия эмоционального состояния человека по выражению лица // Проблема общения в психологии. - М., 1981.
4. Бодаев А.А., Ковалев Г.А. Проблемы психологии познания людьми друг друга (по материалам XXII-го Международного психологического конгресса) // Вопросы психологии. - 1981. - #1. С.178-182.
5. Бодаев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. - М.: Изд. МГУ, 1982. - 199с.
6. Виноградова Т.В., Семенов В.В. Сравнительное исследование познавательных процессов у мужчин и женщин: роль биологических и социальных факторов // Вопросы психологии. 1993. - Мо2.-С.63-71.
7. Кон И.С. Психология половых различий // Психология индивидуальных различий: Тексты/ Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я. Романова, - М., 1982. -- с.78-83.
8. Куницына В.Н. Восприятие и оценка экспрессии подростками // Экспериментальная и прикладная психология. Ученые записки Ленинградского университета - Вып.5. - Л., 1973. - . 107-115.
9. Майерс Д. Социальная психология/ Пер. с англ. - СПб.: Питер Ком, 1998. - 688с.
10. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. - К.: Либидь, 1990. - 191с.
11. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. - М.: Изд-во МГУ, 1988. 208с.
12. Семенова З.Ф. Влияние роли и статуса на процессы социальной перцепции и восприятие информации // Экспериментальная и прикладная психология. - Вып. 4. - Л., 1971.
13. Силяева В.И. Женское одиночество: специфика образа "Я" // Психология на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. - т. 111. - К., 1998.

ПРОЯВЛЕНИЕ СУТОЧНОЙ АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ТИПА ОРИЕНТАЦИИ ВО ВРЕМЕНИ

Типы личностной ориентации во временной перспективе с учетом их связи с циркадианной активностью поведения не привлекали внимания исследователей, то есть проблема временной перспективы и циркадианной активности рассматривали в отдельных плоскостях. Актуальность и недостаточная изученность этой темы обусловили цель исследования – выяснить зависимость между типом ориентации и типом суточной активности.

Рассмотрим данные о циркадианной периодичности одного из аспектов поведения, который можно назвать работоспособность. Под этим мы понимаем показатели эффективности при выполнении различных заданий, требующих совершения нужных движений в результате восприятия и переработки головным мозгом определенной сенсорной информации. Необходимо также отметить, что исследование возможных ритмов работоспособности у человека сопряжено с рядом трудностей, которых нет при аналогичном исследовании физических процессов. Может быть, самая очевидная из этих трудностей связана с тем, что выполнение задания – действие произвольное. Поэтому видимые колебания эффективности могут отчасти (или даже целиком) отражать просто колебания мотивации, а вовсе не подлинной работоспособности. Другая проблема – это утомление, возникающее при выполнении самого задания. Даже наиболее устойчиво мотивированному человеку трудно достаточно долго поддерживать высокую работоспособность.

Работоспособность – это, по определению, функция только бодрствующего человека. Поэтому при исследовании циркадианных колебаний типичных показателей работоспособности мы можем располагать лишь неполными данными.

Колебания умственной работоспособности в период бодрствования изучались по меньшей мере на протяжении 100 лет. Еще Эббингауз в 1885 г. отметил, что запоминание бессмысленных слогов обычно быстрее происходит утром – по его мнению из-за того, что «в более поздние часы умственные силы и восприимчивость снижены» (3). С другой стороны, Бехтерев утверждал, что психические процессы утром замедленны, а вечером – ускорены, причем скорость их протекания минимальна в послепопуденное время (1). Об этом послепопуденном снижении говорил также Крепелин (5), который связывал его с приемом пищи. обстоятельно изучив «кривую работоспособности», он тоже заметил подъем в утренние часы, но в отличие от Эббингауза заключил, что наблюдавшийся спад и сопутствующие явления «относительно не свидетельствовали об утомлении», поскольку они «исчезали спустя 2-3 часа, даже если работа продолжалась».

Таким образом, даже в самых ранних работах встречаются упоминания о двух различных тенденциях на протяжении дня, а также о «спаде после ленча» (после полудня). Утомление было признано важным фактором, хотя его конкретное проявление во времени представлялось спорным. Гейтс (2), работа которого была связана главным образом с вопросами школьного порядка, заключил, что утром все кривые работоспособности совпадают (т.е. работоспособность повышается примерно до полудня). Но после полудня «были обнаружены характерные различия»: «собственно интеллектуальные» процессы достигают своего максимума в середине дня и значительно снижаются после ленча, тогда как преимущественно «двигательные» функции проявляют «непрерывный подъем эффективности на протяжении всего (школьного) дня».

Лэрд (2) весьма критично отнесся к лабораторным исследованиям своих предшественников, объяснив разногласия между ними «недостаточной вдумчивостью при проведении экспериментальных работ» (сам он в тщательно контролируемых опытах на студентах обнаружил почти непрерывное на протяжении дня ухудшение результатов при испытании ряда психических функций, включая память). Критические замечания Лэрда представляются не вполне справедливыми, хотя они не противоречат данным, рассмотренным в обзоре Фримена (1). Вывод этих авторов, что различные исследователи получали все четыре возможные формы кривой работоспособности (неуклонный подъем; неуклонный спад; подъем, затем спад; спад, затем подъем), равносителен утверждению, что определенного профиля вообще не существует. Между тем, вероятно, что различными типами темперамента соответствуют различные профили работоспособности (4).

В нашем исследовании решалась задача: сравнить периоды околосуточной активности с типом ориентации в прошлое, настоящее и будущее.

Исследование проводилось на основании результатов, полученных профессором Цукановым Б.И. (6). Выборка состояла из 50 человек в возрасте от 15 до 50 лет. Испытуемым было предложено ответить на следующие три вопроса.

1. Представьте себе, что у Вас есть возможность разделить суточный период на наиболее удобные для Вас фазы бодрствования и сна. В каком часу Вы бы ложились и до которого часа Вы бы ложились и до которого часа Вы бы спали до естественного пробуждения без будильника? Определите этот период времени с точностью до четверти часа.

2. Ваш период бодрствования от момента пробуждения до момента засыпания разбит на четыре равные части. Определите:

а) в какой части Вам работаете лучше (I, II, III, IV)?

б) укажите время наибольшей активности в пределах выбранной Вами части с точностью до четверти часа.

3. У времени есть прошлое, настоящее и будущее. Расположите их в порядке субъективной значимости:

а) наиболее значимое;

б) значимое;

в) наименее значимое.

Если а) будущее, то насколько Вы предвидите значимые события: на день, неделю, год, насколько лет? Если а) прошлое, то насколько отстоят наиболее значимые события Вашей жизни в днях, месяцах, годах?

На основании полученных результатов выборка разделилась на три типологические группы ориентации во времени. Были построены графики индивидуальной активности мозга, что определяет работоспособность, для среднестатистического субъекта с ориентацией в будущее (рис. 1), настоящее (рис. 2) и прошлое (рис. 3).

Легко заметить, что среднестатистический субъект с ориентацией в будущее (рис. 1) имеет два пика активности в период бодрствования: около 12 ч. и 19 ч. 30 мин.; и спад: около 15 ч. Испытуемые с ориентацией в прошлое также имеют два пика максимальной активности: около 10 ч. и 22 ч. 30 мин.; и спад в 16 ч. (рис. 3). У среднестатистического субъекта с ориентацией в настоящее наблюдается один максимальный пик активности около 19 ч., а также небольшой всплеск в 10 ч. 30 мин. и незначительный спад работоспособности в 13 ч.

В исследовании удалось показать, что существуют более общие закономерности двухуровневой организации времени в психике человека, на которые неоднократно указывали в своих исследованиях П. Фресс, С.Л. Рубинштейн, Д.Г. Элькин, Б.И.

Цуканов и др. Также удалось показать четкий вариант зависимости между основной переживаемого времени, скрытого в механизме биологических часов, его субъективным отражении, типом оценки и типом ориентации.

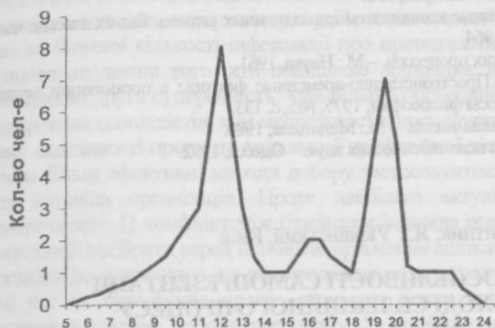

Рис. 1

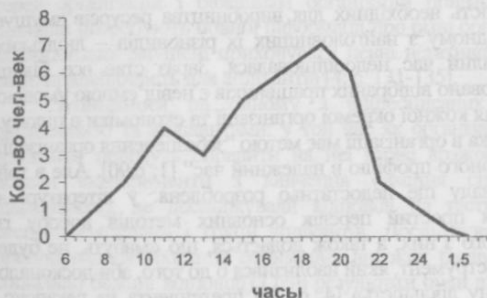

Рис. 2

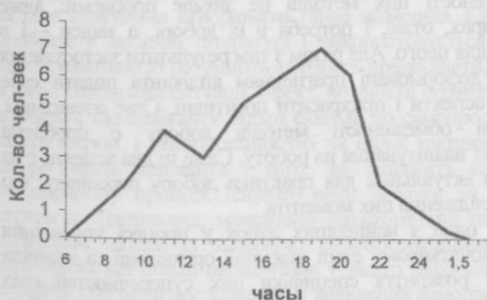

Рис. 3

Результаты данного исследования могут быть применены в организации учебной и производственной деятельности, управлении транспортными средствами. По данным немецких исследователей всплеск аварийности совпадает с минимумом ак-

тивності свідомості в фазі бодрствования циркадианного періода життєдіяльності індивіда.

Література:

1. Ашофф А. Биологические ритмы. – М.: Наука, 1979
2. Ашофф А. Экзодгенные и эндогенные компоненты циркадианных ритмов. Биологические часы. Под ред. С.Э. Шноля. – М.: Мир, 1964
3. Бюннинг Э. Ритмы физиологических процессов. – М.: Наука, 1961.
4. Доброхотова Т.А., Брагина Н.Н. Пространственно-временные факторы в организации нервно-психической деятельности. //Вопросы философии, 1975, №5, с. 133.
5. Доскин В.А., Лаврентьева Н.А. Ритмы жизни. – М.: Медицина, 1980.
6. Цуканов Б.И. Диссертация доктора психологических наук. – Одесса, 1992.

О.В. Житник, Я.І. Український, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ АПЛІКАНТІВ У ХОДІ СЕЛЕКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

За сучасних умов обмеженість необхідних для виробництва ресурсів змушує робити все більший акцент на одному з найголовніших їх різновидів – людських ресурсах, значущість яких тривалий час недооцінювалася. Зараз стає все більш очевидним, що наявність кваліфіковано відібраних працівників є невід’ємною умовою ефективної діяльності і процвітання кожної окремої організації та економіки в цілому. Добір кадрів як планомірна політика в організації має метою “забезпечення організації потрібною кількістю людей потрібного профілю в належний час” [1; с.90]. Але в той же час проблема добору персоналу ще недостатньо розроблена: у літературі в більшості випадків пропонується простий перелік основних методів добору із короткою характеристикою кожного з них, а також додається, що «мабуть, не буде розроблений жоден селекційний інструмент, який наблизився б до того, аби досконало прогнозувати подальшу професійну діяльність» [4; с.152] претендента на вакансію. Проте констатація факту обмеженості цих методів не знімає проблеми: адже залишається потреба в нових кадрах, отже, і потреба в їх доборі, а звідси – і в застосуванні тих чи інших методів для цього. Але разом з тим результати застосування майже всіх інструментів будуть деформовані прагненням апліканта подати себе якнайкраще: приховати негативні аспекти і прикрасити позитивні. Стає очевидним, що зворотнім боком проблеми обмеженості методів добору є проблема самопрезентації аплікантів у процесі влаштування на роботу. Саме ці два аспекти є на даний момент одними з найбільш актуальних для практики добору персоналу, що відповідно робить актуальним і дослідження цих моментів.

Добір персоналу постає як одна з найперших ланок у процесі управління людськими ресурсами. На цьому початковому етапі взаємодії організації та індивіда виникає ряд суперечностей. Для розкриття специфіки цих суперечностей слід насамперед показати, що цілі, які переслідує індивід, і цілі, які ставить перед собою організація, на цьому етапі є діаметрально протилежними. Індивід має 2 основні цілі: оцінити організацію та привабити її. Перша означає, що індивіди збирають інформацію, щоб скласти якомога більш точне уявлення про різні організації і обрати з них ту, яка в найбільш повній мірі здатна задовольнити потреби індивіда. Друга означає, що індивід повинен зацікавити організацію для того, щоб вона відібрала саме

його. Тому, чим більше аплікант прагне привабити організацію, тим менше він може дізнатися про її особливості і задовольнити власні інтереси; а чим більше він прагне дізнатися про організацію, тим менш привабливим він для неї стає. Організація в свою чергу переслідує аналогічні цілі: приваблення належних аплікантів та їхня оцінка. Перша ціль означає, що, підкреслюючи позитивні моменти роботи, організація залучає достатню кількість аплікантів для здійснення селекції. Друга ціль означає отримання якомога більшої кількості інформації про претендентів для їхньої адекватної оцінки і правдавладштування того, хто найбільше відповідає вимогам організації. Отже, стає очевидною друга суперечність: чим більше організація зацікавлена у залученні до неї конкретних спеціалістів, тим менш жорсткі процедури добору мають бути застосовані, тому можливості прогнозу подальшої професійної діяльності апліканта зменшуються; а чим більш ефективні методи добору застосовуються, тим менш привабливою стає для індивіда організація. Проте найбільш актуальними виявляються наступні суперечності: 1) конфлікт між бажанням індивіда привабити організацію і бажанням організації відібрати серед індивідів: прагнення аплікантів справити гарне враження на організацію призводить до замовчування чи прикрашення деяких реальних фактів, у той час як організація прагне отримати повну інформацію, щоб прийняти вірне рішення в процесі добору персоналу; 2) конфлікт між бажанням індивіда вибрати серед організацій і бажанням організацій привабити необхідний тип аплікантів: індивіди потребують повної інформації про різні організації, щоб оцінити їх, у той час як організації змушені приховувати певні негативні аспекти для того, щоб зберегти свою привабливість для аплікантів [4; с. 131-135].

Зупинимося на одному з вищеописаних конфліктів, що виникає між організацією та аплікантами: у той час як організація прагне відібрати найкращого, апліканти прагнуть справити на неї гарне враження. Існування такого конфлікту довели експерименти з вивчення «вміння справляти враження» (impression management), де досліджували відповіді на тести щирості 3 груп: контрольної, експериментальної і групи аплікантів. Досліджуванам з експериментальної групи пропонувалися гроші за отримання високих балів по тесту (тобто стимулювалися соціально бажані відповіді) і їхні результати були вищі, ніж у контрольної групи, але нижчі, ніж у аплікантів [2; с.643-658]. Це свідчить про високу мотивованість аплікантів та їхнє прагнення створювати гарне враження. Саме при дослідженні такого роду проблем у західній літературі і використовується поняття «самопрезентація». Під самопрезентацією розуміють здатність представити, презентувати себе так, як бажано в даній соціальній ситуації. Ефект, котрий ці стратегії справляють, достатньо значний: доведено, що апліканти більш схильні до самопросування, ніж до запобігання перед інтерв'юером, і використання тієї чи іншої тактики є значимим предиктором оцінки інтерв'юером апліканта і того, чи запросять апліканта до подальшої участі в селекційному процесі. Існують різні підходи до класифікації самопрезентаційних стратегій. Наприклад, можливий дихотомічний підхід до вивчення цих стратегій: виділяють людей із захисною самопрезентаційною стратегією і з набуваючою стратегією, які більш наполегливі у запиті інформації, пошуку виправлення і т.д. [6; с.19-30]. Ще одне дослідження з виявлення самопрезентаційних мотивів у соціальній інтеракції встановило 4 варіанти основних вражень, які прагне справити людина на свого співрозмовника: приємне; компетентне; етичне; привабливе [3; с.664-673]. Можливі й інші підходи, наприклад, при аналізі поведінки політичних лідерів виділяють: наступальну; оборонну; асертивну стратегію [5; с.469-491]. Важливо відмітити, що аналіз самопрезентаційних стратегій у цих дослідженнях проводився на основі вивчення поведінки індивідів, зокрема аплікантів, в ситуації безпосередньої

соціальної взаємодії. Тому цікаво дослідити, як самопрезентують себе апліканти при письмових відповідях на відкриті запитання анкети.

З метою дослідження випадковим чином було відібрано аплікаційні бланки 86 кандидатів на різноманітні посади. Аналізувалися відповіді на питання про те, що привнесе в організацію індивід і що від нього можна буде очікувати. Питання були навмисне сформульовані таким чином, щоб виявити не реальні особистісні властивості кандидата, а те, як він буде себе презентувати для влаштування на роботу. Відповіді співставлялися з даними 16PF-опитувальника Кеттелла, який також пропонувався аплікантам. Метою цих емпіричних досліджень було виявлення основних категорій самопрезентації, якими користуються апліканти, та встановлення основних самопрезентаційних стратегій. При проведенні дослідження були сформульовані наступні нульові гіпотези: на використання тієї чи іншої самопрезентаційної стратегії не впливає схильність апліканта до соціально бажаних відповідей (контргіпотеза: подібний вплив простежується); використання певної самопрезентаційної стратегії не залежить від наявності у апліканта на даний момент основної роботи (контргіпотеза: така залежність існує). У ході аналізу відповіді досліджуваних на ці запитання були згруповані і в результаті було виділено 8 категорій самоопису аплікантів: сумлінність (84%), орієнтація на компанію (35%), творчість (33%), ділова активність (30%), орієнтація на створення сприятливого клімату в організації (28%), професіоналізм (21%), стабільність (13%), самовдосконалення (7%). Ці категорії можна представити як основні самостійні елементи, на які розкладається дане явище. Виділені категорії були прокорельовані з результатами психологічного тестування. Важливим моментом виявилася кореляція трьох з цих категорій з фактором соціальної бажаності: «орієнтація на компанію», «орієнтація на створення клімату», «ділова активність». Таким чином, вживання висловлювань з цих категорій у певній мірі зумовлено бажанням апліканта створити гарне враження про себе у представника організації. Для аналізу того, які саме стратегії самопрезентації (як комбінації описаних вище елементів) використовують апліканти, був проведений кластерний аналіз. Аналіз дендрограми дозволив виявити 6 кластерів, які об'єднувалися в 3, більш великі. Кожен з цих трьох кластерів відповідає певній стратегії: 1) стратегія «виконавець» (33 індивіда з досліджуваних): це індивіди, що роблять акцент на власній сумлінності; 2) стратегія «спеціаліст» (26 досліджуваних): представники групи роблять наголос не тільки на сумлінності, але й на своєму професіоналізмі; 3) стратегія «реформатор» (27 досліджуваних): представників третьої групи об'єднують вказівки на «сумлінність» і «творчість». Проте, розглядаючи кластери як сукупність двох підгруп, у кожному кластері можна виділити свою підгрупу, представники якої включають до своєї самопрезентаційної стратегії категорії «орієнтація на компанію», «орієнтація на створення сприятливого клімату», «ділова активність», котрі, як відзначалося вище, значимо корелюють із соціальною бажаністю відповідей апліканта. Звичайно, як і в будь-якій типології, тут не можна ставити чіткі обмеження для кожної стратегії, оскільки можливі ті чи інші перехідні варіанти, проте в даній роботі переслідувалася ціль виявити загальні закономірності і тенденції самопрезентації аплікантів при застосуванні анкетного метода. Дослідження підтвердили першу контргіпотезу про кореляцію стратегій самопрезентації з фактором SD, який вказує на соціальну бажаність відповідей. Перевірялася також гіпотеза про залежність використовуваної кандидатом стратегії від наявності чи відсутності у нього на даний момент іншої роботи. Будь-який зв'язок між цими змінними був відсутній, тобто стратегія самопрезентації у цьому розумінні

неситуативна і не залежить від того, чи є аплікант безробітним, чи просто робить спробу змінити своє теперішнє місце роботи на краще.

Таким чином, в ході проведення дослідження було виявлено основні категорії, використовувані аплікантами при відповідях на відкриті запитання анкети. На основі цих категорій були виявлені найзагальніші стратегії самопрезентації аплікантів (три базових), всередині яких виділялися дві підгрупи – зумовлені впливом соціальної бажаності і позбавлені такого впливу. Необхідно відмітити, що дослідження подібної спрямованості мають прикладне значення, оскільки дозволяють полегшити аналіз анкетних даних і відфільтровувати потрібну для прийняття селекційного рішення інформацію.

Литература:

1. Управленческое консультирование, М., 1992, т.2.
2. Cunningham M., Self-presentation dynamics on overt integrity tests: experimental studies // Journal of Applied Psychology, 1994, October.
3. Leary M., Self-presentation in everyday interaction // Journal of Personality and Social Psychology, 1994, October.
4. Porter L.W., Behavior in Organizations, 1975.
5. Schutz A., Self-presentational tactics used in a German election campaign // Political Psychology, 1993, September (PsycLIT Database).
6. Slama M., Self-presentation and consumer interaction styles // Journal of business and psychology, 1995, vol.10, February (PsycLIT Database).

В.В. Жовтянская, Киев

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ОБЪЕКТЕ СРЕДСТВАМИ ИМИДЖЕВОЙ РЕКЛАМЫ

Одной из характерных особенностей рекламы как разновидности массового коммуникативного процесса является широкое использование образности и вообще невербальных средств воздействия на реципиента. Можно заметить, что большинство рекламных сообщений не сводится исключительно к передаче информации о значимых свойствах рекламируемых в них товаров или услуг. Более того, зачастую они вообще не несут в себе подобной информации. В то же время широко используются такие элементы рекламного воздействия, как световые и звуковые эффекты, игровой сюжет - все то, что делает восприятие рекламного сообщения интересным и приятным, а саму рекламу соединяет с искусством. Многолетний опыт использования рекламы показывает эффективность построенного подобным образом рекламного воздействия. Попробуем рассмотреть, в чем же состоит смысл такого информационного (и, конечно, денежного) "излишества" рекламного сообщения. Отметим, что рекламу, которая представляет товар вне его значимых для употребления характеристик, иногда называют имиджевой и противопоставляют так называемой информационной рекламе. Естественно, подобное разделение достаточно условно, так как реклама, как правило, сочетает в себе и образное, и конкретно информационное воздействие.

Итак, проследим, как может реклама, не предоставляя объективно значимых критериев для приобретения товара, все же способствовать его продвижению на рынке. Конечно, вышеперечисленные специальные эффекты помогают обратить внимание на данную рекламу, выделить ее из потока других, в том числе конкурирующих сообщений, способствуют запоминанию ее содержания. Но едва ли влияние подобных

средств рекламного воздействия на процесс принятия решения по приобретению рекламируемого товара ограничивается только этим. В частности, продолжают активно рекламироваться даже хорошо известные торговые марки (например, Coca-cola, различные марки сигарет и др.). Естественно предположить, что имиджевая реклама способна непосредственно влиять на отношение потребителя к товару.

Как уже оговаривалось ранее, объективных предпосылок для изменения отношения к объекту такая реклама не содержит. Значит, необходимо проследить те процессы, которые происходят на внесознательном уровне психической активности и формирование которых может быть обусловлено воздействием имиджевой рекламы. Проводя анализ проблемы в данном направлении, нельзя не вспомнить теорию установки, в рамках которой рассматривалось внесознательное (досознательное) влияние приобретенного опыта на поведение. Само понятие установки имеет неоднозначное толкование. Так, Д. Узнадзе предлагает два подхода к его определению [9]. С одной стороны, под установкой подразумевается неспецифическая готовность к появлению определенных стимулов, как следствие предыдущего взаимодействия с этими стимулами. С другой стороны, установка детерминируется возможностью удовлетворения актуальной потребности в соответствующей ситуации. Объединяя первый и второй подходы, можно сравнить установку с базисной оценочной функцией внешней стимуляции, или общим отношением субъекта к предъявленному объекту. Определение установок как готовности оценочного отношения к внешним стимулам встречается и в работах зарубежных исследователей [7].

Представим ситуацию рекламного воздействия с позиции указанной теории. Под воздействием рекламы у субъекта формируется установка в отношении торговой марки, которая задается общей оценкой рекламного содержания. Обращение к торговой марке актуализирует это оценочное отношение, распространяя его на товар, обозначенный торговой маркой. Но, применяя теорию установки к нашему случаю, необходимо иметь в виду, что установка здесь формируется в отношении определенного понятия - рекламируемой продукции (а не, скажем, прямой физической стимуляции, как в опытах Узнадзе). Соответственно, возникает вопрос о влиянии имиджевой рекламы на процесс формирования значения (понятия), задаваемого торговой маркой. На первый взгляд, какое бы то ни было внесознательное влияние здесь невозможно, ведь значение - феномен, сопутствующий сознательной активности человека и, более того, внутренне связанный с этой активностью [5, 6].

Будем исходить из такого распространенного определения значения, где под ним подразумевается совокупность признаков, служащих для классификации явлений окружающей действительности [2, 8]. Вообще говоря, с известным ему значением субъект может сопоставить множество признаков. Какие же из них являются существенными, функционально значимыми для данного значения? Для выделения таких стержневых свойств традиционно применяется процедура семантического дифференциала, позволяющая преобразовать пучок присвоенных значению признаков в линейно независимое пространство минимальной мерности. При этом полученные в результате процедуры факторы представляют собой субъективно значимые параметры оценки заданного объекта. Само пространство, таким образом, отражает специфику видения субъектом данной предметной области (субъективное пространство стимулов, по Д. Шмелеву [10]). Практика показывает, что полученное субъективное представление объекта не обязательно содержит его объективно значимые свойства. Более того, среди шкал семантического пространства всегда присутствуют неспецифические, коннотативные признаки. Субъективная категоризация, таким образом, как бы стирает специфику объекта, апеллируя к его общим оценочным характеристикам. Показательно,

что выделяемые коннотативные признаки имеют устойчивую структуру, проявляющуюся в оценке объектов самой различной природы [1]. Следовательно, отличительные свойства объекта не являются субъективно значимыми для его образа. Нечувствительность субъективного отражения к специфике объекта представляет интерес в свете возможностей воздействия имиджевой рекламы. Если можно презентировать объект, не обращаясь к его объективно значимым свойствам, то, видимо, можно и влиять на такую презентацию, не используя информацию об этих свойствах.

Наличие устойчивой трехкомпонентной структуры коннотативных признаков согласовывается с концепцией В. Вундта о трехмерной характеристике субъективных переживаний. Любое впечатление, по Вундту, сопровождается определенным чувственным тоном, задаваемым отношением субъекта к этому впечатлению. Причем отношение определяется не просто с позиции удовлетворения потребностной сферы (удовольствие - неудовольствие), но усложняется параметрами, связанными с модальностью воздействия (возбуждение - успокоение) и его апперцепцией (напряжение - разрядка) [4]. Разумеется, переживание необходимо должно сопровождать любой акт психического отражения в силу того, что это отражение осуществляется субъектом. Но для нас важно, что согласно данной концепции "... в субъективном образе всякое содержание получает двойное отражение: на основе тех или иных когнитивных характеристик и, кроме того, в виде чувств-переживаний" [3, с.55]. То есть переживание характеризует внешний объект, оно внутренне с ним связано, а не просто является следствием воздействия этого объекта. В таком понимании оно сопоставимо с понятием личностного смысла, разработанным в теории деятельности [6]. Согласно этой теории, наряду с сознательным объективным значением существует и значение для субъекта, которое и определяется как личностный смысл. Этот смысл, таким образом, является внутренней стороной значения, его оценочной характеристикой со стороны мотивационно-потребностной сферы. Итак, в соответствии с указанными теоретическими представлениями, любое значение подразумевает наличие субъективного отношения к своему содержанию, проявляющееся в виде определенной чувственной характеристики объекта. Таким образом, значение представляет нам не только денотат, но и субъективный опыт, отражаемый в сигнификате. Именно формированием такого опыта и занимается имиджевая реклама. Вызывая своим содержанием определенный эмоциональный отклик, некоторое переживание, она ассоциативно связывает его с торговой маркой. Для значения, сигнификатом которого является торговая марка, это переживание выступает в качестве оценочной характеристики объекта. Отношение к объекту, таким образом, формируется не как реакция на его значимые свойства, а как реакция на рекламное воздействие. Так не обращаясь к специфическим признакам товара имиджевая реклама может влиять на содержание личностного смысла, стоящего за рекламируемой торговой маркой.

Литература:

1. Артемыша Е.Ю., Стрелков Ю.К., Серкин В.Г. Описание структур субъективного опыта: контекст и задачи // Мышление. Общение. Опыт. - Ярославль: ЯрГУ, 1983.
2. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. - М.: Прогресс, 1977.
3. Виллонас В.К. Перспективы развития психологии эмоций // Тенденции развития психологической науки. - М.: Наука, 1989.
4. Вундт В. Основы физиологической психологии. - СПб., Т. 2.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь: Психологические исследования. - М.: Лабиринт, 1996.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975.

7. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии. - Тбилиси: Мецниереба, 1971.
8. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: Исследование форм репрезентации в обыденном сознании. - М.: Изд-во МГУ, 1989.
9. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. - М.: Наука, 1966.
10. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: Теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности. - М.: Изд-во МГУ, 1983.

Г.С. Каныка, Днепрпетровск

ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНЫХ АКЦЕНТУАЦИЙ У РУКОВОДИТЕЛЕЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Любая профессия или должность накладывает определенный отпечаток на внутреннее своеобразие личности, формируя устойчивые индивидуальные особенности, которые выделяются на фоне других личностных свойств как "заостренные" черты, то есть акцентуации, обуславливая типичные для личности способы поведения.

В системе здравоохранения изучение личностных акцентуаций у руководителей разных должностных рангов имеет особое значение, так как от поведения и профессиональной деятельности управленцев зависит не только морально-психологическая атмосфера в лечебно-профилактических учреждениях, но и здоровье подчиненных и пациентов [1].

Для изучения особенностей личностных акцентуаций у руководителей здравоохранения нами было проведено исследование в трех областях Украины, в котором приняли участие 256 руководителей разных должностных уровней: I уровень - главные врачи; II уровень - заместители главных врачей; III уровень - заведующие отделениями. Контрольная группа была представлена врачами медицинских учреждений.

Таблица 1

Выраженность и частота акцентуаций у руководителей здравоохранения

Параметры	Тип акцентуаций									
	Гипер- тимный	Тревож- ный	Дисти- миче- ский	Педан- тичный	Эмо- тивный	Возбу- димый	Упор- ный	Демон- стра- тивный	Цикло- тими- ческий	Экзаль- тиро- ванный
$\bar{x} \pm m$	15,2 ±0,32	9,8 ±0,35	9,9 ±0,32	12,3 ±0,28	15,8 ±0,28	11,9 ±0,28	15,1 ±0,24	12,1 ±0,27	13,7 ±0,29	13,6 ±0,33
Удельный вес руководителей с акцентуа- циями в %	66,7	27,5	23,5	51,0	72,8	39,2	70,5	47,4	52,3	38,1

В качестве основного психодиагностического инструментария использовался опросник Шмишека [2], теоретической основой которого является концепция акцентуированных личностей К.Леонгарда. Результаты исследования показали (табл.1), что практически все руководители здравоохранения имеют те или иные личностные акцентуации, однако существуют ярко выраженные черты, которые можно рассматри-
вать как акцентуации, свойственные специалистам и руководителям этой отрасли.

Из таблицы видно, что у руководителей наиболее ярко проявляются 3 типа личностных акцентуаций:

1) эмотивный тип ($x = 15,8$), для которого характерно сострадание, милосердие, радость за чужие удачи, обязательность, чувство долга по отношению к другим людям. Этот тип акцентуации не только выражен ярче других, но и проявляется у 72,8% руководителей, что, вероятно, обусловлено их принадлежностью к врачебной профессии, которая, с одной стороны, отбирает людей с такими особенностями, а с другой - формирует перечисленные качества. В результате этого на всех управленческих уровнях и в контрольной группе зафиксировано 72 - 74% людей, имеющих этот тип акцентуации;

2) гипертимный тип ($x = 15,2$) которому свойственны такие характеристики, как энергичность, жажда деятельности, инициативность, чувство нового. Эти люди постоянно находятся в центре внимания. Среди руководителей здравоохранения 66,7% имеют этот тип акцентуации. Показательно, что с ростом должностного ранга увеличивается уровень выраженности и число руководителей с гипертимным типом акцентуации (табл.2).

Таблица 2
Выраженность и частота гипертимного типа акцентуации
в зависимости от уровня должности

Уровни должности	Параметры		
	$x \pm m$	Me	%
I	$16,6 \pm 0,48$	18	76,7
II	$14,6 \pm 0,46$	15	62,7
III	$14,3 \pm 0,82$	15	57,7
Контр. группа	$13,0 \pm 0,78$	12	46,5

Такие результаты дают основание для предположения, что, с одной стороны, гипертимный тип акцентуации способствует продвижению руководителя на более высокий управленческий уровень, так как несет в себе элементы лидерства, а с другой стороны, он развивается в управленческой деятельности под воздействием требований занимаемой должности;

Таблица 3
Выраженность и частота упорного типа акцентуации
в зависимости от уровня должности

Уровни должности	Параметры		
	$x \pm m$	Me	%
I	$14,5 \pm 0,40$	14	67,1
II	$15,2 \pm 0,33$	15	73,0
III	$16,0 \pm 0,69$	15	70,6
Контр. группа	$14,8 \pm 0,46$	14	63,2

3) упорный (застревающий) тип ($x = 15,1$), отличающийся стремлением добиться значительных показателей в любом деле, проявлением высоких требований к себе и окружающим, жадной справедливости. Честолюбие - яркая черта этого типа, которая может стать важной движущей силой на пути к достижению более высокого должностного уровня. Результаты исследования свидетельствуют о том, что этот тип акцентуации имеет место у большинства врачей с небольшой тенденцией к возрастанию у руководителей (табл.3).

Как видно из таблицы, на I уровне управления количество руководителей, имеющих упорный тип акцентуации, несколько меньше, чем на II и III уровнях. Вероятно, это связано с тем, что среди этой категории управленцев честолюбивые потребности более удовлетворены, чем на других должностных уровнях. Кроме того, возможно, главными врачами чаще становятся те руководители, которым в меньшей степени свойственно болезненно-обидчивое реагирование на различного рода замечания вышестоящих администраторов, поскольку этот тип акцентуации несет в себе такие черты, как обидчивость и уязвимость.

Следует обратить внимание на тот факт, что у руководителей здравоохранения наблюдается также незначительное повышение профиля личностной акцентуации по циклотимическому типу ($x = 13,7$), для которого характерна смена гипертимических и дистимических состояний (причиной чаще являются внешние обстоятельства), и экзальтированному типу ($x = 13,6$), который также сопровождается колебаниями настроения из-за высокой чувствительности к внешним обстоятельствам. И хотя степень выраженности этих акцентуаций практически одинакова, число управленцев, обладающих такими типами акцентуации, различно. Так, циклотимический тип характерен для каждого второго руководителя (52,3%), тогда как экзальтированный наблюдается только у каждого третьего (38%). Несмотря на то, что другие типы акцентуаций у руководителей здравоохранения не имеют яркой выраженности по совокупной выборке, нельзя обойти вниманием тот факт, что каждому второму управленцу присущ педантичный тип акцентуации (51%). С одной стороны, это подчеркивает проявление профессиональных врачебных качеств руководителей - добросовестности, аккуратности, пунктуальности, склонности к постоянным проверкам правильности выполнения задания, а с другой - свидетельствует об их ригидности, болезненном реагировании на любые проявления нарушений устоявшегося порядка, склонности к формализму и жесткому следованию намеченным планам и предписаниям. Эти качества ярче проявляются со снижением уровня должности. Так, если на I уровне управления педантичный тип акцентуации личности имеют 44,4% руководителей, то на II и III соответственно 51,4% и 60,8%.

Важно отметить, что 47,4% руководителей имеют демонстративный тип личностной акцентуации, которому свойственны следующие черты: легкость в установлении контактов, стремление к лидерству, потребность в признании и одобрении, жажда похвалы, власти, что является следствием естественного отбора на руководящую должность таких лиц и результатом воздействия управленческой деятельности на личностные характеристики руководителей.

У 39,2% руководителей зарегистрирован возбудимый тип акцентуации личности, которому характерны гневливость, раздражительность, грубость, склонность к конфликтам. Эти черты, вероятно, довольно часто проявляются в управленческой деятельности как следствие высокой эмоциональной напряженности руководителей здравоохранения всех должностных уровней, связанной с грузом ответственности за результаты деятельности подчиненных им коллективов. Об этом свидетельствует тот факт, что с ростом должностного уровня возрастает количество возбудимых личностей и к I уровню управления их насчитывается в 2 раза больше (42,5%) по сравнению с контрольной группой (21,1%).

Таким образом, полученные результаты позволяют сделать вывод, что под воздействием профессиональной и управленческой деятельности у руководителей здравоохранения сформировались такие качества, как альтруизм, сострадание, милосердие, а также упорство, настойчивость, высокие требования к себе и подчиненным, которые примерно в равной степени проявляются на каждом управленческом уровне.

Показателем управленческих способностей может быть гипертимный тип личностной акцентуации, который не только возрастает с уровнем должности, но и становится свойственным подавляющему большинству руководителей на каждом должностном уровне.

Акцентуированные черты руководителей формируются на основании их отношения к делу, к другим людям, к себе, и зависят от особенностей управленческой деятельности на каждом уровне управления и возложенных на руководителей должностных обязанностей.

Литература:

1. Каниока Г.С. Роль психодиагностического метода в подборе руководящих кадров в здравоохранении //Персонал.- 1998.- №2.-С.76-78.
2. Практикум по основам психологии /Сост. В.А.Мельников.- Симферополь: Сонат, 1997.-255 с.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности.- К.: Вища школа, 1989.- 375с.

З.О. Кіреєва, Одеса

СТАНОВЛЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО МЕТРИКУ ТА ТОПОЛОГІЮ ЧАСУ В СВІДОМОСТІ ІНДИВІДІВ

Процес онтогенезу можна поділити на ряд вікових періодів, які характеризуються анатомо - фізіологічними та психологічними особливостями. Розвиток психіки – це складний процес дозрівання і ускладнення психічних функцій. Етапи психічного розвитку наступають один за одним і кожному притамані різні рівні пізнавальних процесів. Факти накопичені в психологічній науці, свідчать про часову організацію психіки [4],[6]. У структурі часових властивостей людини лежить реальна тривалість, яка пов'язана з якістю ходу власного годинника індивіда[5]. Система понять та уявлень про час є вищою формою відношення до переживання часу. Вивчення формування цих уявлень в онтогенезі практично не проводилось. Відомо, що уявлення про час мають довготривалий розвиток і цей процес йде від конкретного до абстрактного [6]. Вивчення усвідомлення часу і його властивостей у процесі індивідуального розвитку стає актуальним, тому що у розпорядженні психологів знаходиться незначна кількість роз'єднаних, диференційованих, непослідовних та суперечливих фактів, у яких розглядаються уявлення індивідів про окремі властивості часу, які не співставляються з фазами індивідуального розвитку.

В проведеному нами дослідженні на репрезентативному контингенті ми вивчали становлення уявлень та понять про часові властивості в свідомості індивідів. Процес становлення цих уявлень був досліджений по двох взаємопов'язаним напрямкам: 1) уявлення про метричні властивості часу; 2) уявлення про топологічні властивості часу;

Нами встановлено, що генезис розвитку уявлень про тривалість, починаючи з переддошкольного віку (класифікація по Birten [7]) до кінця періоду дитинства має послідовність: від моторних актів у дітей 3-4 років («швидко - бігти», «повільно - ходити») через узагальнення індивідуальних дій у дітей 6-7 років, з перевагою актів ходьби і бігу, до переліку різноманітних власних дій, як побутових, так і пов'язаних з навчанням, відпочинком, заняттями спортом у індивідів 10-11 років («швидко (довго, повільно) – читати, робити уроки, прибирати»). Так, суб'єкти 10-11 років поєднують в мовних схемах, дієслова, як і діти 3-4 років, з різноманітними діями, як діти 6-7 років

і, одночасно, спираючись на зростаючий індивідуальний досвід підкреслюють, що одні і ті ж дії можна виконувати з різною тривалістю в часі: швидко, повільно, довго. Це говорить про те, що в уявах про метричні властивості часу відбувається накопичення та розширення конкретних мовних конструкцій, які відображають тривалість. У індивідів пубертатного віку (12-15 років) кількість конкретних уявлень про метричні властивості часу знижується [1]. Поруч з тим у підлітків уявлення про тривалість отримують новий, якісний зміст, бо відображають їх власні індивідуальні переживання та спостереження ("швидко – час швидко йде"). Вони побудовані за допомогою суб'єктивних оцінок швидкості переживання часу, які обумовлені "ходою власного годинника індивіда" (Б.Й.Цуканов). Оскільки на попередньому етапі індивідуального розвитку відбулися якісні зміни в уявленнях про тривалість, то уявлення суб'єктів 18-23 років мають те ж саме підґрунтя. Але індивіди в періоді ранньої зрілості відзначають інші пріоритети в відображенні власних переживань та спостережень. Так, доволі велика кількість піддослідних – студентів (на відміну від підлітків) звертаються для опису уявлень про тривалість до власних емоційних переживань ("швидко – захоплююче", "довго – нестерпно"), часто використовують різні асоціації ("швидко – падаюча зірка") і застосовують, як і індивіди 12-15 років, індивідуальну оцінку швидкості течії часу. Таке суб'єктивне опосередковане відношення до понять "швидко", "повільно", "довго" забезпечує власний досвід. Одним із засобів висловлювання уявлень про метричні властивості часу є судження індивідів про психологічну відносність спливання часу ("швидко- коли все відбувається непомітно", "повільно- хвилинка рівна години", "довго – неможливо дочекатись"). Такі судження заглиблюються корінням в самі ранні етапи онтогенезу. Так, вже в фазі переддошкільного віку та на початку дитинства індивіди описували прислівник-поняття "довго" за допомогою ситуації чекання та в стані спокою. Певно, що в переживанні цих ситуацій у індивідів склались уявлення про них, як тривало ("довго") спливаючих. Підлітки констатують, що "час в визначених умовах летить, це відбувається в час заняття улюбленими справами, чекання довгожданого моменту проходить повільно". Деяка частина індивідів 18-23 років дали опис "швидко", "повільно", "довго" як "швидкість минання процесів". Така характеристика метричних властивостей часу теж має попередників на усіх розглянутих стадіях індивідуального розвитку. Тут прослідковується індуктивний шлях розвитку уявлень про тривалість: від конкретних ("повільно – бігти") до загальних ("швидкість минання процесів"), що відповідає на рівні мислення переходу від наочно-дійового до словесно-логічного рівня мислення, в структурі якого мають місце узагальнення. Причому, цей вид узагальнення індивіди самостійно виробили шляхом накопичення та збільшення об'єму знань в процесі онтогенезу [3].

Таким чином, становлення уявлень про метричні властивості йде від конкретних уявлень, в яких відображені акти ходьби, бігу та власні види активності, до індивідуальних переживань та спостережень, емоційних переживань, асоціацій, оцінок швидкості течії часу.

Невід'ємну частину проблем формування уявлень про час складає становлення уявлень про топологічні властивості часу. Як виявило наше дослідження, 85% дітей в віці 3-4 років не можуть пояснити прислівники-поняття "раніше", "пізніше", "тепер" [2]. Вони при описі понять "раніше", "пізніше" повторюють запитання, плутають "раніше" з "рано", "пізніше" з "пізно", або мовчать. Деякі діти звертаються до мовних схем, які використовують у побуті дорослі. Повна відсутність уявлень про

послідовність в свідомості індивідів переддошкільного віку продемонструвала нерівномірність розвитку уявлень про час. Так уявлення про тривалість виникають в свідомості індивідів раніше уявлень про послідовність. Це простежується в більш ранньому розумінні часових прислівників-понять, які відображають тривалість, побудові і використанні вірних граматичних схем. Подальше дослідження визначило, що в свідомості індивідів 6-7 років має місце початок розвитку уявлень про послідовність. Встановлено, що важливим напрямком в розвитку мови дитини 6-7 років є поява контекстної мови. Тому більшість мовних конструкцій, які відображають уявлення про топологію часу, побудовані за допомогою мовного опису дій, або діалогу з дорослими ("раніше – ляжу спати", "пізніше – заводять в дитячий садок", "пізніше – коли мати говорить: "Буду трохи пізніше", "тепер - тепер давай щось робити"). В них суб'єкти відображають реальні ситуації, які були пережиті, чи були предметом їх "цілеспрямованого, мисленого сприйняття" (спостереження, по С.Л.Рубінштейну). Збільшення власного досвіду дитини веде до розвитку мислення, тому деякі з дітей вже описують прислівники "раніше", "пізніше" за допомогою порівняння. Зміст поняття "тепер" у деяких піддослідних 6-7 років відображається в конкретних уявленнях і має суб'єктивні рамки ("тепер - цей день", "тепер - те, що ти робив зараз", "тепер - зима"). Таким чином, уявлення про топологічні властивості часу у індивідів в фазі дитинства пов'язані з диференційованим описом понять "раніше", "пізніше", "тепер". Але більшість піддослідних не приймає "тепер", як "привілейовану, натуральну і відправну точку, яка поділяє час на попереднє минуле та наступне майбутнє". В кінці періоду дитинства (10-11 років) уявлення про послідовність набувають подальшого розвитку. Індивіди в цьому віці не роблять помилок, не використовують висловів дорослих, як шести-семирічні. Усі мовні схеми, для опису поняття "раніше", "пізніше", "тепер" граматично побудовані вірно. Але в відповідях 10-11 річних дітей, як і у піддослідних на початку періоду дитинства, прислівники розглядаються не в ряду послідовних змін, а пов'язуються з диференційованим відображенням цих понять в мовних схемах. Наприклад: "раніше-був маленький", "тепер - я біжу", "пізніше - закінчиться урок". Свої уявлення вони відображають за допомогою словосполучень, які пов'язані з навчанням, відпочинком, зміною зовнішніх орієнтирів, а також з індивідуальними змінами. Тому, як і раніше, рівень уявлень про тривалість займає лідируючі позиції по відношенню до рівня уявлень про послідовність. В періоді юнацтва в свідомості індивідів відбуваються якісні зміни інтенсивного рівня уявлень про топологічні властивості часу. Так, суб'єкти в віці 12-15 років мають цілєсне уявлення про послідовність явищ або процесів в часі. Для відображення цих уявлень індивіди використовують суб'єктивну намічену "точку відліку", відносно якої характеризують попереднє "раніше" і наступне "пізніше". Причому "точка відліку" подана як "тепер", "зараз же", "вже", "в даний час", "теперешній момент". Поняття "раніше", "пізніше" описуються так: "раніше - це коли дія була зроблена до визначеного моменту", "пізніше- коли ця дія була зроблена після визначеного часу". В описі уявлень про топологічні властивості часу декілька піддослідних застосовують емоційно забарвлені мовні конструкції ("раніше- помилки і весело, а пізніше все усвідомлюєш і сумно"). Таким чином, уявлення індивідів 12-15 років про послідовність спираються на суб'єктивно вибраний орієнтир, відносно якого ведеться відлік послідовності. Ми встановили, що на данному віковому етапі онтогенезу рівень уявлень про послідовність стає конгруентним рівню уявлень про тривалість. Відповіді суб'єктів 18-23 років можна розподілити на три

групи. До першої групи відносяться характеристики, в яких піддослідні виділяють суб'єктивну "точку відліку" - "тепер" (як і підлітки), відносно якої описуються усі елементи послідовності ("раніше- до визначеного моменту", "тепер- даний момент", "пізніше - після визначеного моменту"). До другої - уявлення суб'єктів, в яких відображається послідовна зміна часових форм, за допомогою якої суб'єктам відкривається спливання часу ("раніше - передусе теперешньому", "тепер - теперешній час", "пізніше- майбутнє"). До третьої - відносяться відповіді індивідів, в яких вони розглядають послідовну картину змін, яка відбувається у власному психічному житті ("раніше - обов'язково світле", "тепер- спокій, не має відчуження самотності, спрага нових вражень", "пізніше - майбутнє, безпроблемність"). Таким чином, видно, що "тепер" у піддослідних першої та другої груп має суб'єктивну тривалість ("теперешній час", "зараз"), а у піддослідних третьої групи - "тепер" передає власні переживання, або має індивідуальний емоційний тон. Деякі студенти роз'яснюють поняття "раніше" і "пізніше" за допомогою альтернативних уявлень ("раніше - те, що відбулося в минулому, або те що відбудеться в майбутньому трохи скоріше, ніж припускали"). Такі узагальнення уявлень є продуктом розумової діяльності і мають місце у деяких дітей 6-7 років. Таким чином, уявлення про топологічні властивості часу у індивідів 18-23 років відображають взаємозв'язок між "раніше-тепер-пізніше", з використанням суб'єктивно вибраного орієнтира, який має визначену тривалість[3].

Так, уявлення про топологічні властивості часу виникають в свідомості індивідів пізніше, ніж уявлення про метричні властивості. Рівні уявлень про топологічні властивості часу пов'язані з виділенням "точки відліку", відносно якої відображається уся послідовність. Такі уявлення в нормі виникають в пубертатному віці.

Таким чином, в свідомості індивідів становлення понять та уявлень про метрику та топологію часу має стадіальний характер. На кожній стадії індивідуального розвитку суб'єкти оволодівають визначеним об'ємом та змістом уявлень та понять про час, які фіксуються в їх мовних конструкціях. Головним фактором в процесі становлення уявлень та понять про властивості часу виступає індивідуальний досвід суб'єктів, заснований на власному переживанні безперервного спливання часу. Встановлено, що в періоді юнацтва уявлення про метричні та топологічні властивості часу переходять на найбільш високий рівень і наближаються до абстрактного відображення часу.

Література:

1. Киреева З.А. Представления о времени у подростков/Тези доповідей Міжнародної конференції "Проблеми психології часу". - Одеса, 1995. - С.56-58.
2. Киреева З.А. Формирование представлений о времени у детей//Матеріали ІІ з'їзду психологів України. - Київ, 1996.
3. Киреева З.О. Развитие уявлень про час в свідомості індивідів // Вісник Одеського університету. - 1998, вип. № 4, С. 78-82.
4. Фресс П. Восприятие и оценка времени. П. Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. М. 1978. с.
5. Цуканов Б.И. Время в психике человека// Природа, 1989. - N 4. - С. 82-90.
6. Элькин Д.Г. Восприятие времени. М. 1962.
7. Birren J.E. The psychology of ageing. - New Jersey, 1964.

МОНІТОРИНГ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОГО СТАНУ (СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ)

Моніторингу психофізіологічного стану (ПФС) можна відвести першорядне значення в комплексі заходів психофізіологічного забезпечення різноманітних видів діяльності, оскільки наявне ПФС є одним із найважливіших факторів, що лімітують її успішність. Згідно з сучасними поглядами, ПФС являє собою дуже складну багаторівневу систему, до якої *вибірково* залучені компоненти різноманітних підсистем психофізіологічної структури індивідуальності. Вибіркове об'єднання різноманітних підсистем і формування міжсистемних зв'язків відбувається під впливом певної *цілі* життєдіяльності. Тому ПФС доцільно розглядати, передусім, в плані відповідності вимогам конкретного виду діяльності [3].

В найрізноманітніших галузях науки все більшу підтримку знаходить ідея про те, що вивчення особливостей і підвищення результативності людської діяльності, пов'язане із постійним відстеженням критеріїв її ефективності в зв'язку зі зміною величини та якості параметрів стану людини (психічного, психофізіологічного, біологічного та ін. рівнів) при відповідному управлінні цими параметрами. В зв'язку з цим в наукову термінологію навіть ввійшло таке спеціальне поняття як моніторинг.

Моніторинг ПФС — це постійне, тривале відстеження динаміки ПФС для фіксації чи прогнозування моментів критичних відхилень від його оптимальних характеристик з метою негайного застосування коректуючих заходів. При проведенні моніторингу необхідно враховувати індивідуальні психофізіологічні особливості людини, вид і інтенсивність різноманітних чинників, що значуще впливають на зміну стану.

Здійснення моніторингу відкриває додаткові резерви підвищення ефективності діяльності, оскільки інформація, що отримується в його ході, з одного боку, відкриває реальні можливості для індивідуалізації, а з іншого, дає можливість точно визначити час, характер і дозування для необхідних коректуючих заходів.

Реальне втілення моніторингу полягає на шляху розробки методик експрес-оцінки ПФС, що були би нескладними в застосуванні і могли широко використовуватися не тільки психологами-професіоналами, але й фахівцями близького профілю (медичним персоналом та ін.).

Подібні методики повинні відповідати наступним вимогам:

- мати експрес-характер — мінімальний час на проведення діагностичної процедури і підготовки до неї;
- давати інтегральну кількісну оцінку індивідуального ПФС;
- підлягати автоматизації і комп'ютеризації;
- мати достатню точність і можливість прогнозу [5].

Розробка такої експрес-методики передбачає заміну інтегрального діагностичного показника всебічної оцінки ПФС — інтегральною оцінкою на основі показників іншого рівня, що несе опосередковану інформацію про стан і дозволяє швидко і легко цю оцінку отримувати [6].

В створенні експрес-методик, що відповідають сучасним психодіагностичним вимогам, можна виділити три основних етапи: перший — планування і проведення експерименту з метою набору вихідних даних для створення методики; другий — етап статистичної обробки даних на якому відбувається математичне "оформлення"

методики, визначаються її характеристики; третій — апробація і перевірка її ефективності.

Перший етап. Репрезентативний контингент досліджуваних визначається виходячи з специфіки діяльності, щодо якої оцінюється ПФС. Необхідно враховувати, що створювана методика буде по справжньому інформативною, як правило, тільки для того специфічного контингенту для якого вона створювалася.

Далі на першому етапі необхідно визначити батарею діагностичних методів, що планується до використання. Як правило, така батарея складається з трьох основних груп методів. З них — дві групи психодіагностичних методів, перша із яких містить "трудомісткі" методи прямої оцінки необхідних компонентів ПФС, а друга — експрес-методи психодіагностики, що, як правило, ПФС оцінюють опосередковано. Третя група — це методи оцінки ефективності даного виду діяльності. Необхідно, щоб результати всіх методів, що застосовуються могли би бути кількісно представлені в інтервальной шкалі.

Після підбору діагностичних засобів здійснюється планування і проведення експериментів.

Другий етап. На основі результатів проведених досліджень створюється комп'ютеризована база даних. Для того, щоб одержати кінцевий варіант формули визначення інтегрального діагностичного показника ПФС, необхідно здійснити ряд математичних процедур.

Сутність, розглядаемого нами засобу створення методик експрес-діагностики ПФС, полягає в зіставленні кількісних показників, що одержують за допомогою експрес-методів, з результатами набагато більш трудомістких класичних психодіагностичних і психофізіологічних методів, і методів оцінки успішності даного виду діяльності.

При цьому повинна бути отримана найбільш економічна множина показників з певними коефіцієнтами, що своєю сукупністю і з достатньою точністю опосередковано оцінюють ПФС щодо конкретного виду діяльності. Ця множина показників слугує основою для створення формули обчислення інтегрального показнику ПФС, що отримується шляхом підставлення в формулу індивідуальних показників експрес-методів для кожного досліджуваного.

При створенні методики повинні бути виконані основні вимоги, що характеризують її ефективність: використання шкали інтервалів; надійність; валідність; дискримінативність; наявність нормативних даних [1, 2, 7].

На **третьому етапі**, використовуючи розроблену методику, необхідно провести дослідження на іншій вибірці (відповідною за статевіковими і кваліфікаційними ознаками). Аналіз одержаних результатів надасть можливість зробити висновок про принципову надійність розробленого тесту — наскільки він точно характеризує ПФС людини для даного виду діяльності.

З використанням розробленого тесту бажано здійснити "спробний" моніторинг — відстежити як змінюється розроблений інтегральний показник ПФС у репрезентативній вибірці досліджуваних на протязі тривалого інтервалу часу під впливом різноманітних чинників, і як його зміна пов'язана з успішністю діяльності і станом здоров'я. Все це надасть можливість зробити остаточний висновок про ефективність тесту.

Після виконання описаних вище етапів, розроблена експрес-методика доступно описується і пропонується для практичного використання. При цьому рекомендується розробити три основних її варіанта: 1) "ручний" — діагностика і обробка результатів

виконується вручну; 2)"частково комп'ютеризований" — обробка результатів виконується за допомогою програмованого калькулятора; 3)"комп'ютеризований" — діагностика, обробка і фіксація всіх результатів (при можливості відстеження індивідуальної і групової динаміки) за допомогою психодіагностичних баз даних нового покоління на персональному комп'ютері.

Література:

1. Анастаси А. Психологическое тестирование. — М.: Педагогика, 1982. — Кн. 1 — 2.
2. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности. — К.: "Здоровья", 1989. — 168 с.
3. Генкин А.А., Медведев В.И. Прогнозирование психофизиологических состояний. Вопросы методологии и алгоритмизации. — Л.: Наука, 1973. — 144 с.
4. Ильин Е.П. Теория функциональной системы и психофизиологические состояния. — В кн.: Теория функциональных систем в физиологии и психологии. — М.: 1978. — С.325 — 346.
5. Карпущина А.М. Про підходи до розв'язання проблеми моніторингу і корекції психофізіологічного, фізіологічного, психологічного і соціально-психологічного статусу дітей та підлітків з зони жорсткого радіаційного контролю // Соціально-психологічна реабілітація дітей і підлітків, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, К., 1992. - С. 19 - 36.
6. Карпущина А.М., Розов В.И. Экспресс-оценка адаптивности подростков в экстремальных условиях. - К., 1993. - 18 с.
7. Клайн П. Справочное пособие по конструированию тестов. — К.: "Ника-центр Лтд", 1994. - 284 с.

О.М. Корнев, Київ

ВПЛИВ ТРИВОЖНОСТІ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ШВИДКОГО РЕАГУВАННЯ МВС УКРАЇНИ

Ускладнення в останній час криміногенної обстановки в нашій країні на тлі складних та болісних процесів, що складаються в економіці, політиці, соціальній сфері, ріст кількості найбільш тяжких та масових проявів злочинності (таких як захоплення заручників, транспортних засобів, рекет, розбійні пограбування, терористичні акти) та озброєне протистояння зі злочинністю викликають створення екстремальних умов діяльності для працівників органів внутрішніх справ. Насамперед це стосується підрозділів швидкого реагування, які покликані боротися зі злочинними проявами, що суттєво підвищують ступінь відповідальності працівників підрозділів та їх особистого ризику при виконанні ними своїх службових обов'язків.

Екстремальні умови діяльності підвищують почуття стурбованості, страху, тривожності у працівників вищенаведених підрозділів, що було виявлено в процесі тестування особового складу ПМШР "Беркут" та ВШР "Сокіл", проведеного кафедрою юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України в 1998 році. Інструментарій складали опитувальник професійно-важливих якостей працівника, створений кафедрою юридичної психології НАВСУ, та Мінесотський багатоаспектний особистісний опитувальник (ММРІ). Попередні результати досліджень показали, що підвищена тривожність деяких працівників негативним чином впливає на їх самопочуття та виконання службових завдань. Тому на нашу думку доцільно розглянути найбільш поширені методики виявлення занадто тривожних працівників та зменшення їх тривожності.

Що ж являє собою тривожність, як вона впливає на процес виконання завдань та результативність діяльності? Тенденція відчувати неспокій взагалі і в окремих

випадках здавна привертала увагу фахівців, що займаються особистістю. Хто з нас не відчував почуття страху та неспокою у різноманітних випадках? Але не всі з нас опинялись у ситуаціях, коли страх був настільки сильний, що заважав діяти достатньо ефективно, або взагалі перешкоджав діяльності. Деякі психологи та психоаналітики використовують терміни "тривога" та "тривожність" для визначення сильного негативного передчуття. Під страхом мається на увазі усвідомлена оцінка реальної загрожуючої ситуації. Зігмунд Фрейд, наприклад, висловив припущення, що коли людина піддається дії хронічного стресу та відчуває загрозу добробуту, то його "Я" ("Его") заповнюється яскраво визначеною тривогою.

Деякі вчені визначають що термін "тривожність" можна розуміти в двох значеннях: як рису особистості - коли вона характеризує схильність особистості відчувати побоювання, страх у більшості випадків. (Деякі фахівці вважають, що рівень загальної тривожності детермінований тим, наскільки близько людина відчуває свою загибель, і ця особливість пов'язана із загальним страхом смерті.); так і стан, під яким ми звичайно маємо на увазі ситуативну тривожність - тенденцію відчувати неспокій тільки в особливих та специфічних умовах (наприклад для працівників підрозділів швидкого реагування МВС України - це захоплення небезпечного озброєного злочинця, визволення заручників, знешкодження вибухових пристроїв, тощо). При цьому у звичайній ситуації при виконанні службових обов'язків працівник не відчуває такого рівня тривожності.

Виявити співробітника, із підвищеним рівнем тривожності - не завжди легке завдання. Працівник міліції, особливо відділу швидкого реагування, що вважається елітним, рідко прямо скаже командирі або психологу підрозділу що він боїться. Відчуття страху, з його точки зору, не відповідає іміджу професії, загрожує втратою авторитету серед товаришів, і тому навіть самі тривожні та стурбовані працівники не завжди будуть відверті.

Проте сама поведінка працівника може свідчити про стан його тривожності. Наприклад, працівник з підвищеним рівнем тривожності більш обговорює свої слабкі сторони та недоліки ніж менш тривожний. Його буде більш хвилювати зміна службових функцій, чи інша неочікувана стратегія або тактика, зміна в діяльності. У спілкуванні тривожний працівник буде виглядати більш емоційним, бурхливо переповідати події та ситуації в яких брав участь.

Для вивчення особистості співробітників, що піддані підвищеному рівню тривожності, існують досить об'єктивні тестові методики. Вони відрізняються за параметрами того, що змірюють, з точки зору на те, що треба розуміти під тривожністю, як її краще оцінювати. Звичайно тести вибирають в себе численні питання чи варіанти поведінки в різноманітних ситуаціях, з яких респондент повинен вибрати усно чи письмово рішення, що відповідає його реакції. Існує точка зору, що такі відповіді являють собою результат лише тимчасових емоційних станів. Але після розробки та удосконалення статистичних методів на початку століття, відбраковки невдалих запитань, кореляції групи відповідей та інших статистичних операцій рядом видатних психологів були розроблені тести, що дійсно дозволяють вимірювати відносно стійкі риси особистості. Найбільш розповсюдженими з них та такими, що зарекомендували себе на практиці є:

- Шкала особистісної та реактивної тривожності Чарльза Спілберґера. Вона призначена для оцінки тривожності як риси особистості та емоційного стану. Вона має великі потенційні можливості саме для роботи з працівниками підрозділів швидкого реагування, оскільки дозволяє оцінювати не стійку, " довготривалу "

тривожність, а її короточасні стани, що виникають у співробітника перед ризикованою операцією.

- Шкала тривожності Тейлора. Вона отримала широке розповсюдження серед психологів-дослідників для оцінки так званої підкресленої тривожності, тобто загального рівня побоювання чи тяжкого передчуття, наявність якого піддослідний визнає сам. Тест складається з 50 запитань, наприклад: "Чи відчуваєте Ви, що незабаром загинете?"; Я не в змозі зосередитись на одному предметі; Через день мені сняться страхіння, т.п.". Відповідати на них потрібно "Так" чи "Ні". Ствердження відбитались з набору тверджень Мінесотського багатоаспектного особистісного опитника (ММРІ) Вибір пунктів здійснювався на основі аналізу їх здібності розрізняти осіб з "хронічними реакціями тривоги". Валідність шкали перевірялася зіставленням відповідей, отриманих у досліджуваних з виразними психотичними тенденціями, та в нормальній контрольній групі.(2)

- Шкала тривожності І Р А Т. Вона дозволяє отримати шість показників: загальної тривожності, сили свого "Я", присутності параноїдальних тенденцій, схильності до самообвинувачення, психомоторної напруги та розвитку самосвідомості. Звичайно цей тест використовується як шкала самооцінки. В результаті отримують те, що звичайно називають рівнем "вільної тривожності" на відміну від загальної невротичної чи психостенічної симптоматики. Час заповнення - 5 - 10 хвилин. Більшість психологів - практиків оцінюють цю шкалу по змісту, валідності та практичності значно вище ніж інші існуючі методики такого ж плану.

Виділяють ряд факторів, що впливають на рівень тривожності суб'єкту: це вік, темперамент, фактор часу, тощо.

Деякі фахівці, що досліджували рівень тривожності у осіб різного віку, (наприклад Кеттелл), вважають, що тривожність підвищується у пізньому підлітковому віці, але до тридцяти років знижується, і знов підвищується лише після шестидесяти років. На нашу думку цей, факт треба брати до уваги при відборі кандидатів у підрозділи швидкого реагування.

При дослідженні тривожності було встановлено, що її рівень можливо передбачити, і він змінюється у часі: до, під час та після настання стресової ситуації. Рівень тривожності перед виконанням службового завдання звичайно буває високим. Очікування настання стресової ситуації, безперечно має суттєвий вплив на динаміку особистості. Після перебування в стресовій ситуації рівень тривожності має тенденцію до зниження. Характер змін стану тривожності (збільшення або зменшення), як зазначалось, залежить від характеру поставленого службового завдання, характеру передбачуваної діяльності. Після виконання поставленого завдання часто спостерігається підвищення рівня тривожності, як перед виконанням. Зумовлюється це тим, що працівники після виконання завдання, навіть через декілька днів повертаються до аналізу подробиць виконання, відшуковують похибки та кращі варіанти виконання.

Існують також інші параметри виявлення тривожності, які повинні знати та враховувати керівники, командири та психологи підрозділів. Так, деякі науковці, визначаючи тривожність суб'єктів, що знаходяться у загрозливих ситуаціях (беруть участь у бойових діях, виконують спеціалізовані вправи підготовки десантників), виявили, що досліджувані відчували або "травматичну тривожність", або тривожність у зв'язку з очікуванням невдачі. Суттєвішим фактором стурбованості, що визначалась в даних ситуаціях, був страх пов'язаний з сприйняттям індивідом соціальних

наслідків його невдачі або успіху в даній ситуації. Цей вид тривожності був найбільш суттєвим у порівнянні з "травматичною тривожністю", тобто ризиком отримати поранення чи фізичну травму для більшості опитуваних.

Вірогідність існування даної гіпотези підтверджується дослідом, що його навіть Браєн Дж. Кретті в праці "Психологія в сучасному спорті". Досліджуваних було розподілено на чотири групи (по високому чи низькому рівню тривожності з наступним розподілом кожної підгрупи на тих, у кого високий чи низький рівень потреби в досягненні). Члени кожної групи засвоїли виконання складного рухового завдання. Потім раптово був введений елемент змагання. Середні показники у діяльності чотирьох груп змінилися таким чином:

- У високотривожних досліджуваних, що прагнули високого результату (високе прагнення в досягненні) діяльність загалом порушувалась, і вони отримували гірші результати через додатковий стрес змагання.

- На досліджуваних з низьким рівнем тривожності та низьким прагненням у досягненні змагання не впливало. Вони не дуже турбувалися з приводу можливого програшу чи виграшу. Ніяких змін також не було виявлено у діяльності високотривожних досліджуваних з низьким прагненням у досягненні. Їх тривожність ймовірно не була пов'язана з їх успіхами чи невдачами у змаганні.

- У групі, в якій знаходилися досліджувані, що мали низький рівень особистісної тривожності при високій потребі в досягненні спостерігалось покращення результатів діяльності. Але дія потреби в досягненні вмикалась при введенні в дослід елементу змагання. В умовах, що передували змаганням, стан тривожності не стимулював їх до досягнення найвищого результату.

Наведений дослід свідчить, що знання тільки рівня тривожності працівника недостатньо. Робота з ним та вибір адекватних методів впливу повинні здійснюватися з урахуванням аналізу загальної структури цієї особистості та системи потреб.

Треба також відзначити, що й сміливі працівники, чия службова діяльність пов'язана з ризиком та можливістю травмування, не завжди мають низький рівень тривожності. Не виключено, що їх вибір діяльності, що потребує зовнішнього прояву сміливості, рішучих дій, пов'язаний зі спробою подолання особистісних внутрішніх комплексів.

Найбільш поширеними факторами, що призводять до тривожності працівників підрозділів швидкого реагування, є такі як страх отримання фізичної травми або смерті, страх неналежним чином виконати, або не виконати поставлене службове завдання, страх агресії (перевищити межі заходів фізичного впливу та застосування вогнепальної зброї, що може потягнути застосування до винного правових наслідків), недоскопальний правовий та соціальний захист працівників.

Виявлення факторів, що призводять до тривожності, треба розглядати в якості відправної бази для роботи з працівником, але проблеми усунення тривожності не вирішує. Воно допомагає накреслити підходи або методи, що допоможуть знизити тривожність до бажаного рівня. Займатись цим повинен штатний психолог підрозділу. А безпосередній командир чи керівник повинен вміти виявляти ознаки надмірної тривожності у своїх підлеглих та визначити, кому з них він може допомогти сам, а кому потрібна кваліфікована порада психолога.

Методики по зняттю тривожності широко освітлені у вітчизняній та закордонній літературі, тому відзначимо лише ті з них, що найбільш ефективно зарекомендували себе на практиці.

Насамперед це система АТ І.Г.Шульца (в її класичному варіанті), прогресуючої релаксації Р.Д. Джейкобсона, та їх сучасні модифікації («активне самонавіювання» Ромена, «психологічна саморегуляція» Попова, «Психорегуляційні тренування» Алексеева, та деякі інші). Але при виборі модифікації АТ треба пам'ятати, що всі вони діляться на модифікації загального впливу та вузькі, професійно орієнтовані. Перші будуються як цикли класичного АТ, в яких головним чином використовуються комплекси заспокійливих вправ. Отже використовувати потрібно другу групу, що призначена для вирішення вузькопрактичних завдань.

Метод десенсибілізації полягає в складанні групи ситуацій, предметів, що викликають у людини стан тривожності навіть у незначному ступені. Потім ця група ранжується в послідовності від факторів, що викликають значне занепокоєння та страх, до факторів, що викликають найменшу тривогу. Суб'єкту спочатку подають ситуації, що викликають незначну тривожність, що надає йому можливість адаптуватися до них. Потім подається ситуація, що викликає дещо більшу тривогу. Поступово в процесі адаптації суб'єкт оволодіває ситуаціями, що викликають в нього найбільшу тривожність. Додаткова модифікація цього метода - формування реакцій, «вільних від тривожності». Вона полягає в наданні суб'єкту ситуації, що викликає тривожність, а потім цю ситуацію як подразник знімають за яким-небудь зовнішнім подразником. Таким чином досліджуваний буде асоціювати зняття тривожності із зовнішнім подразником. Після появи умовного рефлексу на цей подразник пред'явлення його суб'єкту буде призводити до деякого зниження тривожності.

У цьому напрямку вже провадиться певна робота. Згідно з наказом МВС України від 13.07.1996 року №487 створено службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ: в підрозділи прийшли штатні психологи. Ефективне вирішення вищевказаних проблем неможливе без прямого безпосереднього контакту між командиром підрозділу та фахівцем-психологом. Вони повинні готувати особовий склад до зустрічі із ситуативним стресом та тривожністю. Ця підготовка повинна проводитись заздалегіть, шляхом орієнтації групи на майбутній стрес з повільним вводом ретельно підібраних стресорів, подібних до тих, що можуть виникнути у процесі вирішення службових ситуацій. Психологу підрозділу доцільно провести ряд бесід з особовим складом про тривожність та страх, особливо відзначивши, що ознаки тривожності не завжди мають заважати успішному виконанню службового завдання, навпаки їх відсутність повинна стурбувати працівника. Працівнику потрібно нагадати, що передуюча виконанню завдання тривожність може зменшитись безпосередньо під час його виконання. Що стосується працівників, які мають постійні страхи, в яких стресова ситуація викликає дезорганізацію діяльності, їх треба направляти на більш детальне обстеження у фахівців - психологів та психіатрів для визначення більш точного діагнозу та можливого лікування.

Література:

1. Краткий психологический словарь под общей ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. Москва. 1985г.
2. Психология в современном спорте. Брайент Дж. Кретти. Москва. "Физкультура и спорт" 1978 г.
3. Наказ МВС України від 13 липня 1996 року № 487 "Про створення служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів Внутрішніх справ".
4. Программа подготовки сотрудников спецподразделений ОВД действующих в чрезвычайных ситуациях, в том числе при вооруженных конфликтах. Академия управления МВД России Москва 1997 г.

5. Профессиональная психологическая подготовка. Под общей редакцией Никифорова Г.С. Санкт-Петербург 1993г.
6. Можливості психології - на службу міліції // Міліція України. №1 1998 р.
7. Словарь-справочник по психофизиологической диагностике. Бурлачук Л.Ф. Морозов С.М. Киев. 1989.

А.А. Корниенко, Киев

ПСИХОЛОГИЯ ОТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА К ТРУДУ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Коренные преобразования экономического базиса украинского общества требуют от современного психолога поиска новых средств формирования качественно иного уровня сознания работника, изменения стиля его профессиональной деятельности, и, главным образом, мотивационной сферы субъекта трудовой деятельности. В этом направлении сделаны уже первые попытки. Неудивительно что объектом внимания исследователей стала такая новая для наших условий реалья как предпринимательская деятельность (М.Мищенко, 1994; Т. Нельга, 1994).

Между тем, такая традиционная область социально-психологических исследований как отношение к труду выпала из поля зрения современных исследователей. В данном сообщении предпринята попытка представить в сжатом виде некоторые подходы к этой проблеме, разработанные в западной психологии труда в разные периоды развития рыночных отношений. Подходы, которые, как нам представляется, могут составить эвристический потенциал и для отечественных специалистов

В данном случае мы ограничимся изложением 4-х основных направлений в американской научной литературе в области промышленной психологии, в которой так или иначе затрагивается интересующая нас проблема.

Теория интраперсонального (внутриличностного) сравнения.

Согласно одному из наиболее распространенных представлений об удовлетворенности трудом (УТ) степень эмоционального аффекта человека обуславливается сопоставлением индивидуальных стандартов - требований и восприятия того насколько полно эти стандарты находят свое удовлетворение (Маккормик, Иглен, 1980). Уровень удовлетворенности, согласно указанной позиции, и представляет собой разницу между представлениями индивида о своих индивидуальных стандартах и реально получаемом от работы эмоциональном и материальном вознаграждении. Теории интраперсонального (внутриличностного) сравнения содержат коллизии о том, что индивид хочет - стандарт и то что он в действительности получает. Чем меньше разница, тем больше, по мнению сторонников данной теории, чувство удовлетворенности, тем активнее, соответственно, и отношение к труду.

По мнению других исследователей, ценности определяют выбор человека и его эмоциональную реакцию на этот выбор. Работа, доставляющая удовлетворение, предоставляет возможность реального достижения желаемых (ценимых) результатов (Мобли и Локэ, 1969). Очевидным является тот факт, что теории ценностей выступают более флексибельными (гибкими), нежели теории потребностей при объяснении формирования в субъектов удовлетворенности трудом.

Таким образом, теории интраперсонального сравнения объясняют феномен УТ через степень совпадения предоставляемого работой вознаграждения с уровнем индивидуальных потребностей и системой личностных ценностей. Несовпадение ожидаемых и реальных результатов влечет чувство неудовлетворенности. Неудовлетворенность трудом может возникнуть также при изменении силы выраженности потребности или в результате переосмысления личностных ценностных критериев личностного содержания.

Теории интерперсонального (межличностного) сравнения.

Базисная посылка интерперсональных теорий состоит в предположении о том, что люди испытывают УТ в процессе сравнения себя с окружающими. Индивид наблюдает за людьми, проделывающими одинаковую с ним работу, и оценивает степень их удовлетворенности. Человек отождествляет себя с референтной группой и перенимает переживаемое группой чувство удовлетворенности. В проведенном Вейсом и Шавом (1979) эксперименте испытуемым предлагалось просмотреть 2 киноролика на которых демонстрировалась работа на электросборочном конвейере. Один ролик демонстрировал рутинную и утомительную последовательность действий, а другой ролик - более интересную и необычную последовательность рабочих действий. Каждый ролик сопровождался попеременно либо преимущественно отрицательными, либо преимущественно положительными комментариями ведущего. После этого испытуемым предлагалось самим проделать заданную образцом последовательность сборки, а затем заполнить опросник УТ. Анализ результатов выявил большой процент испытуемых с низкими показателями УТ после просмотра «интересного» ролика с негативными комментариями, равно как и преобладание высоких оценок УТ у группы, смотревшей «скучный» ролик с позитивными комментариями. В итоге были приведены результаты, подтвердившие существенное влияние на чувство удовлетворенности социальных факторов.

Бифакторная теория УТ.

В исследовании Херцберга, Маузнера и Снайдермена испытуемых просили подробно описать ситуации, при которых они испытывали чувство УТ и неудовлетворенности. Результаты контент-анализа показали, что дескрипторы удовлетворенности включали ощущение достижения, заслуженного уважения, продвижения и ответственности. Так как все вышеперечисленные характеристики отображают содержательную сторону работы, они получили наименование контент-факторов. Дескрипторы неудовлетворенности включали заработную плату, условия труда, политику компании и стиль руководства (контекст-факторы). Было сформулировано предположение об однополосности и разнонаправленности векторов контент- и контекст- факторов. В частности, в случае, если работа содержит много контент-факторов, то работник соответственно испытывает удовлетворение. Когда же контент-факторы отсутствуют работник не будет удовлетворен, а останется индифферентным. С другой, стороны, обилие контекст-факторов (хорошая зарплата + приемлемые условия труда) не порождает продолжительной удовлетворенности, а принимаются за должное и привычное. Сторонниками бифакторной теории утверждается, что отсутствие контекст-факторов незамедлительно влечет за собой повышение неудовлетворенности работой. На основании построенной динамики они выдвигают предположение о том, что значимое не частная стимуляция удовлетворенности с помощью контент-факторов, которая может быть легко нивелирована, или подавлена

неудовлетворенностью, вызванной невнимательностью к контекст-факторам. Равнозначно непродуктивной выглядит попытка вызвать чувство удовлетворенности исключительно путем повышения уровня вознаграждения по контекст-факторам без учета вопросов роста удельного веса реализации контент-факторов в условиях их реализации в ситуации непосредственного участия в трудовом акте.

В тех редких случаях, когда исследователи все-таки обращают внимание на конкретные феномены изменяющихся условий влияния на УТ, круг их интересов ограничивается, чаще всего, вопросами служебного продвижения и карьерного роста. Утверждается, например, что: а) оценивая свою текущую УТ, люди учитывают (используют для сравнения) как УТ, которая имела место в прошлом и настоящем, так и свои возможности на будущее;

б) возможности релевантны ко всем аспектам УТ, а не только продвижения по службе и повышения в должности.

Особенно подчеркивается тот факт, что индивиду вовсе не обязательно использовать имеющуюся возможность осуществлять выбор альтернативных решений. Само по себе осознание человеком возможности уже вызывает чувство удовлетворенности. И это утверждение нашло свое эмпирическое подтверждение. В ходе исследований Миллера и Монже (1986г.) выяснилось, что работа в независимых коллективах (коллективы имеющие возможность принимать независимые решения) имела более позитивное влияние на УТ работников, чем непосредственное участие в принятии независимых решений. Таким образом, эксперимент подтвердил тот факт, что наличие возможности выбора может вызвать больше удовлетворенности, нежели конкретные последствия альтернативных выборов. К числу влиятельных можно отнести и представления сторонников ситуативного подхода (Хаузера, Тейлора и Олджи). Последними утверждается, что УТ определяется характеристиками работы и того окружения, в котором проходит трудовой процесс. В настоящее время считается, что при условии создания определенного набора соответствующий уровень УТ возникает необходимым образом.

Теория ситуативной УТ опирается на следующую структуру:

1. Собственная работа (содержательная сторона). Измеряется такими дескрипторами как автономность работ, разнообразие используемых навыков, обратная связь, идентичность заданий и значимость выполняемой работы.

2. Руководство. Отношения между начальником и подчиненными регулируются фактором функциональной привлекательности состоящем в том, насколько компетентными и полезными воспринимаются его решения и их эффективность для достижения желаемого результата.

3. Сослуживцы (коллеги по работе). Люди стремятся находиться в близких и дружественных отношениях друг с другом не только в силу требований производственного процесса, но и по причине наличия потребности в социальной поддержке.

4. Оплата труда. Являясь потенциальным источником самооценки, зарплата предоставляет общую возможность приобретения продукта трудовой деятельности. Большинство проведенных исследований подтвердили высокую и позитивную корреляцию между размером зарплаты и степенью УТ

5. Служебное продвижение. Этот компонент иллюстрирует то, как представления о возможности своего профессионального роста в будущем обуславливают степень трудовой вовлеченности и стимуляции на текущую УТ. Степень выраженно-

сти удовлетворенности фактором продвижения оказывает значительное на иные, близлежащие обстоятельства.

Ситуативная теория УТ стремится дать наиболее полное описание всех составляющих трудового процесса которые могли бы оказывать влияние на УТ работника. Однако ситуативная теория не отвечает на вопрос почему в идентичных условиях одни люди испытывают большее удовлетворение, чем другие. Не менее влиятельным в рамках проблематики, связанной с исследованиями удовлетворенности трудом, занимает **дифференциальная линия**. К числу объектов исследования представителей данной линии относятся такие, как:

1. **Физические характеристики:** пол, возраст, этнические особенности. Эти характеристики подверглись анализу представителями самых различных школ (Смит, Кендалл и Хьюлин, 1962; Стейнс и МакКулох, 1974; Мюррей и Аткинсон, 1981; Далтон и Марцис, 1987). Статистически значимых, воспроизводимых и непосредственных коррелятивных связей установить однако не удалось. Полагается, что физические характеристики выступают модераторами между ситуативными факторами и соответствующим уровнем УТ.

2. **Способности.** Исследования показали, что связь между требованиями к необходимому профессиональным способностям на работе и УТ, также сильна как и связь между вознаграждениями и УТ (Шнейдер, Ричерс и Митчел, 1982).

3. **Личностные диспозиции.** Показано (Шмидт, Пулакос и Стоу, 1986), что с одной стороны, позитивно расположенные люди склонны быстрее и легче испытывать удовлетворенность в целом, в том числе УТ. С другой стороны, позитивно расположенные люди склонны выбирать себе такую работу, от выполнения которой они рассчитывают испытывать чувство удовлетворенности.

Представленный материал свидетельствует что в структуре отношений человека к профессиональной деятельности удовлетворенность трудом проявляется в синдроме взаимосвязанных между собой объективных и субъективных характеристик, наличие или отсутствие которых непосредственно сказывается на уровне переживания субъектом психологического комфорта, удовлетворенности трудом, трудовым процессом в целом

Приведенный выше краткий обзор типологии подходов к проблеме исследования категории отношения к труду касается западных обществ и, тем не менее, несмотря на видимые отличия могут быть отнесены и к реалиям складывающимся на данном этапе экономической трансформации украинского общества

Литература:

1. Міщенко М. Соціально-психологічні атмосфери в українському суспільстві та ставлення до підприємництва // Філософська і соціологічна думка. 1994, № 11-12. - с. 30-42.
2. Українське підприємництво: історичні передумови й соціокультурні детермінанти // Філософська і соціологічна думка. 1994, № 7-8. - с. 81-89.
3. Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B. B. (1969). The motivation of work. New York: Wiley.
4. McCormick, E. J., & Iglon, D. R. (1980). Industrial psychology.
5. Englewood Cliffs.
6. Mobley, W. H., & Locke, E. A. (1969). The relationship of value importance to satisfaction. Organizational Behavior and Human Performance, 5, 463- 483.
7. Weiss, D. J., & Shaw, J. B. (1979). Social influences on judgments about tasks. Organizational Behavior and Human Performance, 24, 136-152.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІКТИМНІСТЬ ПІДЛІТКІВ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Попередні дослідження, що проводилися нами по вивченню психологічних особливостей наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, дозволяють виділити як окремий такий інтегративний показник неблагополуччя у психологічній сфері як віктимність.

Проблема віктимності досить нова і мало вивчена у вітчизняній та зарубіжній психології. Тому було зроблено спробу визначити психологічний зміст самого поняття віктимність та особливостей проявів віктимності у підлітків, зокрема переселенців з зони жорсткого радіоекологічного контролю.

Досить мало розробленими є не тільки проблема, категоріальний апарат, а й методи дослідження і тим більш корекції віктимності.

Про важливість глибокого та всебічного вивчення жертв як таких на біофізичному, психологічному та соціальному рівнях та вироблення на цій основі практичних рекомендацій для найбільш ефективного їх захисту від можливої шкоди стали вести розмову у 20-30-ті роки двадцятого сторіччя такі спеціалісти як правознавці, психологи, медики, соціологи. Висловлювалися міркування про те, що є люди, схильні за певних життєвих обставин частіше інших ставати жертвами агресії. На стику цих галузей науки формується така інтегративна дисципліна як віктимологія (від лат. *victima* - жертва), тобто вчення про жертву.

В наш час стає все більш очевидним той факт, що чим кращі будуть знання про можливих "кандидатів" у потерпілі, осіб, що мають специфічну схильність ставати жертвою, від того, чи буде проводитися з ними та їх оточенням відповідна попереджувальна робота, тим важче буде заподіяти шкоду цим людям.

Категорія віктимності, якщо розглядати її в широкому розумінні, неоднозначна. Вона включає в себе чотири різних за змістом поняття: індивідуальна: видова: групова та масова віктимність. Індивідуальна віктимність - це властивість даної людини, обумовлена її соціальними, психологічними та біофізичними якостями або їх сукупністю, що сприяє у певній життєвій ситуації формуванню умов, за яких виникає можливість здійснення акту насильства. Ця інтегративна характеристика може включати в себе: певні статеві, вікові та морфологічноконституціональні ознаки, особливості темпераменту, інтелекту, поведінкові комплекси. Іншими словами, віктимність конкретного індивіда являє собою потенційну здатність опинитися в ролі жертви насильства в результаті негативної взаємодії його особистісних якостей з зовнішніми факторами. Насильством, як таким, лише реалізується дана здатність. Як насильство - явище не тільки соціальне, але й психологічне, так і віктимність, але це не означає, що віктимність є похідною від насильства.

Видова віктимність виражається у відносній схильності окремих людей ставати за певних обставин жертвами окремих видів насильства. Тобто певні категорії людей потерпають від емоційного, інші - від фізичного або сексуального насильства.

Групова віктимність полягає у загальній для окремих категорій людей, що мають схожі соціальні, демографічні, психологічні, біофізичні або інші якості, підвищеній здатності за певних обставин ставати жертвами насильства. Так, наприклад, такій віковій категорії людей як підлітки, в силу особливостей пубертатного періоду властива підвищена групова віктимність. Також, в певній мірі, переселенці, постраждалі від чорнобильської катастрофи, люди, що потерпають від

довготривалого стресу обтяжені сукупністю особистісних якостей, що можна віднести до групової віктимності.

Під масовою віктимністю можна розуміти об'єктивно існуючу реальність певної частини людей, що мають суб'єктивні якості нести фізичну, моральну або іншу шкоду від насильства. Масову віктимність можна визначити ще як стан і структуру сукупності потерпілих в результаті їх віктимної схильності.

Дослідження іркутських вчених Мінської В.С., Чечель Г.І. показало, що жертвами насильства, як правило стають молоді люди: 52,5% в віці до 25 років, причому 31,3% - неповнолітні.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що деякі психологічні особливості підліткового віку: довірливість, легка навіюваність, наївність, цікавість, невміння адекватно реагувати на шкестосогенні факторивидко змінні ситуації, незакінченість морального формування, відставання психічного розвитку від фізичного (швидкий фізичний розвиток пов'язаний з інтенсивним статевим дозріванням), переважання у психічній діяльності процесів збудження над процесами гальмування, ефект "наслідування"дорослим та одноліткам, а іноді просто фізична слабкість підлітка та ін. можуть сприяти розвитку віктимності.

Подібні "слабкі" моменти психіки підлітка ще більше об'єктивуються під впливом стресу, особливо пролонгованого, яким стала для значної їх кількості чорнобильська катастрофа. У школярів, евакуйованих з Прип'яті, відмічається зниження адаптації до зовнішніх впливів, підвищена виснаженість, зниження опірності організму.. Ці учні виявляють ознаки дисбалансу нервових процесів в бік переваги гальмування та фізичної пасивності. За даними наших попередніх досліджень приблизно 25% підлітків, сім'ї яких були переселені з зони чорнобильської аварії, виявляють ознаки емоційної нестійкості, зниження емоційного тону, нестійкості до стресу, агресивності і т.п. Всі перераховані вище негативні моменти не можуть не посилювати віктимність підлітків, що постраждали від Чорнобилю.

Н.П. Крейдун, Харьков

СПЕЦИФИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ИЗУЧЕНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Общесоциальное и практическое значение рассмотрения проблем и попыток решения вопросов, связанных с научным анализом различных аспектов преступности, не нуждается сегодня в дополнительной аргументации.

Криминальная психология, как отрасль практически ориентированных исследований, появилась в результате тесных междисциплинарных связей криминологии и психологии. В центре этих исследований - уникальное по своему содержанию понятие "личность преступника". Однако мы фиксируем яркие отличия в понимании того, что приводит к появлению феномена "личности преступника": преступления. Криминологи говорят о преступлении вообще, не ставя своей целью решение вопроса о происхождении конкретного преступного действия, - и тогда преступление рассматривается как случайное действие. Психология же обращает внимание на то, что любое преступление - личностно закономерный акт. Другими словами, вся жизнь конкретного индивида строилась так, что оказавшись в ситуации выбора способа достижения цели сво-

ей активности, он не мог не остановить свой выбор на аномативном, "преступном" способе.

Сама возможность перехода в рассмотрении преступления от одного контекста (преступление-случайный факт) к другому (преступление-закономерность) связана с объективной включенностью данного явления в разнообразные взаимодействия. Понятия "преступное действие", "преступное поведение" отражают, как минимум, два уровня организации жизни - социальный и психологический. Социальный уровень фиксирован в понятии "преступный" и указывает на наличие социальной формы контроля за действиями индивида. Общество постоянно оценивает наши действия и поступки, признавая их нормативный или аномативный характер. Психологический уровень отражен в понятии "действие", понимаемом как форма предметно-преобразующего взаимодействия человека с окружением. Социальный уровень организации берет уже "готовые" продукты психологического уровня и как бы "сортирует" их в соответствии со своими нормами и принципами. В частности, таким видом "сортировки" может выступать, по нашему мнению, применение различных санкций за совершение противоправных действий. Но санкция за один и тот же вид преступления может варьировать от условного наказания до высшей его меры. Логичным было бы поставить вопрос о том каким должно быть "количественное выражение" санкции для "исправления" конкретного преступника. И вот тут-то мы обращаем внимание на конкретного индивида с его психологическими особенностями и психологической спецификой его поведения. Иными словами, в центр преступления становится личность. И тогда мы рассматриваем не просто преступление, а конкретное преступление, совершенное конкретной личностью. В этом, мы считаем, и состоит сущность криминогенетического подхода /3/ в изучении преступлений.

Само определение этого подхода фиксирует внимание на том, что психологов интересует факт "происхождения" преступления. Нам представляется продуктивными, в этом плане, исследование ранних воспоминаний преступников, - т.е. изучение тех аспектов жизненного пути личности преступников, которые "остались" в памяти с раннего детства.

Пережитые в раннем детстве воздействия, если они значимы для личности, откладывают свой отпечаток на всю дальнейшую жизнь. Так как память-это "не просто след мысли, а ее своеобразное продолжение и предпосылка дальнейшего движения" /4/, то именно изучение памяти "помогает" определить истоки индивидуальной преступности. Опираясь на теоретические принципы исследований, выполненных в рамках проблемы "Память и личность", предполагающих, что один "вектор развития и формирования памяти идет сверху" от личности, а второй, "дивергентный" вектор, - "от памяти", изучение зависимостей, по которому должно обнаружить соответствие результатов формуле: "Скажи мне, что ты помнишь, и я скажу тебе, кто ты" /5/, нами было проведено исследование ранних воспоминаний несовершеннолетних преступников, отбывающих наказание за преступления против личности в воспитательно-трудовой колонии.

В исследовании подростку давалась следующая инструкция: "Мы помним себя с какого-то определенного возраста. Известны случаи, когда человек хорошо помнит что происходило с ним в 2-3 года. Это может быть и какое-то событие, и какой-то объект, надолго оставшийся в памяти. Постарайся вспомнить что-то самое-самое первое о себе: событие, эпизод, запомнившийся тебе из раннего детства. Самое первое, считая, что до этого ничего ты не помнишь".

Ранее мы подробно описывали результаты, полученные в данном исследовании /1/. И все-таки, на некоторых из них мы остановимся еще раз.

Сначала некоторые примеры таких ранних воспоминаний "молодых" преступников. "Все помню! Я малой, мне года 3-4. Мать с отцом дрались, хорошо помню". "Мне, наверное, лет 6 было. Меня взяли с собой ребята старшие. Ларьки грабили. Пошли с товарищами, набрали сигарет, жвачки и ушли. Грабили мы, чтобы сигареты были, чтобы курить". "Я в детский сад очень не хотел ходить. Все время там плакал, меня в угол все время ставили"

Анализируя содержание ранних воспоминаний несовершеннолетних правонарушителей, мы выделили среди таковых девиантные, и зафиксировали их наличие практически у каждого пятого испытуемого. Аналогичное исследование среди правопослушных подростков и юношей продемонстрировало отсутствие девиантных по содержанию ранних воспоминаний.

Интересным также представляется нам и анализ эмоциональной окраски ранних воспоминаний подростков. Здесь нами были выделены три основные группы: эмоционально нейтральные, эмоционально положительные и эмоционально отрицательные ранние воспоминания. У несовершеннолетних правонарушителей преобладают отрицательно окрашенные воспоминания детства /56,4%/, по сравнению с 16% - у правопослушных, воспоминания которых почти в половине случаев /48%/, имеют положительную эмоциональную окраску. У делинквентов такая положительная окраска представлена в 19,2% случаев.

Отрицательная эмоциональная окраска пережитого в детстве, а так же, учитывая, что первое воспоминание, оставшееся в памяти из раннего детства, имеет девиантную ориентацию, выступает, по нашему мнению, в качестве определенной predisположенности к негативному восприятию объективной действительности в дальнейшем.

Наше исследование проводилось, как отмечалось выше, на контингенте несовершеннолетних правонарушителей. Вместе с тем, аналогичные по своему содержанию результаты нами получены и в исследованиях, проводимых среди взрослых преступников. Задачи такого исследования были несколько расширены и поэтому они подлежат детальному анализу. Мы же отметим следующее. Всем нам, к сожалению, хорошо известен Ю.Чикотило. В одном из интервью на вопрос о том, что он может рассказать о своем детстве, он ответил, что хорошо помнит, как, будучи совсем пацаном, он с удовольствием разгуливал со своими друзьями по тем местам, где проходили сражения в годы Великой Отечественной войны. Ему запомнились части тел, разбросанных в поле, около села, где он проживал, он рассматривал их, собирал человека "из частей". /Мы не можем воспроизвести этот ответ дословно, т.к. о данном интервью и нас проинформировало центральное телевидение/. В воспоминаниях одного из жесточайших преступников 20 века четко просматривается связь с дальнейшими преступными действиями, совершаемыми им уже во взрослом возрасте, и начало корни зарождения преступника Ю.Чикотило в его детстве.

Мы отмечаем, что в современных психологических исследованиях ранние воспоминания рассматриваются как самостоятельное психическое образование и образуют латентную структуру мнемического опыта, являющегося компонентом индивидуального опыта /2/. Тогда, логично считать, что если в воспоминаниях раннего детства фиксируется девиантный характер событий, пережитых человеком, и эти события имеют еще и отрицательную эмоциональную окраску, то "запускается" механизм накопления индивидуального опыта, опосредованного преступными способами.

Опыт нашей работы позволяет рекомендовать методику исследования ранних воспоминаний для работы практических психологов.

Література:

1. Крейдун Н.П. Психологическое содержание криминогенного комплекса личности и его динамика в условиях изоляции от общества. Автореф. дисс. ...канд.психол.наук.-Харьков,1990.-26
2. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. Харьков,1998.
3. Самовичев Е.Г. Анализ преступного поведения в системе уголовно-правовой науки. Сб. "Методологические проблемы уголовно-правового регулирования общественных отношений". Москва 1989.
4. Серета Г.К. Что такое память. Психологический журнал.1985.-№6.
5. Серета Г.К. Проблема "Память и личность". Вестник Харьковского университета,1990.-№344.

М.А.Кришталь, В.В.Вареник, Черкаси

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ В ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНІ ЗАКЛАДИ ОСВІТИ

Поряд з факторами безпосереднього вдосконалення навчального процесу все більшого значення набуває професійний добір, основне завдання якого - цілеспрямований відбір людей для використання в певній професії.

Професійний відбір абітурієнтів у вищі пожежно-технічні заклади освіти, як об'єднуюча ланка систем підготовки в середній і вищій школах, дозволяє не лише визначити кандидатів за їх особистісними якостями, але й створює необхідні передумови для вдосконалення системи професійного навчання і виховання. Інформація про початковий рівень професійно важливих якостей, яку можна отримати в результаті профвідбору, є суттєво важливим елементом побудови всієї системи навчання і виховання у вузі з метою формування професійної придатності для практичної діяльності в пожежній охороні.

В статті 19 Закону України "Про пожежну безпеку" відзначається, зокрема: "На службу до державної пожежної охорони приймаються на контрактній основі громадяни, які... здатні за своїми здібностями, освітою та станом здоров'я виконувати покладені на них обов'язки".

Першим кроком у формуванні сучасного спеціаліста пожежної охорони має бути об'єктивний конкурсний відбір претендентів на вступ у вищий пожежно-технічний навчальний заклад.

При відборі кандидатів на навчання в Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МВС України особлива увага приділяється: мотивації до оволодіння професією спеціаліста пожежної охорони; світогляду, морально-вольовим якостям (патріотизму, колективізму, державному ставленню до народного надбання, любові до обраної професії, дисциплінованості, чесності і правдивості, почуттю обов'язку, відповідальності, честі); наявності достатнього рівня освітньої підготовленості і здатності до навчання; наявності необхідних показників таких психічних процесів як пам'ять, увага, логічне мислення, емоційна стійкість; рівню фізичної підготовки; стану здоров'я у відповідності із встановленими критеріями для професії пожежника.

На основі професіографічних досліджень були визначені професійно важливі якості, необхідні для спеціаліста пожежної охорони, а також науково-методичний апарат прогнозування ефективності діяльності пожежників і обґрунтування комплексної методики професійного відбору [2], [3], [4].

Експериментальні дослідження практичності окремих методик показало, що курсанти із стійкою пожежно-професійною спрямованістю і глибоко обґрунтованою мотивацією, з високими ідеалами і світоглядом добиваються кращих показників в навчанні і дисципліні. І навпаки, курсанти з нестійкими мотивами і спрямованістю навчаються без особливого напруження сил, ставляться із зневагою до виконання обов'язків по службі, громадська активність невисока, мають порушення дисципліни.

Сума балів прогнозування успішності навчання в інституті за ступенем підготовленості за середню школу буває високою, якщо при стійкій мотивації абітурієнт має вищу суму балів в атестаті зрілості, а також дипломи і грамоти за участь в шкільних, районних, обласних і республіканських конкурсах і олімпіадах. Результати конкурсних вступних екзаменів здійснюють суттєвий, але не завжди визначальний вплив на загальний прогноз навчання і виховання курсанта в інституті.

Абітурієнти з більш розвинутою увагою, пам'яттю і логічністю мислення і кращою підготовкою за середню школу більш успішно складають вступні іспити, а потім і навчаються в інституті.

Висока емоційно-вольова стійкість психіки абітурієнта є однією з умов успішності навчання і виховання курсанта в інституті.

Короткотривалість періоду вступних іспитів не дає можливості провести тривале спостереження за абітурієнтами і потребує пошуку шляхів, які дозволили б з певним ступенем імовірності визначити мотиви, якими керується абітурієнт при вступі до вузу, визначити його моральні, фізіологічні та психологічні якості.

Дослідження свідчать, що для отримання надійної і об'єктивної інформації проведення професійного психологічного відбору повинне дотримуватися системи певних обов'язкових вимог, а саме:

- наукової обґрунтованості. Організаційно-методичні рекомендації для психологічного відбору повинні бути результатом досліджень з обґрунтування: а) необхідності, доцільності його проведення для певної професії; б) конкретного змісту задачі відбору (прогнозування придатності до навчання, до професійної діяльності, до діяльності в екстремальних умовах гасіння пожежі тощо); в) характеристики контингенту, з якого передбачається проводити відбір (величина імовірного конкурсу, престижність професії, загальний рівень підготовленості і таке інше); г) професійних вимог до кандидатів;

- валідності і надійності психодіагностичних методик оцінки професійно важливих якостей особистості; д) критеріїв прогнозування професійної придатності; е) ефективності розроблених рекомендацій для психологічного відбору; є) організаційних форм проведення психологічного відбору;

- актуальності. Розробка системи психологічного відбору необхідна, доцільна в лише в тому випадку, коли відмінності між курсантами, спеціалістами в рівні професійної підготовки, ефективності і безпеці діяльності залежать від стану їх індивідуально-психологічних якостей, професійних здібностей;

- системного підходу. Розробка рекомендацій для психологічного відбору повинна ґрунтуватися на вивченні і врахуванні особливостей розвитку, взаємозв'язку і взаємообумовленості різних професійно значущих якостей особистості, яка знаходиться в сфері професійної діяльності, а також можливого впливу на основні якості особистості характеристик об'єкту, змісту, організації і умов діяльності, вимог і показників ефективності, якості і безпеки праці;

- особистісного підходу. В основу професійного психологічного відбору повинно закладатися різнобічне вивчення динамічної функціональної структури особистості з урахуванням вимог і особливостей майбутньої професійної діяльності;

особистість повинна вивчатися як суб'єкт діяльності на основі результатів психологічного обстеження і аналізу даних про особливості професійної, соціальної та інших форм її активності;

- діяльнісного підходу. Для прогнозування професійної придатності слід враховувати не лише ступінь відповідності структури конкретної особистості вимогам майбутньої діяльності, але і особливості її розвитку в різних формах професійної (навчальної, трудової) діяльності, тобто особистість повинна вивчатися і оцінюватися як суб'єкт діяльності;

- динамічного (продовженого) відбору. При оцінці професійних здібностей повинна передбачатися можливість їх зміни, розвитку, тому вивчення стану професійно важливих якостей особистості курсанта, спеціаліста слід проводити безперервно в процесі навчання і наступної діяльності з метою уточнення прогнозу професійної придатності і вирішення задач розподілу, призначення тощо. Для вивчення здібностей необхідно проводити періодичне обстеження курсантів (спеціалістів) за допомогою психологічних методів, а також постійний збір і аналіз інформації про прояви індивідуально-психологічних особливостей їх особистості в різних сферах життя і діяльності;

- прогнозування розвитку особистості. Психодіагностичні методи, що використовуються при відборі і сама процедура обстеження повинні передбачати можливість вивчення динаміки розвитку професійно важливих якостей особистості. Для оцінки валідності психодіагностичних методів з точки зору врахування особливостей розвитку професійних здібностей у якості зовнішніх критеріїв успішності, ефективності навчання і діяльності доцільно використовувати їх динамічні показники (темп просування в навчальному процесі, швидкість досягнення заданих результатів та ін.);

- комплексності відбору. Психологічний відбір є одним з компонентів професійного відбору і знаходиться в тісному зв'язку із соціально-психологічним, медичним і освітнім відбором; результати цих видів відбору дозволяють доповнювати характеристику і зрозуміти особливості стану професійно значущих якостей особистості, що вивчаються в ході психологічного обстеження;

- активності відбору. Результати психологічного обстеження при відборі слід використовувати не лише для прогнозування пожежно-професійної придатності, але й для формування і розвитку професійних здібностей шляхом урахування індивідуально-психологічних особливостей особистості в процесі виховання, навчання, тренування, пожежно-професійної діяльності курсантів і спеціалістів. Узагальнені дані про стан професійно значущих психологічних якостей особистості працівника пожежної охорони можуть бути використані для обґрунтування інженерно-психологічних і психофізіологічних вимог до конструктивних і експлуатаційних особливостей пожежної техніки, індивідуальних засобів захисту і пожежно-технічного озброєння, до організації і умов пожежно-професійної діяльності спеціалістів;

- динамічності (відносності, адаптивності) критеріїв відбору.

Підводячи підсумки короткому аналізу деяких актуальних теоретичних, методичних і організаційних питань професійного психологічного відбору у вищі пожежно-технічні заклади освіти слід відзначити, що цілий ряд науково-педагогічних, психологічних і практичних питань потребують подальшої розробки. Інтереси підготовки висококваліфікованих спеціалістів пожежної охорони і формування у випускників вищих пожежно-технічних закладів освіти професійної придатності

нагально потребують введення і практичного здійснення науково обгрунтованого професійного відбору абітурієнтів.

Література:

1. Про пожежну безпеку: Закон України: прийнятий Постановою Верховної Ради України. - К., 1993. - С.19-20.
2. Вареник В.В., Глазирін І.Д., Глазиріна В.М. До питання про професійну та психофізіологічну готовність курсантів-випускників пожежно-технічних училищ МВС України. //Пожежна безпека. - 1996.-N2.-С.24.
3. Крип'яль М.А. Особливості ергономічного забезпечення підготовки пожежників: Дис.канд.психол.наук: 19.00.03 Київський університет імені Тараса Шевченка. - К., 1997. - 146 с.
4. Черкашин А.І. Формування емоційної стійкості фахівця пожежної охорони до впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності: Дис.канд.психол. наук: 19.00.01 Харківський університет внутрішніх справ МВС України. - Х., 1995. - 139 с.

О.П. Крупський, Дніпропетровськ

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ОПЕРАТОРА НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

Надані результати дослідження залежності ефективності операторської діяльності від статі, індивідуально-психологічної орієнтації та емоційного стану людини.

Підвищення комп'ютеризації суспільства та виробництва протягом останніх тридцяти років призвело до виділення такого виду людської діяльності, як операторська. Операторська діяльність інтерпретується звичайно як "процес взаємозв'язку людини і техніки, як робота людиномашинної системи, в якій «машинні» елементи постають озброєнням людської праці, як система дій по вирішенню завдань контролю та управління" [4, С. 50].

Постаючи базовим регулюючим блоком будь-якого виду діяльності, пам'ять оператора повинна володіти високим рівнем надійності та гнучкості, тобто здатністю до безпомилкового та своєчасного відтворення певного об'єму інформації [1]. Б.Ф. Ломов писав: "Сам характер діяльності людини-оператора такий, що потребується запам'ятати інформацію на короткі інтервали часу й безперервно її оновлювати. У зв'язку з цим виникають поняття «короткочасна» й «оперативна» пам'ять" [2, С. 69]. Процеси оперативної пам'яті складають найважливіші умови ефективності різноманітних видів операторської діяльності, що часто відбувається в умовах перевантаження інформації на вході в аналізатор і дефіциту часу.

Виділено та вивчено багато об'єктивних факторів роботи пам'яті: кількість пред'явленої інформації, час експозиції, міра трудності запам'ятованого матеріалу, ентропія джерела повідомлення та інше. Був виділений також цілий ряд суб'єктивних факторів: мотивація, рівень вивченості оператора, застосовані способи діяльності, тип нервової системи й емоційний стан оператора. Проте, питання про вплив суб'єктивних факторів на індивідуальні характеристики оперативної пам'яті знаходиться на самій початковій стадії своєї розробки.

Властивість нервової системи людини та її емоційний стан найбільш яскравий відтінок повинні накладати на характеристики оперативної пам'яті, яка призначена для динамічної переробки інформації. В умовах дефіциту часу при переробці інформації,

яка надходить від об'єкта керування, перешкоджується згладження недоліків професійних якостей оператора іншими факторами. Саме в цьому випадку важливе значення набувають природні особливості людини.

Метою нашого дослідження була спроба відстеження закономірностей між індивідуально-психологічною орієнтацією людини, емоційним станом та характеристиками оперативної пам'яті.

Нами був проаналізований експериментальний матеріал, отриманий завдяки тестуванню 260 чоловік – студентів технічних спеціальностей Дніпропетровського держуніверситету віком від 18 до 24 років. У якості стимулюючого матеріалу для запам'ятовування пропонувалися стимульні ланцюжки довжиною 3, 5, 7, 9, 11 символів, що містять "0" та "1". Дані цифри були відібрані з міркування зниження емоційного забарвлення стимульного матеріалу. Ланцюжок відповідної довжини тричі пропонувався для запам'ятовування, але розташування "0" та "1" змінювалося з ймовірністю 0,5 для кожного знакомісця.

На відміну від традиційних досліджень, в яких час подавання стимульного матеріалу фіксовано, у використаній нами методиці час, що необхідний для запам'ятовування, кожен іспитований обирав сам, відповідно до своїх відчуттів. Тільки після того, як він прийняв рішення про успішність своєї мнемічної діяльності – відтворював матеріал, який щойно запам'ятав.

У процесі дослідження фіксувались:

1. Стать тестуемого.
2. Індивідуально-психологічна орієнтація тестуемого – екстраверсія / інтроверсія (за ЕРІГ. Айзенка [3]) тестуемого.
3. Емоційний стан на момент тестування (8-ми кольоровий тест Люшера).
4. Час запам'ятовування стимульного матеріалу різної довжини.
5. Кількість помилок при відтворенні стимульного матеріалу різної довжини.
6. Місце виникнення помилок при відтворенні стимульного матеріалу (початок, середина чи кінець стимульного ланцюжка).

Аналіз даних, отриманих завдяки експерименту, дав змогу виявити наступні тенденції:

Емоційний стан і індивідуально-психологічна орієнтація впливають на параметри (об'єм) оперативної пам'яті. Спостерігається зменшення мінімального об'єму оперативної пам'яті до 7 – 9, а інколи до 5, одиниць. Емоційний стан та індивідуально-психологічна орієнтація впливають на розмір області збоїв. Так, наприклад, при запам'ятовуванні стимульного матеріалу, що складається з одинадцяти символів, у жінок-інтровертів, які знаходяться в зрівноваженому емоційному стані найбільший, а у чоловіків-інтровертів в стані емоціональної напруженості найменший розмір області збоїв серед усіх виділених груп.

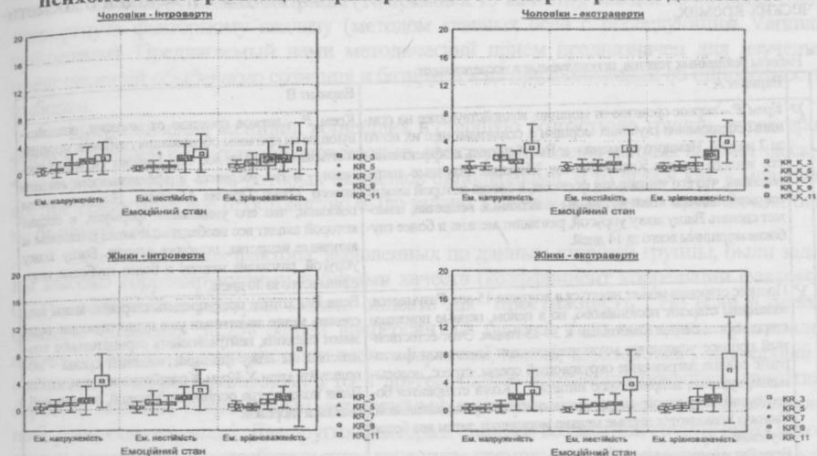
За нашими даними найбільш схильні до емоційного стану жінки-інтроверти та чоловіки-екстраверти.

Якщо під критерієм якості кінцевого результату операторської діяльності розуміти ймовірність виникнення помилки при відтворенні стимульного матеріалу визначеної довжини до часу запам'ятовування цього матеріалу, то для чоловіків-екстравертів/інтровертів оптимальним є стан емоційної нестійкості, а для жінок-екстравертів/інтровертів стан емоційного напруження.

Найбільше напруження в роботі операторів-жінок, за нашими даними, виникає в стані емоційної зрівноваженості при запам'ятовуванні і відтворенні стимульних ланцюжків довжиною 9, 11 символів. У чоловіків таким емоційним станом також є зрівноважений стан. Але розмір значення розсіяності для чоловіків майже удвічі

менше, ніж у жінок, що пов'язано, на нашу думку, з процесами функціональної міжпівкульової асиметрії мозку, для якої характерний статевий деморфізм.

Зв'язок емоційного стану іспитованих різної статі та індивідуально-психологічної орієнтації з критерієм якості операторської діяльності

Скорочення: Ем. - емоційна; KR3, KR5, KR7, KR9, KR11 - критерій якості, що описує запам'ятовування та відтворення стимульних ланцюжків довжиною 3, 5, 7, 9, 11 символів.

Графічні позначення: Точка: середня (mean). Прямокутник: Mean-SE, Mean+SE; SE — середня помилка. Вусики: Mean-SD, Mean+SD; SD — дисперсія.

Запропонований критерій якості операторської діяльності дає змогу затверджувати, що чоловіки краще справляються з механічним запам'ятовуванням та відтворенням стимульного матеріалу у вигляді беззмінних цифрових ланцюжків.

Література:

1. Бочарова С. П. Память как базовая функциональная система в структуре деятельности человека-оператора // Психол. журн. — 1981. — #3. — С. 3-12.
2. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — 448 с.
3. Психология личности: тесты, опросники, методики. — М.: Геликон, 1995. — 236 с.
4. Сухольский Г. В. Основы психологической теории деятельности. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. — 168 с.

И.В. Кряж, А.В. Казмирчук, Харьков

ВЛИЯНИЕ ВЕРБАЛЬНОЙ ФОРМЫ РЕКЛАМНОГО СООБЩЕНИЯ НА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЯ О ТОВАРЕ

В предлагаемой работе рассматриваются следующие проблемы:

- исследование категориальных структур, опосредующих восприятие потребителем продуктов одной товарной группы;

- особенности восприятия рекламного сообщения различными целевыми аудиториями;
- влияние формальных и содержательных особенностей вербального рекламного сообщения на представления потенциального потребителя о товаре.

Предмет исследования составили представления девушек и женщин о косметических кремах.

* Наборы рекламных текстов, используемые в исследовании:

Вариант А	Вариант В
Р Крем <i>Р</i> – первое средство от морщин, воздействующее на причины образования глубоких морщин и сглаживающее их всего за 2 недели. Немного времени – и Вы убедитесь в эффективности нашего нового Крема Против Морщин. Научные тесты показали, что его уникальная формула, в состав которой входят все необходимые коже витамины и активные вещества, поможет сделать Вашу кожу упругой, разгладит мелкие и более глубокие морщины всего за 14 дней.	Крем <i>Р</i> – первое средство от морщин, воздействующее на причины образования глубоких морщин и сглаживающее их всего за 1 месяц. Немного времени – и Вы убедитесь в эффективности нашего нового Крема Против Морщин. Научные тесты показали, что его уникальная формула, в состав которой входят все необходимые коже витамины и активные вещества, поможет сделать Вашу кожу упругой, разгладит мелкие и более глубокие морщины всего за 30 дней.
Х Процесс старения может начаться в возрасте 15 лет. Разумеется, женщины стареют неодинаково, но в целом, первые признаки старения становятся заметными к 30-35 годам. Этот естественный процесс ускоряется многочисленными внешними факторами: солнце, загрязнение окружающей среды, стресс, недосыпание, курение, неправильное питание... Кожа становится более сухой, шершавой, менее выносливой и привлекательной. Сначала появляются первые мелкие морщинки, затем все более глубокие... Если Вы хотите предупредить старение кожи или сделать менее заметными уже существующие признаки старения, используйте крем <i>Х</i>, который поможет решить Ваши проблемы.	Если Вы хотите предупредить старение кожи или сделать менее заметными уже существующие признаки старения, нейтрализовать отрицательное воздействие на кожу факторов внешней среды – используйте крем <i>Х</i>. Крем <i>Х</i> позаботится о том, чтобы Ваша кожа всегда оставалась гладкой, эластичной, свежей и здоровой.
С Крем <i>С</i> оказывает эффективное воздействие на кожу: увлажняет, обезжиривает токсины, ускоряет регенерацию кожного покрова, предупреждает появление морщин, а уже появившиеся – разглаживает. Снимает воспаления и раздражения, убирает припухлость под глазами. Оказывает тонизирующее действие.	Применение крема <i>С</i> – это эффективное воздействие на кожу: увлажнение, обезжиривание токсинов, ускорение регенерации кожного покрова, предупреждение появления морщин, разглаживание уже появившихся. Снятие воспалений и раздражений, припухлости под глазами, тонизирующее воздействие на кожу.
К Противостоять полновластному влиянию времени призвано новое эффективное средство – крем <i>К</i>. Крем <i>К</i> действует на клеточном уровне, ускоряя процесс регенерации, улучшая метаболизм клеток. В состав крема <i>К</i> входят витамины А, С и Е, пантенол, керамиды, липосомы, пигменты нового поколения для получения эффекта солнцезащиты и уникальный компонент Active Е1 – сильнейший природный оксидант, который усиливает действие основных компонентов, активизирует защитную систему кожи. Крем <i>К</i> доставляет коже все необходимое – флавоноиды, полифенолы, дубильные вещества, минеральные соли, витамины. В крем добавлена здоровая олигоценная вода. Степень защиты от воздействия солнечных лучей – 15.	Противостоять полновластному влиянию времени призвано новое эффективное средство – крем <i>К</i>. Крем <i>К</i> действует на клеточном уровне, придавая коже упругость, улучшая кровообращение. В состав крема <i>К</i> входят все необходимые витамины и другие полезные вещества, питающие кожу, пигменты, придающие коже естественный цвет загара, особые компоненты, которые активизируют защитную систему кожи. В крем добавлена абсолютно чистая вода.
О Вы хотите смотреть в зеркало с удовольствием? Вы хотите с уверенностью встретить новый день? Вы хотите заботиться о своей коже, обеспечивая все необходимое для здоровья, красоты и хорошего настроения? Крем <i>О</i> – это то, что Вам нужно: активная защита и питание кожи, улучшение обмена веществ, тонизирующее воздействие. В одной маленькой баночке – сочетание всех достоинств.	Крем <i>О</i> – это то, что Вам нужно: активная защита и питание кожи, улучшение обмена веществ, тонизирующее воздействие. В одной маленькой баночке – сочетание всех достоинств.

**Эффективный, новый, известный, зарубежный, активный, доступный, современный, изысканный, традиционный, вызывающий доверие, элитарный, модный, распространенный, нестандартный, дорогой.

Исследование проводилось в двух возрастных группах: младшей (17-21 год) и старшей (28-40 лет), всего 90 испытуемых женского пола. Было подготовлено по два варианта пяти текстов, каждый из которых рекламировал некий гипотетический

крем*. В двух подгруппах - А и В - предлагалось по 5-бальной шкале (от -2 до +2) оценить каждый из 5 рекламируемых кремов по 15 качествам. Качества**, значимые для потребителей при выборе крема, были выявлены в пилотажном исследовании (использовался метод триад из репертуарного теста Келли). Усредненные данные были сведены в общегрупповые матрицы (10 кремов x 15 качеств), каждая из которых была подвергнута факторному анализу (методом главных осей с последующим Varimax вращением). Предлагаемый нами методический прием предназначен для изучения представлений обывденного сознания и базируется на предположении об однородности выборки.

Представления женщин, вошедших в старшую возрастную группу, характеризуются большей когнитивной сложностью - факторный анализ данных выявил здесь 4 значимых фактора, 2 из которых оказались биполярными, в то время как в младшей группе семантическое пространство было задано 3 шкалами и только одна из них была биполярной.

Оба биполярных фактора, выявленных по данным старшей группы, были заданы высоко коррелирующими наборами качеств (коэффициент корреляции факторов 0,73), содержание которых можно описать как "**престижность**". Но если в одном факторе (объяснял 50,2% общей дисперсии) на первый план выходила **оригинальность** продукта (характеристики: *нестандартный, новый, изысканный, элитарный* в оппозиции *распространенному*), то в другом (6,9%) противопоставлялись качества: *дорогой, модный, современный, зарубежный, элитарный* и *доступный, традиционный, распространенный*. Два других фактора в старшей возрастной группе описывают скорее отношение к потребительским качествам кремов: их **надежность** (*известный, вызывающий доверие, новый*) (14,5%) и **активность** (*активный, эффективный*) (8,8%).

Для девушек, в отличие от старшей группы, отношение к "рабочим" свойствам кремов определяется их престижностью: самый мощный фактор (44,1%) задан *склейкой эффективный, модный, вызывающий доверие, активный, элитарный, современный, нестандартный*, что может быть интерпретировано в терминах **гарантированного качества**. Выявленный здесь биполярный фактор (21,4%), как и в старшей группе, характеризует **престижность** продукта в связи с его обращенностью к узкой (хорошо обеспеченной) прослойке населения либо к широким массам: *качествами дорогой, зарубежный, новый, элитарный* противопоставляются *распространенный, доступный*. Самый слабый фактор (7,2%), выявленный в младшей группе, можно охарактеризовать как **традиционность** продукта (*традиционный, известный*).

Размещение рекламируемых кремов на двух наиболее значимых как для младшей, так и для старшей возрастных групп семантических осях, отражено на рисунках 1 и 2. Если наибольшее доверие в обеих группах вызывают одни и те же кремы: Ка и Оа, то на противоположном полюсе у девушек оказываются Хв и Рв (в обоих рекламных текстах акцентируются глубокие морщины), а в старшей группе - Ов (наименьший по объему, но много обещающий текст). Крем Ка оказался также и престижным для обеих групп, в младшей группе он соседствует на этой шкале с кремами от морщин: Ра и Рв, а наиболее удалены от этой "компании" кремы самого общего действия: Оа и Ов, зато для старшей группы наименее оригинальные и самые распространенные кремы: Св и Рв. По показателю **активность** наиболее высокие оценки получили Ка и Св, наиболее низкие - Оа и Са. Подчеркнем, что самостоятельный фактор **активности** выделился только в старшей группе, и здесь же такое качество как **эффективность** не получило значимых нагрузок ни по одному фактору. Т.е. для женщин, почувствовавших "дыхание времени", желаемая эффективность крема не достижима по определе-

нию, и, соответственно, максимальное проявление качественности крема - его активность.

Рисунок 1. Значения, получаемые кремами* по семантическим категориям *престижность* (□) и *гарантированное качество* (•) в младшей возрастной группе.

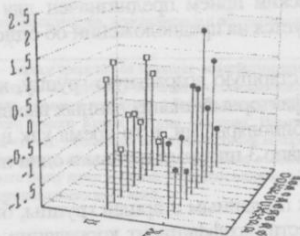
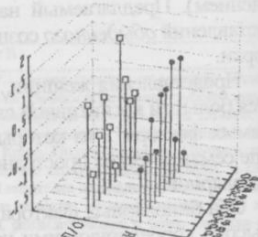

Рисунок 2. Значения, получаемые кремами* по семантическим категориям *оригинальность/престижность* (□) и *надежность* (•) в старшей группе.

* Расположение кремов на оси: Рв, Хв, Са, Св, Ов, Рх, Кх, Ох.

Сравнительный анализ расположения в реконструированном семантическом пространстве двух вариантов (А и В) кремов и кремов разных типов (Р, Х, С, К, О), проведенный с учетом формальных и содержательных особенностей соответствующих им рекламных текстов, позволяет определить, какие именно особенности вербальной рекламной коммуникации влияют на формирование таких параметров образа косметического крема, как *престижность/доступность, надежность(качественность), активность*.

Престижность. Представление о большей престижности продукта в значительной степени обусловлено (по результатам, полученным в обеих группах):

- размерами рекламного сообщения - кремы, о которых больше сообщается, воспринимаются как более престижные (Хв, Ка, Кв, Оа, Ра, Рв в противовес Са, Св, Ов, Ха),
- наличием научных и наукообразных терминов (крем-лидер Ка),
- характеристиками *уникальный, особый и т.п.* (Ка, Кв, Ра, Рв).

Как *доступные* (по цене и распространенности) воспринимаются кремы общего действия, определяемого через стандартный набор качеств (увлажнение, разглаживание и т.п.) (Са, Св, Оа, Ов, для старшей группы - также Кв).

Надежность. С представлениями девушек и женщин о креме, как не вызывающем доверия, связаны:

- акцентирование внимания на негативном воздействии окружающей среды и неизбежных устрашающих проявлениях процесса старения (Хв),
- фраза "немного времени - и Вы убедитесь в эффективности нашего нового крема" (Ра, Рв). С одной стороны, потребитель предписывается решение, которое он должен принять относительно качеств продукта, с другой - предполагается, что на протяжении некоторого времени потребитель будет испытывать недоверие к навязываемому товару.

В обеих возрастных группах *доверие* к продукту вызывают:

- акцентирование достоинств крема, упор на положительном эффекте, достигаемом при его применении. При этом проблемы, для решения которых предлагается крем, обозначены в минимальной степени (Са, Св, Оа). Но сам по себе упор на положи-

тельным результате применения крема еще не гарантирует того, что у потребителя сложится представление о продукте как о надежном. Необходимо:

- конкретное обоснование и наполнение декларируемых достоинств товара. Для решения этой задачи оказываются эффективными использование специальной терминологии, конкретизация механизмов действия и т.п. (эти же приемы обеспечивают представление о рекламируемом товаре как о *престижном* и *активно действующем* - Ка),
- прямое обращение к потребностям потенциального покупателя (крем Оа: серия прямых вопросов, предполагающих однозначно положительный ответ).

Активность (по результатам старшей возрастной группы):

- использование отглагольных существительных приводит к восприятию крема (Св) как более активного, тогда как включение в рекламный текст глаголов (в данном случае - несовершенного вида) снижает активность крема (Са) в представлениях потребителей. Этот факт можно объяснить тем, что в отличие от глаголов, существительные задают не только процесс, но и результат действия,
- сообщение об *активном* действии крема, о его *активных* компонентах, особенно облеченное в наукообразную форму, способствует формированию представления об активности продукта (Ка),
- включенный в рекламный текст прямой запрос об ожиданиях потребителя хотя и повышает доверие к продукту, но вместе с тем формирует образ неактивного крема (Оа в отличие от "активного" Ов). В этом случае в активной роли оказывается сам потребитель, а не предлагаемый продукт.

Выводы:

- анализ категориальной структуры, опосредующей представления целевой аудитории о продуктах одной товарной группы, позволяет осуществить психологическое решение проблемы позиционирования товара,
- накопление потребительского опыта ведет к усложнению когнитивной организации представлений о товарах,
- формирование у потребителей привлекательного образа товара на основе вербального рекламного сообщения связано с увеличением объема рекламного текста, с акцентированием позитивных аспектов употребления рекламируемого товара, с детальным обоснованием отличительных качеств продукта. Подчеркивание негативных сторон жизни (например, в качестве контрастного фона для выявления достоинств товара) ведет к снижению доверия к рекламируемому продукту.

Л.М.Кулагіна, Київ

АНАЛІЗ СИМВОЛІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ДЕЗАДАПТОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

Сучасний етап становлення нових економічних і політичних відносин в нашій державі характеризується значною нестабільністю. Різкі соціальні зміни, що відбуваються сьогодні в усіх сферах суспільства неоднозначно позначаються на формуванні підростаючої особистості. Найбільш важко процес соціальної адаптації відбувається у перехідному, підлітковому віці. В період вікових кардинальних перетворень у психічному розвитку підлітків виникають ускладнення в їх діяльності, що спричиняються фактором несформованості у них загальноприйнятих суспільних

норм і цінностей. За даними соціально-психологічних досліджень певна частина підлітків не здатна швидко і адекватно пристосуватися до нових вимог сьогодення, зорієнтуватися у складній ситуації постійного вибору та оцінити власні можливості у досягненні особистісно-значущих цілей в житті. Дана категорія підлітків у науковому звороті характеризується як дезадаптована. Дезадаптивність у них виникає внаслідок не тільки емоційної нестабільності їх психіки, але й в результаті змін у регулятивній системі їх особистості, яка є безсвідомим координатором використання механізмів психологічних захистів.

Виявлення особливостей прояву механізмів психологічного захисту, що приводять до процесу дезадаптації підлітків стало завданням нашого дослідження. З цієї метою було проведене комплексне дослідження різних видів психологічних захистів, зокрема адаптивних і неадаптивних. Одним з важливих моментів їх вивчення став аналіз проблеми символізації захистів, які відображалися підлітками через графічні зображення. Зупинимося на інтерпретації одного з найбільш інформативних тестів. Таким був використаний нами "Рисуночний тест Вартеґа", який включає вісім стандартних графічних знаків, що символізують певні психічні властивості індивіда.

Ретельне вивчення характеру перетворень графічних символів дало можливість оцінити:

- наявність існування у підлітків певних психологічних захистів;
- конкретизувати існування того чи іншого захисту;
- визначити смислове навантаження перетвореного символу;
- вивчити особливості трансформації графічного знаку.

Інтерпретація символів привела нас до констатації того, що у підлітків існують спільні риси у перетвореннях графічних зображень. Це зорієнтувало нас на виявлення специфічності використання дослідженими механізмів психологічних захистів, яка полягає у надлишковій розвиненості одного виду психологічного захисту і його пріоритету над іншими. Основними критеріями, що визначають існування механізмів захисту у підлітків виступили: повторюваність, ігнорування та заміщення певних символічних зображень.

Аналізуючи кожен малюнок окремо і в контексті з іншими, а також враховуючи значення графічних зображень, можна засвідчити, що для дезадаптованих підлітків найчастіше конфліктні ситуації виникають у сфері спілкування з однолітками. Також виявилися дві тенденції відображення в ідеальній формі суб'єктивного, емоційного змісту їх самосвідомості. По-перше, це бажання будь-яким шляхом змінити незадовольняючий їх соціальний статус і виділитися серед інших (графічно це відображається через атрибути демонстративності або через використання символів руху, перетворення). По-друге, це відчуття страху, тривоги, небезпеки перед можливістю стати непомітним, не мати власного місця у групі однолітків (характерними при цьому були зображення елементів обличчя та наявність сильної штриховки).

Аналіз символічних показників механізмів психологічного захисту показав яким чином дезадаптовані підлітки долають тривожні почуття. Вибори графічних знаків засвідчують, що у поведінкових реакціях досліджуваних домінують непомірно збільшений потяг до ризику, агресивність, компенсація, витіснення, обмеження себе. Характерною особливістю малюнків є повторення елементів зображень майже у кожній з восьми запропонованих карток.

Отримані результати дали можливість встановити співвідношення між властивостями стандартних графічних знаків тесту Вартеґа і психологічними захистами, які актуалізовані підлітками у малюнках.

На першій стандартній картці тесту Вартегга хвилюва лінія є графічним символом емоційності, схвилюваності, збудження. На малюнках дезадаптованих підлітків вона перетворюється у дорожні знаки, які означають небезпеку, в "обмежувачий" мотузок, кільця, ризиковані види спорту, що характеризує використання такого психологічного механізму як втеча. Останній безсвідомо регулює поведінку дезадаптованих у ситуаціях конфлікту, вибору та прийняття рішення і актуалізує у підлітка прийняття ролі спостерігача, відстороненість від подій, відмову від власних поглядів, знижує ініціативність. Така позиція має свої надбання і недоліки. З одного боку, підліток уникає критики і, завдяки цьому, фрустрації. З іншого, зменшення його активності веде до виникнення в майбутньому проблеми саморегуляції.

Друга картка тесту з символом штрихів, що збільшуються у розмірах с відображенням факту посилення, зростання. Безсвідомо реакція підлітка на такий знак графічно передається домальовуванням симетрично спадаючих штрихів або зрівноваженням вихідних фігур, інколи це серіаційний ряд стовпів. Такі зміни у символах є свідченням існування психологічного захисту компенсації чи ігнорування. Відображенням цих механізмів в поведінці підлітків виступає їх відмова від внутрішньоособистісних конфліктів, проблемних видів діяльності на користь того, що приносить задоволення, дає можливість підтримати задовольняючий їх рівень самоповаги та підвищити власний статус серед однолітків. Дезадаптивні прояви підлітків при надмірній розвиненості цих видів захисту проявляються у їх схильності до уявно геройських вчинків, що привертають до себе увагу значущого оточення, а також до безцільного проведення часу на вулиці, до використання психоактивних речовин (тютюну, алкоголю, наркотиків).

На третій картці вихідна фігура – квадрат, який символізує темноту і важкість. У малюнках підлітків цей знак перетворений у гру "Tetris" та обличчя людей, що виступає символом інфантильності та ігнорування. Дана символізація вказує на використання таких видів психологічного захисту як регресія і витіснення. Ці види захистів актуалізуються у прийнятті підлітками таких соціальних ролей, що знімають з них відповідальність за власні вчинки, дають можливість уникнути від неї шляхом маніпулювання ставлень дорослих до себе як до маленьких дітей, які ще багато чого не можуть і не розуміють. Постійність у використанні таких захисних механізмів викликає появу виправдовувань, недбалою ставлення до своїх дій та обов'язків.

Наступна картка з зображенням повздовжнього та поперечного штрихів, що вказують на динамічність, стрибок. Даний символ більшістю досліджених перетворювався у зображення кордону, молоток, кулемет та інші засоби оборони чи агресії. У цих символах знайшли відображення психологічні механізми заперечення та агресія. Підлітки, що безсвідомо використовують ці види захисту серед оточення однолітків виділяються зухвалою поведінкою, зайвою демонстративністю, несприйняттям своїх помилок, відмовою від власних вчинків, що призвели до конфлікту, перекладанням відповідальності за них на когось іншого, неадекватним реагуванням (погрозами, жорстокістю, обіцянками фізичних покарань) на зауваження дорослих, вчителів та т.п.

Символи горизонтального та вертикального штриха, які визначали поєднання та розбіжність форм, перетворювалися дослідженими в зображення, які передавали фрагменти сюжетів чи подій з елементами приховування. Інтерпретація останніх пов'язана з використанням психологічного захисту придушення. Цей захисний механізм безсвідомо блокує у підлітків неприємні переживання, спогади, небажану інформацію, чим забезпечує моментальне покращення їх емоційно-нервового стану.

Але при цьому усувається можливість з'ясувати причини виникнення конфліктних ситуацій, усвідомити власні помилки, що призвели до їх появи і тим самим остаточно звільнитися від напруженості та тривожності.

На двох останніх картках тесту Вартеґа чуйність була представлена у вигляді півкола, а замкнутість, елементний аналіз через зображення колового сегменту. В малюнках підлітків ці символи перетворилися в абстрактні знаки, які опускалися під воду на саме дно, у падаючу людину, перевернуту вазу з квітами та кольорову веселку. Такі показники вказують на існування у досліджених такого захисту як раціоналізація. В поведінкових реакціях дезадаптованих підлітків цей захист проявляється у вигляді їх намагання постійно бачити себе лише з кращого боку, не помічати, перетворювати чи вважати випадковими ті вчинки, що протирічать власному уявленню про ідеальний образ "Я" і можуть призвести до зниження рівня їх самоповаги. Захист відбувається за допомогою переконливих доказів, спрямованих на виправдовування своїх особистісних чи соціально не прийнятих якостей та вчинків. При цьому досягнута гармонія за рахунок ідеальних уявлень підлітка про власну поведінку не дає йому можливості адекватно оцінити свою роль в системі суспільних взаємодій, усвідомити причини виникнення конфлікту і, тим самим, уникнути в подальшому його повторення.

Таким чином, результати нашого дослідження вказують на те, що за допомогою аналізу символічних перетворень графічних зображень, можливо вивчати механізми психологічних захистів у підлітків та встановлювати відповідність між фіксованим вихідним знаком тесту Вартеґа і новою творчою символікою переданою підлітком, яка націлює на конкретизацію відповідного виду (адаптивного чи неадаптивного) захисту. Також це дає можливість встановити особливості проявів вказаних механізмів у поведінці підлітків. На основі цього можливо буде підійти впритул до вирішення питання виявлення соціально-психологічних детермінант внутрішньоособистісних конфліктів, що викликають дезадаптацію підлітків та спрямувати наше дослідження на знаходження шляхів їх розв'язання.

І.П. Лисенко, Київ

ДИНАМІКА МОТИВІВ ЗЛОВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ ТА АЛКОГОЛЕМ

Мотиваційна сфера є однією з найважливіших підструктур особистості. Вона надає сенс усім діям людини. Виявлення структури і динаміки мотивації хворих з ознаками хімічної залежності надасть можливість враховувати ці фактори при проведенні психокорекційних втручань. Тому метою дослідження було виявити особливості динаміки мотивів зловживання наркотиками та алкоголем у хворих в різних стадіях наркоманії та алкоголізму.

Для вивчення мотивації зловживання наркотичними речовинами та алкоголем нами була модифікована "Методика оцінки мотивів вживання алкоголю", запропонована В.Ю.Зав'яловим [1].

На першому етапі хворі письмово відповідали на запитання опитувальника. Досліджуваному пропонувалося оцінити кожне твердження в балах. На другому етапі пацієнти обговорювали свої відповіді з психологом. Результати дослідження опрацьовувалися по кожній шкалі окремо. Сума балів по кожній шкалі відображувала напруженість мотивації певного типу.

Дослідження мотивації зловживання наркотичними речовинами та алкоголем дозволило одержати такі дані (табл.1). Як видно з табл. 1, у хворих на опійну наркоманію в I стадії найбільш значущими були гедоністичні мотиви, як свідчили про бажання мати фізичну та психічну насолоду від дії наркотичних речовин, відчуті ейфорію ($10,2 \pm 1,8$ бала). Більшість хворих відповідали, що вживають наркотичну речовину, щоб "знайти кайф" та "відчуті себе щасливим", "покращити настрій", "розслабитись".

Таблиця 1.

Порівняльна характеристика мотивів зловживання наркотичними речовинами та алкоголем з урахуванням стадії захворювання (M+m бала)

Групи	Шкали, (M+m бала)						
	1	2	3	4	5	6	7
Хворі I ст. наркоманії	10,2±1,8	8,1±2,1	7,8±0,8	3,2±0,8	7,7±1,4	4,1±1,1	7,4±2,1
Хворі I ст. алкоголізму	6,5±1,7	9,1±1,6	5,2±0,9	2,7±0,4	4,1±0,7	3,7±0,6	11,2±1,8
Хворі II ст. наркоманії	7,6±1,3	11,7±1,4	9,2±1,7	14,3±0,3	13,9±1,3	6,3±1,2	2,7±0,4
Хворі II ст. алкоголізму	7,1±1,3	10,3±1,7	7,2±1,4	11,7±1,7	11,9±1,4	6,4±1,2	12,4±1,3
Хворі III ст. наркоманії	5,1±1,3	8,3±1,2	11,1±1,8	14,8±1,1	12,0±1,4	3,2±0,7	2,1±0,4
Хворі III ст. алкоголізму	8,2±1,6	9,4±1,4	8,7±1,3	10,2±1,4	11,3±1,7	7,2±1,2	8,3±1,4

Для хворих на алкоголізм в I стадії найпосутнішими були суспільно значущі та культурально зумовлені мотиви. Так, хворі відзначали, що вживають алкоголь тому, що "всі п'ють"; "як добре закінчили роботу, гріх не випити"; "як чоловіки збираються, то завжди знаходиться пляшка" та ін.

Другими за значущістю у хворих на наркоманію в I стадії були атарактичні мотиви, що пов'язані з бажанням позбавитися негативних емоцій: страху, напруження, роздратованості ($8,1 \pm 2,1$ бала). Хворі відзначали, що наркотична речовина дає їм можливість позбутися "внутрішньої напруги", "душевного неспокою", "смутку", "пригніченості", відчуття самотності. У хворих на алкоголізм в I стадії другими за значенням були гедоністичні мотиви ($9,1 \pm 1,6$ бала), які відображали потребу підвищити настрій.

Третіми за ступенем напруженості у хворих на опійну наркоманію в I стадії були мотиви гіперактизації поведінки і насичення стимулами, які дозволяли вийти зі стану спустошеності, незайнятості, бездіяльності, нудьги, втоми ($7,8 \pm 1,9$ бала). Хворі відповідали, що з наркотичною речовиною почуваються "в тонусі", працездатними, енергійними, бадьорими. Наркотик розширює їх можливості. Мотиви гіперактизації поведінки зайняли третє місце також і у хворих на алкоголізм в I стадії: "як вип'ємо, то й попрацюємо краще". Але ступінь їх напруженості була нижчою ($5,2 \pm 0,9$ бала).

Досить високі показники ($7,7 \pm 2,4$ бала) спостерігалися у хворих на наркоманію за 5-ю шкалою, що відображала наявність психічного потягу. Хворі розповідали, що їх часто переслідує думка "прийняти дозу", відзначали поганий настрій у перерві між вживанням, описували негативні емоційні стани (почуття туги, нудьги, занепокоєння, пригніченості) поза інтоксикацією. Наявність емоційного дискомфорту на цій стадії хворі не пов'язували з формуванням залежності від наркотичної речовини.

Четвертими за ступенем напруги у хворих на алкоголізм були гедоністичні мотиви ($6,5 \pm 1,7$ бала). Певної напруги у хворих на наркоманію в I стадії набували

соціально-психологічні мотиви. Якщо у хворих на алкоголізм у цій групі найбільшого звучання набували псевдокультуральні мотиви: "п'ють всі", "який мужик не п'є", то у хворих на наркоманію актуальнішими були мотиви, пов'язані з нормами референтної групи: "всі мої друзі вживають", "якщо я не буду робити, як усі, то зі мною не спілкуватимуться".

Що стосується 4-ї та 6-ї шкал, то як в групі хворих на алкоголізм, так і в групі хворих на наркоманію в I стадії ці показники були незначними (див. табл. 1.)

У хворих на опійну наркоманію в II стадії спостерігалось підвищення шкал, які свідчили про збільшення впливу патологічних мотивів зловживання, що відображають психічну і фізичну залежність. Найвищі показники були зафіксовані по 4-й ($14,3 \pm 0,7$ бала) та 5-й ($13,9 \pm 0,3$ бала) шкалах. Високою також була оцінка атарактичної мотивації як причини зловживання (2-а шкала, $11,7 \pm 1,4$ бала). Ці показники відображали стійке бажання хворих позбутися негативних емоційних станів за допомогою наркотичної речовини.

Слід відзначити тенденцію зниження напруги гедоністичної та соціально-психологічної мотивації. З розвитком хвороби і зворотну тенденцію у сфері мотивів гіперактизації поведінки.

Певних змін, зумовлених перебігом хвороби, набула структура мотивів зловживання у хворих в II стадії алкоголізму. Продовжувала залишатися високою і напруженою соціально-психологічна мотивація зловживання (7-а шкала, $12,4 \pm 1,3$ бала). На цій стадії пояснення хворих відображали не тільки мотиви пиття, а й систему виправдань постійної алкоголізації, втрату сенсу тверезості. Такі особливості мотивації проявилися також у підвищенні показників 6-ї шкали. Суттєво збільшилася напруга патологічних мотивів (шкали 4,5). Більшої напруги (стосовно хворих у I стадії) набули гедоністичні мотиви та мотиви гіперактизації поведінки.

У хворих у III стадії наркоманії найбільш суттєвими і напруженими виявилися патологічні мотиви, які відображували нездоланий потяг до наркотичної речовини (4-та шкала, $14,8 \pm 1,1$; 5-та шкала $12,0 \pm 1,4$ бала). Серед психологічних мотивів найбільш напруженими були мотиви гіперактизації поведінки (8,3 бала), але з розвитком хвороби змінювався їх зміст. Якщо хворі в II стадії відзначали, що наркотична речовина їх поживляє, робить активними і працездатними, то хворі в III стадії підкреслювали, що без наркотичної речовини вони не можуть рухатись, виконувати будь-яку, навіть найлегшу роботу; нездатні до зусиль.

Досліджувані в III стадії алкоголізму продемонстрували рівномірно високі показники майже за всіма шкалами, але привертало до себе увагу недостатнє розуміння пацієнтами деяких запитань опитувальника. Практично у всіх хворих спостерігалися інтелектуально-мнестичні порушення, зниження рівня узагальнення. Частина хворих цієї групи заперечувала навіть факт надмірного вживання алкоголю: "я не алкоголік", "п'ю, як усі", "вже давно не п'ю, це міліція мене схопила". Пацієнти не могли ретельно аналізувати свій стан, почуття через інтелектуально-мнестичні порушення і виражені захисні установки.

Результати дослідження показали, що з розвитком захворювання змінюється структура мотивації зловживання як у хворих на наркоманію, так і у хворих на алкоголізм. Зменшується значення психологічних та соціально-психологічних мотивів, які відображали причини початку зловживання, підвищується роль патологічних мотивів, що підкреслюють силу і напруженість хімічної залежності. Слід також зазначити певне підвищення ролі мотивів гіперактизації поведінки з розвитком захворювання. Разом з тим, у хворих на наркоманію та алкоголізм спостерігалися певні відмінності в характері та напруженості мотивації. Так, у хворих на алкоголізм

соціально значущі мотиви були присутні на всіх етапах розвитку хвороби, але якщо на I стадії вони мали характер причини вживання, то на II та I стадіях виступали як виправдані захисні установки. Наслідком такої перебудови мотиваційної сфери у хворих на наркоманію та алкоголізм «формування нової мотиваційної домінанти, центром якої стають мотиви зловживання. В подальшому, займаючи провідні прозиції, мотиви зловживання підтримують психічну залежність. Тому профілактика рецидивів хвороби як один з основних компонентів повинна включати корекцію особистісної спрямованості, системи домінуючих мотивів.

Дослідження дало підставу зробити наступні висновки:

1. В процесі зловживання алкоголем та наркотичними речовинами у хворих спостерігаються суттєві зміни в структурі мотиваційної сфери.

2. Зменшується роль психологічних та соціально-психологічних мотивів в регуляції поведінки і підвищується роль і напруга патологічних мотивів поведінки.

3. В динаміці алкоголізму змінюється роль соціально-психологічних мотивів. Поступово вони перетворюються на захисні установки, що виправдовують зловживання.

4. Мотиваційна домінанта, центром якої є мотиви зловживання, в значній мірі підтримує синдром психічної залежності і потребує психокорекційних втручань.

Література:

1. Завьялов В.Ю. Психологические аспекты формирования алкогольной зависимости. – Новосибирск: Наука, 1988. - 198с.
2. Короленко Ц.П., Донских Т.А. Основные характеристики развития аддиктивного поведения // Совр. задачи психиатрии и наркологии. Барнаул, 1990. - С.32-33.
3. Пятницкая И.Н. Наркомания: Руководство для врачей. - М.: Медицина, 1994. - 544с.
4. Bien T.H., Miller W.R. and Tonigan, J.S. Brief interventions for alcohol problems: A review // Addiction. – 1993. – Vol.88. – P.315-36.
5. Chabets M.E. Alcoholism and Drug Dependence // Comprehensive Textbook of Psychiatry. – N.-Y.: Williams & Wilkins Co., 1975. – P.1330-1349.

Н.М. Лисица, Харьков

ЭМОЦИИ В РЕКЛАМЕ КАК ПРЕДПОСЫЛКА РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИИ МЕНЕДЖМЕНТА И РЕКЛАМЫ

Психология менеджмента и рекламы становится злободневной темой для ученых многих наук. Поскольку рекламная деятельность в Украине бурно развивается в последние годы, вполне оправдано внимание к психологии ее менеджмента. Современному обобщенному потребителю рекламы нередко свойственно опущение необходимости осмысливания жизни, а значит, как правило, чувство цельности или ее отсутствия. Любая информация и, рекламная информация не является исключением, лучше всего воздействует на обобщенного потребителя, если проводником этой информации выступают эмоции. Эмоциями, которые использует реклама, чтобы привлечь внимание потребителей, надо умело управлять. Это означает, что их надо изучать.

Реклама воздействует на эмоции обобщенного потребителя, используя технику «управления впечатлениями». Рекламодатель как корпоративный актер пытается создать лучшее представление себя и рекламируемого им продукта. Воздействие на эмоции – это один из самых популярных и надежных в рекламной деятельности способов привлечения внимания, удержания внимания обобщенного потребителя. Эмоции (от

лат. *emoveo, emotum* - возбуждать, волновать) – реакция в виде субъективно окрашенных переживаний индивида, отражающих значимость для него воздействующего раздражителя, или результата собственного действия (удовольствие, неудовольствие) [1]. Именно процесс удержания внимания сопряжен с теми условиями, в которых может сформироваться интерес к рекламируемому продукту. «Интерес в социологическом плане – это свойство той или иной социальной общности, которое самым существенным образом воздействует на поведение данной общности, предопределяет ее важнейшие социально значимые акции [2]. В рекламе интерес часто возникает как результат использования эмоций обобщенного потребителя. Эмоции изучались в социологии неоднократно в рамках символично-интеракционистской теории. Основателем социологии эмоций принято считать Арли Рассел Хохшильд. Однако важность эмоций подчеркивали и М.Вебер, Г.Зиммель. М.Вебер считал, что «чувства, которые люди ощущают по отношению к тем, с кем контактируют, входят в определение ситуации индивидом, ее оценку, и таким образом влияют на окончательное решение «общаться или не общаться» [3]. Г.Зиммель отмечал два вида эмоций, которые связывают людей вместе, «ревность и благодарность» [4]. А.Хохшильд придерживается точки зрения, что различия между настоящими чувствами и притворством ведет к напряжению между людьми, дает почву для «эмоционального труда», который она еще называет «эмоциональным диссонансом». А.Р.Хохшильд утверждает, что термин «эмоциональный труд» используется для обозначения управления чувствами; у «эмоционального труда» есть «заработная плата», и поэтому он имеет «меновую стоимость» и «потребительскую стоимость» [5]. Все эмоции, которые выделяет А.Хохшильд, сведены к следующим: печаль, уныние, расстройство, гнев, страх, презрение, вина, мука, зависть, ревность, любовь, сострадание, сочувствие, смущение, стыд, забота, тревога, опасность.

«Техника управления впечатлениями», которая, безусловно, работает в рекламе, требовала знаний диапазона эмоций, которыми мог оперировать создатель рекламы. Внимание к социологии эмоций при изучении рекламы обосновано, так как реклама активно и постоянно влияет на эмоции обобщенного потребителя. Эмоции обобщенного потребителя находятся вне сферы сознания, в отличие от рациональности, которая является частью сознательной мыслительной деятельности. Эмоционально окрашенные слова в рекламном тексте используются для воздействия на потребителя с целью вызвать интерес у последнего и с целью сформировать потребности к рекламируемому продукту. Потребности признаются движущими силами человеческого поведения, они побуждают к формированию мотива деятельности и наконец к действию. Человек должен почувствовать потребность к рекламируемому продукту, поэтому потребности готовятся «включением» эмоций обобщенного потребителя, чтобы впоследствии стать стратегией действия. То или иное изменение реальности в пользу рекламируемого – свойство всех эмотивно окрашенных слов, употребляемых в рекламе. Эмоциональное восприятие продукта связано с деятельностью человека. Эмоции могут быть импульсом активного действия и в этом смысле реклама не является исключением. Неудивительно поэтому, что эмоционально-оценочные суждения названы в числе первостепенных, которые отражают состояние и динамику массового сознания [6]. Эмоции обобщенного потребителя, обозначенные в рекламном тексте, могут выступать как в роли оценки рекламного продукта, так и в роли его ценности. Распределение данных ролей эмоций в рекламе зависит от того, как строится логика преподнесения рекламной информации: используется ли способ фокусирования внимания на продукте рекламы или на репутации той деятельности, которая «выигрывает», если ис-

пользовать рекламируемый продукт. Рекламодатель-корпоративный актор, делающий акцент на продукте, использует эмоции, ассоциируемые с оценкой продукта. Если отменяется ценность деятельности, на фоне которой предлагается продукт рекламы, рекламодатель-корпоративный актор связывает эмоции будущего обобщенного потребителя с идентифицируемой и признаваемой им как необходимой деятельностью.

Контент-анализ рекламных текстов подтверждает, что реклама правомерно воздействует как на положительные, так и на отрицательные эмоции обобщенного потребителя, чтобы управлять им, с одной стороны, а, с другой стороны, упорядочить рекламную деятельность. Достаточно привести перечень прилагательных, передающих эмоции в рекламном тексте с целью формирования потребностей. Прилагательные, выражающие эмоции, представленные в современной рекламе, выбраны из 1000 рекламных текстов. Безусловно, это наиболее употребляемые или наименее употребляемые прилагательные, частотность употребления которых обозначена: хороший (752), чистый (800), красивый (811), ароматный (900), известный (819), качественный (922), безопасный (760), удобный (694), натуральный (690), счастливый (538), простой (947), яркий (634); нестандартный (4), неэкономный (2), бледный (3), бесцветный (1), обидный (1), ошибочный (3), ординарный (1).

Одним из способов формирования потребностей является наглядное предложение эмоционально окрашенных преимуществ рекламируемого. Однако для сравнительного анализа продукта предлагаемого с другими продуктами рекламодатели используют дихотомию оценок. Отрицательные эмоции предлагаются в качестве фона для последующих положительных эмоций, подаваемых вместе с рекламируемым продуктом. «Всякое наслаждение, понуждающее нас к деятельности, вообще никогда не состоит из одних положительных эмоций. «Музыка наслаждения» — это всегда сложная структура из разных эмоций при таком их сочетании, когда возникающие отрицательные переживания достаточно быстро «снимаются» положительными [7]. Наблюдения за рекламой показали, что рекламодатели стараются использовать общечеловеческие эмоции, игнорируя патологические. Это, по мнению автора, обусловлено тем, что обобщенный потребитель чаще реагирует на те обозначенные в рекламном тексте эмоции, которые для него наиболее ценны и ценны для его социума.

Общение на уровне восприятия информации можно назвать внешним общением. Оно невозможно без внутреннего общения. В межличностном общении подавление или включение эмоций в пользу эффективности социального взаимодействия составляет технологию общения. В персонифицированном общении, которое характерно для современной рекламы, значимость эмоций сохраняется, апеллировать к ним становится нормой, так как они предопределяют эффективность общения с учетом правил менеджмента и предопределяют направление психологии рекламы.

Интерес социологов и социальных психологов к изучению различных эмоциональных мотивов применительно к восприятию рекламы, разработка специальных шкал для изменения вызванных рекламой эмоций, только начинает зарождаться. При этом особое внимание уделяется так называемому факту «включенности». Он помогает создать картину мотивированности обобщенного потребителя по отношению к рекламе. Насколько эмоционально представлена реклама, насколько активно она использует ценности, настолько она эффективна в смысле возникновения различных мотивов деятельности. Контент-анализ рекламных текстов за шесть месяцев показал, что чем больше эмоций и ценностей называет реклама для формирования или поддержания той или иной потребности, тем большее количество мотивов деятельности может вызвать лишь одна обозначенная в рекламе потребность.

Измерение «вовлеченности» в продукт рекламы предполагает использование таких методов как механическое измерение внимания, припоминания, привлекательности рекламы, измерение эмоционального ответа на рекламное сообщение. В социальной психологии это направление называют «полустандартизированным» тестом. Соотношение и взаимообусловленность имеющихся методов анализа финансовых и статистических показателей эффективности рекламы и психологических факторов ее восприятия, а также социологических методов изучения аудитории обобщенного потребителя принесут хорошие результаты и обеспечат качество отечественной рекламы.

В эмоциях, используемых в рекламе, представлено целостное отношение рекламодателей к миру потребителя как обобщенного другого. Динамическое единство процесса познания эмоций обеих сторон – рекламодателей и потребителей рекламы, позволяет правильно определить психологию менеджмента и рекламы, выбрать стратегию и тактику развития рекламы в каждом конкретном обществе.

Литература:

1. Коркина М.В., Локсина Н.Д., Личко А.Е. Психиатрия. М.: Медицина, 1995. – 608 с.
2. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. М.: Политиздат, 1986. – 224 с. Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. The Free Press. Glencoe, 1947, 120 p.
3. Wolff Kurt H. The Sociology of George Simmel. New York, The Free Press, 1950, p. 1 – 10.
4. Hochschild Arlie Russel. Emotional Labor and Other Contributions to Sociology of Emotions. // Contemporary Sociological Theory, Prentice Hall, New Jersey, 1996, p. 229 – 233.
5. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1998 pp.). Соціологічні показники. Київ: Інститут соціології НАН, 1999. – 152 с.
6. Додонов Б. Эмоция как ценность. // Популярная психология: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1990. – С. 334 – 338.

О.Д. Литвиненко, Одесса

СВЯЗЬ СТИХОТВОРНОГО И МУЗЫКАЛЬНОГО РИТМА В ПСИХИКЕ ИНДИВИДА

Психика каждого субъекта обладает способностью считать время. Одной из метрических характеристик времени является ритмическая структура. Соответственно, психика индивида обладает особой ритмической структурой, которая и является, собственно, объектом наших исследований. Опираясь на фундаментальные исследования времени и ритмики Элькина Д.Г. (1) и Цуканова Б.И. с его учением о субъективной единице времени (2), мы поставили ряд экспериментов, в которых изучалась организация ритмической структуры психики индивида.

В предыдущих исследованиях нами было установлено, что, находясь в ситуации быстрого и неожиданного выбора, индивид предпочитает тот стихотворный вариант, который наиболее соответствует его индивидуальной ритмической структуре психики. При этом было четко выделено, что «быстрые» индивиды предпочитают двухсложные стихотворные размеры (хорей, ямб), а «медленные» – трехсложные стихотворные размеры (дактиль, амфибрахий, анапест)(3). В результате количественного исследования была подтверждена гипотеза о том, что пять типологических групп (холероидная, сангвиноидная, равновесная, флегматоидная, меланхоидная) (4) соотносится с пятью основными стихотворными размерами стихосложения (ямб, хорей, дактиль, амфибрахий, анапест). Также удалось доказать, что ритмическая структура организации психики индивида влияет на выбор испытуемого(3).

Качественный анализ результатов проведенного эксперимента показал, что данная ритмическая структура организации психики индивида не только влияет на выбор испытуемым стихотворных форм, но и, при особом чувстве ритма, помогает реализовать личностный интеллектуальный и эмоциональный потенциал (5). Полученные результаты подтолкнули нас к дальнейшим исследованиям ритмической организации психики индивида, в частности, к изучению связи между стихотворным и музыкальным ритмом в психике индивида.

Для этого нами был поставлен эксперимент, состоящий из двух частей. Вначале мы представили испытуемым пять четверостиший о любви разных стихотворных размеров, которые были использованы в предыдущем эксперименте (3). Испытуемым была дана инструкция: « Выберите стихотворение, наиболее вам понравившееся. Мотивируйте свой выбор ». После выполнения данной части исследования испытуемым была предложена запись 7 музыкальных фраз с определенной ритмической структурой, вытекающей из теоретических расчетов Цуканова Б.И. (2), из следующих музыкальных произведений:

1. Бах И.С. Хоральная прелюдия №2, BWV 643 – *maestoso* (84-81 уд. в мин.).
2. Сильванский Н. Вариации, вариация 5 – *comodo* (80-74 уд. в мин.).
3. Бах И.С. Маленькая прелюдия – *sostenuto* (76-73 уд. в мин.).
4. Хачатурян А. Андантино – *andantino* (72-67 уд. в мин.).
5. Моцарт В.А. Сонатина до мажор – *andante* (66-64 уд. в мин.).
6. Шопен Ф. Нокturn, соч. 13 №2 – *largetto* (63-58 уд. в мин.).
7. Барток Б. Две пьесы, №2 – *adagio* (57-54 уд. в мин.).

Испытуемым также надо было выбрать наиболее понравившуюся им музыкальную фразу и мотивировать свой выбор. Таким образом, цель нашего исследования – изложение сравнительного анализа выборов индивидами стихотворного размера и музыкального ритма. В эксперименте участвовало 100 человек от 8 до 57 лет. Профессиональный состав испытуемых – учителя, преподаватели вузов, студенты, школьники, строители, предприниматели, моряки. Анализ результатов эксперимента позволил составить следующую таблицу:

«Соотношение между выборами темпов мелодий и стихотворных размеров»

№	Темп мелодии	Количество человек	хорей	ямб	дактиль	амфибрахий	анапест
1	Maestoso 84-81	9	4	3	2	-	-
2	Comodo 80-74	4	2	-	-	2	-
3	Sostenuto 76-73	13	4	2	1	-	6
4	Andantino 72-67	58	21	6	6	6	19
5	Andante 66-64	2	-	1	-	-	1
6	Largetto 63-58	8	2	2	-	-	4
7	Adagio 57-54	6	3	2	-	-	1
		100	36	16	9	8	31

Итак, наиболее предпочитаемые музыкальные фразы находятся в среднем ритмическом участке *andantino* (72-67 ударов в минуту), который является наиболее протяженным. То есть, при выборе музыкального ритма индивиды отдают предпочтение среднему, наиболее протяженному и устойчивому ритму (сравни с крайними точками: 84-81 уд. в минуту – *maestoso* и 57-54 уд. в минуту – *adagio*) Тогда как при выборе стихотворных размеров наиболее предпочитаемыми являются крайние точки – хорей и анапест. При этом оба графика носят криволинейный характер.

Измерение «вовлеченности» в продукт рекламы предполагает использование таких методов как механическое измерение внимания, припоминания, привлекательности рекламы, измерение эмоционального ответа на рекламное сообщение. В социальной психологии это направление называют «полустандартизированным» тестом. Соотношение и взаимообусловленность имеющихся методов анализа финансовых и статистических показателей эффективности рекламы и психологических факторов ее восприятия, а также социологических методов изучения аудитории обобщенного потребителя принесут хорошие результаты и обеспечат качество отечественной рекламе.

В эмоциях, используемых в рекламе, представлено целостное отношение рекламодателей к миру потребителя как обобщенного другого. Динамическое единство процесса познания эмоций обеих сторон – рекламодателей и потребителей рекламы, позволяет правильно определить психологию менеджмента и рекламы, выбрать стратегию и тактику развития рекламы в каждом конкретном обществе.

Литература:

1. Коркина М.В., Локсина Н.Д., Личко А.Е. Психиатрия. М.: Медицина, 1995. – 608 с.
2. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. М.: Политиздат, 1986. – 224 с. Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. The Free Press. Glencoe, 1947, 120 p.
3. Wolf Kurt H. The Sociology of George Simmel. New York, The Free Press, 1950, p. 1 – 10.
4. Hochschild Arlie Russel. Emotional Labor and Other Contributions to Sociology of Emotions. // Contemporary Sociological Theory, Prentice Hall, New Jersey, 1996, p. 229 – 233.
5. Павіна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1998 pp.). Соціологічні показники. Київ: Інститут соціології НАН, 1999. – 152 с.
6. Додонов Б. Эмоция как ценность. // Популярная психология: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1990. – С. 334 – 338.

О.Д. Литвиненко, Одесса

СВЯЗЬ СТИХОТВОРНОГО И МУЗЫКАЛЬНОГО РИТМА В ПСИХИКЕ ИНДИВИДА

Психика каждого субъекта обладает способностью считать время. Одной из метрических характеристик времени является ритмическая структура. Соответственно, психика индивида обладает особой ритмической структурой, которая и является, собственно, объектом наших исследований. Опираясь на фундаментальные исследования времени и ритмики Элькина Д.Г. (1) и Цуканова Б.И. с его учением о субъективной единицей времени (2), мы поставили ряд экспериментов, в которых изучалась организация ритмической структуры психики индивида.

В предыдущих исследованиях нами было установлено, что, находясь в ситуации быстрого и неожиданного выбора, индивид предпочитает тот стихотворный вариант, который наиболее соответствует его индивидуальной ритмической структуре психики. При этом было четко выделено, что «быстрые» индивиды предпочитают двухсложные стихотворные размеры (хорей, ямб), а «медленные» – трехсложные стихотворные размеры (дактиль, амфибрахий, анапест)(3). В результате количественного исследования была подтверждена гипотеза о том, что пять типологических групп (холероидная, сангвиноидная, равновесная, флегматоидная, меланхоидная) (4) соотносится с пятью основными стихотворными размерами стихосложения (ямб, хорей, дактиль, амфибрахий, анапест). Также удалось доказать, что ритмическая структура организации психики индивида влияет на выбор испытуемого(3).

Качественный анализ результатов проведенного эксперимента показал, что данная ритмическая структура организации психики индивида не только влияет на выбор испытуемым стихотворных форм, но и, при особом чувстве ритма, помогает реализовать личностный интеллектуальный и эмоциональный потенциал (5). Полученные результаты подтолкнули нас к дальнейшим исследованиям ритмической организации психики индивида, в частности, к изучению связи между стихотворным и музыкальным ритмом в психике индивида.

Для этого нами был поставлен эксперимент, состоящий из двух частей. Вначале мы представили испытуемым пять четверостиший о любви разных стихотворных размеров, которые были использованы в предыдущем эксперименте (3). Испытуемым была дана инструкция: «Выберите стихотворение, наиболее вам понравившееся. Мотивируйте свой выбор». После выполнения данной части исследования испытуемым была предложена запись 7 музыкальных фраз с определенной ритмической структурой, вытекающей из теоретических расчетов Цуканова Б.И. (2), из следующих музыкальных произведений:

1. Бах И.С. Хоральная прелюдия №2, BWV 643 – *maestoso* (84-81 уд. в мин.).
2. Сильванский Н. Вариации, вариация 5 – *comodo* (80-74 уд. в мин.).
3. Бах И.С. Маленькая прелюдия – *sostenuto* (76-73 уд. в мин.).
4. Хачатурян А. Андантино – *andantino* (72-67 уд. в мин.).
5. Моцарт В.А. Сонatina до мажор – *andante* (66-64 уд. в мин.).
6. Шопен Ф. Ноктюрн, соч. 13 №2 – *largetto* (63-58 уд. в мин.).
7. Барток Б. Две пьесы, №2 – *adagio* (57-54 уд. в мин.).

Испытуемым также надо было выбрать наиболее понравившуюся им музыкальную фразу и мотивировать свой выбор. Таким образом, цель нашего исследования – изложение сравнительного анализа выборов индивидами стихотворного размера и музыкального ритма. В эксперименте участвовало 100 человек от 8 до 57 лет. Профессиональный состав испытуемых – учителя, преподаватели вузов, студенты, школьники, строители, предприниматели, моряки. Анализ результатов эксперимента позволил составить следующую таблицу:

«Соотношение между выборами темпов мелодий и стихотворных размеров»

№	Темп мелодии	Количество человек	хорей	ямб	дак- тиль	амфибрахий	ана- пест
1	Maestoso 84-81	9	4	3	2	-	-
2	Comodo 80-74	4	2	-	-	2	-
3	Sostenuto 76-73	13	4	2	1	-	6
4	Andantino 72-67	58	21	6	6	6	19
5	Andante 66-64	2	-	1	-	-	1
6	Largetto 63-58	8	2	2	-	-	4
7	Adagio 57-54	6	3	2	-	-	1
		100	36	16	9	8	31

Итак, наиболее предпочитаемые музыкальные фразы находятся в среднем ритмическом участке *andantino* (72-67 ударов в минуту), который является наиболее протяженным. То есть, при выборе музыкального ритма индивиды отдают предпочтение среднему, наиболее протяженному и устойчивому ритму (сравни с крайними точками: 84-81 уд. в минуту – *maestoso* и 57-54 уд. в минуту – *adagio*). Тогда как при выборе стихотворных размеров наиболее предпочитаемыми являются крайние точки – хорей и анапест. При этом оба графика носят криволинейный характер.

Количественные данные эксперимента были просчитаны с помощью линейного коэффициента корреляции и дисперсионного анализа. Просчитанный линейный коэффициент ($r = -0,98$) показывает, что проявление обеих ритмических структур (музыкальной и стихотворной) имеет одну природу – заложенный в психике индивида внутренний часовой механизм, который характеризует его ритмическую структуру.

Применяя дисперсионный анализ, мы вычислили корреляционные отношения между выбранными стихотворными размерами и музыкальными фразами: $\eta = 0,487$. Как видим, связь между ними действительно существует, но она половинчатая. Гораздо сильнее противоположные корреляционные отношения: между выбранными музыкальными фразами и стихотворением. В этом случае корреляционные отношения равны $\eta = 0,99$. Здесь прослеживается несомненная и сильная связь между музыкальным ритмом и стихотворным размером.

Таким образом, мы видим, что музыкальные фразы более соотносятся со стихами, чем наоборот. Следовательно, под музыку легче составить стихи, чем положить стихи на музыку. Это все говорит о том, что музыкальная ритмическая структура заложена в природе индивидуальных особенностей. Корреляционные отношения музыкальных фраз превалируют над корреляционными отношениями стихотворных ритмов. Обратная же связь между стихами и музыкой носит половинчатый характер.

Итак, в результате исследования мы пришли к следующим выводам:

1. Существенная несомненная связь между ритмической структурой стиха и музыкальным ритмом в психике индивида, которая доказывается статистически. Линейный коэффициент корреляции $r = 0,98$.
2. Дисперсионный анализ показывает, что музыкальный ритм превалирует над стихотворным ритмом и, видимо, является более древним в психике индивида.
3. Более половины испытуемых (58%) выбирают музыкальный ритм *andantino* (72-67 ударов в минуту). Это средний ритм в структуре предложенных музыкальных фраз. Следовательно, большинство испытуемых тяготеют к среднему ритму, как наиболее устойчивому.

Литература:

1. Элькин Д.Г. Восприятие времени. — М. 1962
2. Цуканов Б.И. Собственная единица времени в психике индивида. Диссертация ... доктора психологических наук, Одесса, 19992.
3. Литвиненко О.Д. Выбор предпочитаемого стихотворного ритма индивидом// Перспектива, Одесса, 1989, — №4.
4. Цуканов Б.И. Фактор времени и природа темперамента// Вопросы психологии, 1988, — №4, — с.129-136.
5. Литвиненко О.Д. Ритмическая гармония в сознании психики индивида// Практична психологія та соціальна робота, Киев, 1999, в печати.

Г.В. Ложкин, Киев

ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В КОНФЛИКТЕ

В нашем общественном сознании, в политике и в какой-то степени в психологической науке преобладало довольно узкое представление о безопасности общества и человека. Безопасность понималась главным образом как защищенность человека и общества от физической угрозы. Приоритет при этом отдавался интересам государст-

ва и его институтов, в то время как потребности и интересы человека оказывались на втором плане. В более узком плане это понятие связывалось лишь с защитой государственных секретов.

Пересмотр приоритетов в интерпретации проблемы безопасности и перенос их с интересов государства, которые обычно воспринимались в отрыве от потребностей человека, на интересы самого человека породили необходимость разработки совершенно нового аспекта этой проблемы — безопасности психологической.

Лингвистический анализ с опорой на академические толковые словари показывает, что в общественном сознании понятие безопасности связывается не только с отсутствием угрозы, сколько с состоянием, чувствами, переживаниями человека. Так, у Ожегова С.И. 1992 : безопасность — это “состояние, при котором не угрожает опасность, есть защита от опасности”. Последняя существует всегда или почти всегда и в определенных пределах может даже иметь положительное значение, становясь одной из причин необходимой активности человека. Опасности, стрессы, проблемы, конфликты не только неизбежны в жизни людей, но и полезны до некоторой степени, поскольку они играют также и мобилизующую (а не только отрицательную) роль в деятельности, в общении и в поведении.

Следовательно, безопасность — это скорее не отсутствие опасности, а защита от нее. Она составляет одно из условий самоопределения, саморазвития субъекта (личности, общности людей). Субъектами и вместе с тем объектами безопасности являются личности, те или иные группы людей, государство, общество. Соответственно и выделяют прежде всего национальную безопасность: политическая, экономическая, военная, экологическая, информационная, психологическая и др.

Осмысливая эту проблему можем утверждать, что психологическая безопасность — это такое состояние общественного сознания, при котором общество в целом и каждая отдельная личность воспринимают существующее качество жизни как адекватное и надежное, поскольку оно создает реальные возможности для удовлетворения естественных и социальных потребностей граждан в настоящем и дает им основание для уверенности в будущем. Психологический подход к проблеме безопасности имеет как самостоятельное значение, когда речь идет о субъективном восприятии гражданами положения в обществе в целом, так и значение важного дополнительного аспекта, когда вопрос касается других видов безопасности — военной, правовой, экологической и т.д. Все эти виды безопасности находят когнитивное и эмоциональное отражение в психике человека.

Из предложенного определения психологической безопасности следует, что это явление носит системный характер и находится в зависимости от всех объективных условий жизни человека в современном обществе. Оно является отражением психологического состояния общества, которое в свою очередь может быть описано с помощью широкого круга различных показателей, и в частности таких, как показатели психического здоровья населения, статистика самоубийств и т.п.

Опираясь на вышеизложенное понимание психологической безопасности мы можем вести разговор о содержании понятия безопасности информационно-психологической.

Как известно, грядущий век называют веком информатики. Этим подчеркивается, что не только организация всей жизни в наши дни, но и сама жизнеспособность современного общества зависит от его информационного обеспечения. Выше мы определили безопасность общества и человека — через стабильность их положений, а психологическую безопасность — через отражение этого положения в сознании. Отсюда информационно-психологическую безопасность можно рассматривать с позиций воз-

действия информационной системы на общественное и индивидуальное сознание, отражающее отношение общества и граждан к настоящему и будущему. Под воздействием информационной системы понимается самый широкий круг процессов, начиная от формирования или разрушения тех или иных нравственных, идеологических и политических ценностей, включая информационную политику государства, систему образования, деятельность СМИ, события культурной жизни, массовые явления и т.д. Информационно-психологическая безопасность (ИПБ) это отсутствие опасности, вызываемой информационными воздействиями. Именно активный социальный субъект, его психика подвержена непосредственному воздействию информационных факторов, которые, трансформируясь через его поведение, действия (или бездействия), оказывают дисфункциональное влияние на социальные субъекты уровня общности, различной системно-структурной и функциональной организации.

Почему сегодня возникла проблема ИПБ? Реформирование общества и переход к рыночным отношениям резко активизировали информационно-коммуникативные процессы, осуществляемые опосредованно через СМИ и непосредственно в межличностном и личностном групповом взаимодействии. К факторам, оказывающим непосредственное влияние на ИПБ следует отнести:

1. Политические:

- изменение геополитической обстановки;
- разрушение командно-административной системы;
- усиление международного сотрудничества Украины на основе открытости сторон;
- недостаточный уровень политической, правовой и информационной культуры в обществе;

2. Социально-экономические:

- трудности переходного периода;
- падение жизненного уровня населения и др.;
- рост безработицы;
- дезинтеграция прежней социальной структуры;
- имущественная поляризация в обществе;
- эскалация алкоголизма, наркомании, проституции и др.;

3. Социально-психологические:

- деформация системы норм;
- неадекватная оценка национальных культурных исторических традиций;
- появление новых средств воздействия на сознание;
- деструктивная роль нетрадиционных конфессий;
- ослабление важнейших социокультурных институтов государства - науки, образования, культуры;
- появление большого количества первых лиц;
- отсутствие сформированных психологических механизмов защиты от манипулятивных воздействий у подавляющей части всех слоев населения и др.

Анализ ИПБ с разных сторон позволяет выделить несколько источников, которые могут приводить к конфликтам.

1-ая сторона относится собственно к человеку, как к субъекту политической жизни, носителю определенного мировоззрения, обладающего правосознанием, мен-

талитетом, духовными идеалами и ценностными установками. Гражданин строит свое жизненное поведение в зависимости от доверия к власти. Формирование доверия к власти есть основная политическая задача власти, использующей прямо или косвенно все находящиеся в ее СМИ. Поведение гражданина может принимать как острые формы конфликта, экстремизма так и политического равнодушия.

2-я сторона рассматривает человека как личность — индивида, обладающего сознанием и подверженным различного рода манипулятивным воздействиям, которые по своей природе информационны. Они формируют морально-психологическую атмосферу, которая может приводить к социальной и личностной дезадаптации.

3-я сторона предусматривает анализ информационных воздействий на организованные или неорганизованные группы людей. Цель этих воздействий вызвать конфликтное поведение в острых жизненных ситуациях, например на митингах. Наиболее подвержены манипулятивным воздействиям часть населения, к которой принадлежат социально-незащищенные, неустроенные слои населения. Именно эта категория менее всего психологически защищена от манипулятивных воздействий, т.к. она более всего испытала на себе систему мероприятий тоталитарного режима, направленных на “блокировку рефлексивных механизмов сознания”, что и делало их послушными исполнителями чужой воли.

Введение в научный психологический оборот понятия ИПБ может быть полезно и для человека и для других социальных субъектов. Поскольку термин “безопасность” и “защита” всегда несут в себе личностный смысл — это во-первых, а во-вторых, понятие защищенности связывается с понятиями адаптации, устойчивости, стабильности, упорядоченности. Собственно эти понятия могут быть положены в основу разработки критериев ИПБ, которые гипотетически могут быть сформулированы таким образом:

- критерий удовлетворенности личности состоянием ИПБ, в основе которого лежит снятие неопределенности и достоверности информации;
- критерий адекватности отражения личностью окружающего мира, в основе которого лежит осознание мировоззренческих установок, и жизненных ориентиров;
- критерий устойчивости личности к информационно-психологическим воздействиям, в основе которого лежит степень критичности, избирательности, креативности;

Цели и задачи обеспечения ИПБ могут выглядеть так:

- выявление и анализ источников негативных информационно-психологических воздействий;
- организация психологической защиты социальных субъектов разного уровня;
- разработка нормативно-правовой базы обеспечения ИПБ и пр.;
- создание благоприятного общественного мнения и климата в обществе, способствующего проведению демократических преобразований и экономических реформ;

Определяющую роль при этом будет играть продуманная стратегия информационной деятельности в широком понимании и осознании того, что от нее зависит ИПБ. Важным условием разумной организации информационной деятельности должна стать оптимальная мобилизация потенциала науки.

ВІКОВІ ТА СТАТЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРУ ТЕХНІК ПОДОЛАННЯ КРИТИЧНИХ СИТУАЦІЙ

В психології в другій половині XX століття виникла проблема пов'язана з подоланням особливо важких ситуацій. На сьогодні цій проблемі в різних країнах присвячена велика кількість емпіричних і теоретичних досліджень. Психологи працюють над виявленням конструктивних, неконструктивних і самоуражувачих стратегій поведінки в драматичних життєвих умовах. Також визначаються особистісні характеристики, які або допомагають, або, навпаки, перешкоджають індивіду подолати ситуації, які несуть в собі загрозу для людських цінностей: життя, здоров'я, самоповаги, змісту існування.

Критична ситуація визначається як ситуація неможливості, тобто така ситуація, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх необхідностей свого життя (мотивів, устремлінь, цінностей).[4] Існує чотири ключових поняття, якими в сучасній психології описується критична ситуація. Це поняття стресу, фрустрації, конфлікту і кризи. З другого боку, виділяють три групи життєвих незгод, які призводять до виникнення кризових ситуацій. В першу групу включають повсякденні неприємності. Друга охоплює собою негативні події, які пов'язані з різними періодами життя і віковими змінами (невдача при вступі до вузу, вихід у відставку, пониження в посаді). Третю групу складають непередбачені нещастя і лиха (небезпечна хвороба, трагічна втрата). В окрему групу можна виділити ще такі ситуації, психотравмуючий вплив яких не можливо виміряти звичайними шкалами. Це - війни, катастрофи, стихійні лиха. [1]

При аналізі понять психотравмуюча ситуація і травма (за Кириленко Т. С.), ми розглядаємо критичну ситуацію ідентично поняттю психічної травми. Психічна травма пов'язується з негативними емоціями, сильними за рівнем напруженості, тривалими за часом і характеризується переживанням, зверненням на себе. Це - дисгармонія, дисонанс, розлад у психічному світі особистості. Психотравмуюча ситуація - це подія, яка з різним рівнем ймовірності може призвести чи призводить до порушення усталеного життєвого світу, до руйнування прийнятого особистістю психічного світу. Травма розглядається як даність для особистості, психотравмуюча ситуація - як можливість цієї даності. [5]

Переживання травми та подолання критичних ситуацій здійснюється за допомогою побудови тих чи інших стратегій поведінки, вибору технік подолання. [2]

Наше емпіричне дослідження було спрямоване на перевірку наступної гіпотези: тенденції вибору різних технік подолання критичних ситуацій залежать від вікових та статевих особливостей особистості.

Перед нами стояли наступні завдання: скласти типологію технік подолання критичних ситуацій, опираючись на типологію Анциферової Л. І. [2]; прослідкувати, чи існує зв'язок між вибором тих чи інших технік подолання критичних ситуацій та віком і статтю досліджуваних.

Була розроблена спеціальна анкета, за допомогою якої ми і вирішували поставлені перед нами завдання. Усього в дослідженні взяло участь 100 чоловік різних вікових категорій (від 20 до 60 років) чоловічої та жіночої статі (професійне спрямування - наукові співробітники, аспіранти та студенти, представники робітничих професій).

В ході дослідження були отримані наступні результати:

1. Названі досліджуваними способи подолання критичних ситуацій ми згрупу-

вали за критерієм механізму когнітивного оцінювання і виділили 4 групи технік (в окрему групу ми віднесли так звані *релігійні* техніки подолання життєвих криз). В кожній групі технік виділили окремі рівні. Результати представлені в таблиці.

«Типологія технік подолання критичної ситуації»

Техніки	Заг. хар-ка	Рівні		Приклади відповідей
Перетворюючі	Спрямованість на перебудову КС	Активна діяльність по подоланню		Роздуми над КС і пошук виходу з неї, активна конструктивна діяльність; зважити всі "+" і "-" і прийняти рішення; психологічний аналіз подій і пошук виходу з КС
Техніки	Заг. хар-ка	Рівні		Приклади відповідей
		Мобілізація внутрішніх резервів		Мобілізація всіх сил, напруга волі, інтенсифікація роботи, свідоме різке підвищення працездатності.
		Концентрація на проблемі та її осмислення		Самогенне мислення, постійні роздуми над КС
Прийнятні	Мотивація пристосування, спрямованість на зміну власних характеристик	Акт. пристосування	"Переоцінка цінностей"	Обезцінити КС, порівняти з чимось більш значимим, намагатися сприймати як незначне те, що призвело до КС
			Аналіз своїх помилок.	Аналіз своїх помилок і намагання їх виправити.
		"Рани лікував час" - пасивне пристосування		З часом все проходило, подолання депресивного стану з часом.
Допоміжні	Мотивація самозбереження, спрямованість на боротьбу з емоц. поруш.	Спілкування		Виговоритися близькій чи зовсім незнайомій людині, бути завжди в колі людей.
		Переключення на інший вид діяльності		Переключити увагу на що-небудь інше, поглиблення в роботу; поезія; відпочинок, сон; все кинути, відпочити, прогулянка по місту.
		Уникання КС		Втеча від рішення, витіснення, уникання проблем.
Релігійні	Можуть бути присутні характеристики всіх технік; спрямованість на пошук допомоги у Вищої сили	Свідомо (діяльна) віра		Читання Біблії, молитва, читання "житій святих", покаяння, нелицемірна діяльна любов до Бога.
		"Мислене звернення до Бога"		Звернення до ідеї Бога, молитва до Бога в думках.
		Неусвідомлювана віра ("люба віра")		Неусвідомлений потяг до чогось вищого і абсолютного.

2. Для дослідження вікових та статевих особливостей вибору технік подолання критичних ситуацій підраховувалися показники частоти вибору та процентного співвідношення, що характерні для представників чоловічої та жіночої статі різних вікових категорій.

Вікова категорія 20-30 років:

Техніки	Частота застосування	
	Чоловіки	Жінки
Допоміжні	43 %	38 %
Релігійні	29 %	27,6 %
Перетворюючі	19 %	25,3 %
Пристосувальні	9 %	9,1 %

Вікова категорія 31-40 років:

Техніки	Частота застосування	
	Чоловіки	Жінки
Допоміжні	45 %	32 %
Перетворюючі	33 %	32 %
Релігійні	18 %	32 %
Пристосувальні	4 %	4 %

Вікова категорія 41-60 років:

Техніки	Частота застосування	
	Чоловіки	Жінки
Допоміжні	45,5 %	37 %
Перетворюючі	22,5 %	31 %
Пристосувальні	13,5 %	7 %
Релігійні	8,5 %	25 %

Виявилось, що для всіх вікових категорій досліджуваних, незалежно від статі, характерна тенденція до вибору *допоміжних* технік подолання критичних ситуацій, спрямованих на боротьбу з емоційними порушеннями (мотив самозбереження), причому, найбільша частота вибору (45.5%) характерна для чоловіків віком від 41 до 60 років (можливо це пов'язано з віковими особливостями). Для вікової категорії 20-30 років на другому місці за частотою вибору знаходяться *релігійні* техніки (29% для чоловіків; приблизно 28% для жінок). Можливо, це пов'язано з особливостями нашої історичної епохи: люди, втративши віру в ідеологію, намагаються знайти опору в релігії; особливо, як ми бачимо, це характерно для молоді, яка легко і просто сприймає все нове, на відміну від представників старих поколінь, свідомість яких «завантажена» багатьма стереотипами («комуністичне виховання зіграло свою роль», - як писав у анкеті один досліджуваний). Ще досить висока частота вибору *релігійних* технік (32%) характерна для жінок віком від 31 до 40 років.

Для кожної з вікових груп характерна тенденція до вибору *перетворюючих* технік подолання життєвих криз - на другому місці за частотою вибору після *допоміжних* (крім вікової категорії 20-30 років). На нашу думку, це пов'язано з тим, що вибірка досліджуваних складалася в основному з представників інтелектуальної сфери праці - наукових співробітників, аспірантів, студентів. Хочемо додати, що аналізуючи відповіді представників робочих професій, ми виявили, що тут переважає вибір *допоміжних* та *релігійних* технік.

Отже, з отриманих результатів можна зробити висновок про справдження поставленої нами на початку дослідження *гіпотези*: існує певна типологія технік подолання критичних ситуацій; на вибір технік подолання критичних ситуацій впливають вікові та статеві особливості особистості.

Література:

1. Андиферова Л. И. «Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление и преобразование ситуаций и психологическая защита» // Психолог. журн., 1994, №1, стр. 3-17.
2. Андиферова Л. И. «Психология повседневности: жизненный мир личности и 'техники' ее бытия» // Психолог. журн., 1993, №2, стр. 3-17.

3. Василюк Ф. Е. «Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций» // Психолог. журн., 1995, №3, стр. 90-101.
4. Василюк Ф. Е. «Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций» М. 1994, 300 с.
5. Кирилленко Т. С. «Проблемність переживань травматичних ситуацій» // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка, серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка», 1998, випуск 5, ст. 46-48.
6. Лидеманн. И. «Клиника острого горя» // кн. «Психология эмоций: текст», 1984.

П.В. Макаренко, Харьков

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НАСЕЛЕНИЯ И МИЛИЦИИ МЕТОДОМ ФОКУС-ГРУППЫ

Современная потребность Украины в реформировании и перестройке деятельности милиции требует не только реорганизации ее структуры, изменения ценностного отношения работников органов внутренних дел к своей служебной деятельности, но и более тесной работы с населением с целью оказания адресной помощи, координации действий милиции с потребностями различных категорий населения.

Установление и поддержка отношений милиции с населением на принципах доверия и взаимопонимания является одной из наиболее важных задач реформирования органов внутренних дел Украины. В современной общественной ситуации снижается уровень доверия населения к властным структурам вообще и, в частности, к органам внутренних дел.

Нами было проведено исследование факторов формирования общественного мнения о взаимодействии милиции с населением в различных ситуациях. Прежде всего, нас интересовали проблемы источников формирования негативного стереотипного мнения о деятельности органов внутренних дел; проблема типичных трудностей при взаимодействии милиции с населением и отношения населения к различным действиям работников ОВД с точки зрения самих представителей ОВД.

Для получения информации по данным проблемам мы использовали метод фокус - группы [1], являющийся групповым интервью, при котором концентрация внимания участников специально подобранной группы людей сосредоточена на определенной теме. Большую роль при этом играют возникающие спонтанно групповые процессы, стимулирующие к активности в высказываниях участников фокус-группы.

В качестве респондентов нами были выбраны различные категории сотрудников ОВД (оперуполномоченные и участковые инспектора), имеющие стаж работы 3 и более лет. Именно данная категория работников ОВД наиболее часто и интенсивно взаимодействует с населением по решению различных его проблем. Исследование было проведено в двух районных отделениях г. Харькова. Всего было организовано 4 дискуссии с общим количеством респондентов 38 человек. Особенностью проведения данной методики явилось применение «разогрева» (в терминах тренинговых групп) на начальном этапе, когда участники в силу профессиональной специфики были закрыты. В дальнейшем участники фокус-групп отвечали в свободном режиме на вопросы двух модераторов, имевших заранее составленный сценарий проведения группы. Ориентировочный сценарий был следующим:

1. Сейчас в обществе сформировалось негативное стереотипное мнение о милиции. Как, по вашему мнению, оно формируется, что этому способствует?
2. По каким каналам население получает информацию о работе милиции?

3. Какой образ милиции возникает из средств массовой информации? Насколько он объективен и реалистичен? Как вы относитесь к этой информации?
4. Какие типичные трудности возникают при работе с населением? С какими категориями граждан труднее работать?
5. Возникают ли трудности в ситуациях, когда требуется помощь и поддержка населения? Какие это ситуации?
6. Как относится население к вашей работе? В чем это проявляется? Чувствуете ли вы негативное отношение к себе лично и к своим действиям со стороны населения?
7. Как вы относитесь к населению?

Основные выводы:

В средствах массовой информации (документальные источники) в настоящее время сформирован стереотип «плановости» показателей деятельности милиции, что вызывает опасения населения попасть в статистический список отчетности. Сами работники ОВД относятся отрицательно к «плановости показателей».

В художественных источниках, знакомых респондентам, по их мнению, реально отражается информация о деятельности различных служб милиции. Однако, респонденты не приветствуют данный факт, поскольку в них раскрываются методы и стиль работы милиции. В целом фиксируется негативное отношение населения к органам внутренних дел. Основным источником формирования отношения людей к милиции был назван личный негативный опыт взаимодействия населения с такими представителями работников ОВД, как работники службы ГАИ, патрульно-постовой службы. Все население по критерию отношения к органам внутренних дел делится, по мнению участников обсуждения, на нейтрально относящееся (в силу отсутствия личного опыта общения с представителями ОВД) и негативно относящееся (в силу контактирования по различным поводам с милицией). Как правило, последний контингент лиц является криминальным.

Основные трудности, возникающие при работе с населением, касаются момента привлечения населения в качестве понятых, свидетелей, информаторов. Обычно население отказывает в помощи милиции. В ситуациях оказания помощи также возникают трудности, так как она сопряжена с волокитой, большими затратами времени, отсутствием материального вознаграждения. В ситуации дифференциации общества, респонденты отмечают, что легче взаимодействовать с населением среднего материального достатка, чем с представителями более состоятельных слоев населения. Именно от них постоянно исходят угрозы в сторону личной безопасности работников ОВД. Отсюда следует, что работник милиции не всегда спокоен за свое положение на службе, в семье, в обществе в целом.

Со стороны работников ОВД отношение к гражданам, с которыми они взаимодействуют, также негативное. Основной причиной является низкий интеллектуальный, моральный и образовательный уровень данной категории граждан.

Неудовлетворенность работой сотрудников ОВД усугубляется низкой материальной и технической обеспеченностью, нерегулярностью выплат заработной платы. По результатам работы сотрудник ОВД не всегда получает моральное удовлетворение.

Полученные данные, на наш взгляд, могут быть положены в основу программы более масштабного исследования социально-психологических факторов взаимодействия милиции с населением.

Литература:

1. Дмитриева Е.В. Фокус-группы в маркетинге и социологии. – М.: Центр, 1998. – 144 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ З СОЦІАЛЬНО ДЕЗАДАПТОВАНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Соціалізація, тобто процес входження дитини в соціальне середовище, включає в себе засвоєння мови, норм поведінки, моральних цінностей, - загалом усього того, що складає культуру суспільства. Процес входження дитини в соціальне середовище під керівництвом дорослої людини називається вихованням. Якщо дитина не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися щодо зразків поведінки та вимог вихователя (який у даній ситуації уособлює для дитини соціум у цілому), то процес соціалізації порушується, а поведінка дитини стає соціально дезадаптованою.

Існує безліч термінів для визначення соціально дезадаптованих дітей: недисципліновані, агресивні, педагогічно занедбані, важковиховувані, девіантні, або діти з відхиленнями в поведінці, діти, що схильні до правопорушень тощо [2,3,5,8]. На нашу думку, соціально дезадаптована поведінка є різновидом девіантної поведінки. Найбільш змістовно відбиває сутність соціальної дезадаптації дитини термін "важковиховуваність", оскільки семантика цього слова включає три елементи: вихователь, вихованець та їх взаємини. Важковиховуваність неповнолітніх є наслідком недостатнього засвоєння ними позитивного соціального досвіду та виявляється в тому, що дитина чинить опір педагогічним впливам. Водночас, відзначаючи важковиховуваність учня, ще не можна робити висновок щодо наявності відхилень у його моральному розвитку, оскільки його опір педагогічним впливам може породжуватись іншими чинниками: самим вихователем або характером взаємодії вихователя і дитини. Ще менше підстав ми маємо для того, щоб напевно робити висновки відносно відхилень у розвитку особистості або розвитку психіки важковиховуваного учня. Більше того, далеко не всі діти, що не піддаються педагогічному впливу та порушують норми поведінки, є важковиховуваними, а ступінь важковиховуваності учня далеко не завжди визначається частотою негативних проявів, їх демонстративністю та яскравістю.

Наші дослідження [5,7] показали, що залежно від детермінант дезадаптації можна визначити такі типи підлітків з соціально дезадаптованою поведінкою:

1) Підлітки, у яких опірність педагогічним впливам зумовлена несформованістю особистісних структур, низьким рівнем розвитку моральних уявлень та соціально-схвалюваних навичок поведінки - педагогічна занедбаність.

Педагогічна занедбаність здебільшого виникає як наслідок виховання за типом гіпопротекції. Соціальна дезадаптація таких дітей починається з неуспіху в навчанні. Оскільки в сім'ї їм приділяли мало уваги, готовність до школи в них не сформована. Вміння долати труднощі, довольна саморегуляція, навички спілкування, моральні норми та установки, властиві їхнім благополучним ровесникам, у них також відсутні або нерозвинуті, викривлені. Тому вже перші невдачі, викликаючи негативні емоційні переживання, каналізуються в агресію, фіксуються як образа, несправедливість. Постійні неуспіхи у навчанні в подальшому формують у педагогічно занедбаній дитині унікальну мотивацію, невпевненість у собі, низький рівень самоповаги. В спілкуванні з однокласниками така дитина найчастіше також не знаходить задоволення. Засвоївши негативні стереотипи стосунків у батьківській сім'ї (відсутність емпатії, довір'я, взаємоповаги, емоційної підтримки, почуття захищеності тощо), учень неусвідомлено переносить їх на спілкування з ровесниками, що

призводить до нерозуміння з боку однокласників, вони бояться й цураються його, а перетворюють в об'єкт нехтування та глузування.

Особистісні особливості підлітків, що належать до педагогічно занедбаних, вирізняються саме несформованістю, незрілістю, що пояснюється відсутністю правильного педагогічного керівництва, належної організації життєвого простору, нестачею уваги, любові й підтримки з боку значущих дорослих, насамперед батьків. Однак значних викривлень у формуванні особистості, які б стали функціональними новоутвореннями, не відмічається. Негативна поведінка цих підлітків поки що сувореактивна; вони здатні усвідомлювати свої проблеми й часто самі намагаються змінити себе, підсвідомо шукаючи зовнішні стимули.

2) Підлітки, у яких опірність педагогічним впливам зумовлена особливостями розвитку психічної діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість, наслідки черепно-мозкових травм, мінімальні мозкові дисфункції тощо). Це діти, яким властиві відхилення в емоційних та волевових процесах, аномалії в становленні характеру (акцентуації характеру), що при повній збереженості інтелекту зумовлює великі труднощі в спілкуванні, навчанні та трудовій діяльності.

Виникнення типу важковиховуваності, що зумовлений відхиленнями розвитку психічної діяльності, не можна однозначно пов'язати з якимось неправильним типом сімейного виховання; першопричина тут криється в особливостях функціонування психіки, притаманних самій дитині від народження, а таких, що виникали внаслідок прижиттєвих ушкоджень. Проте безумовно, неправильні виховні дії батьків тут матимуть ще більш тяжкі наслідки, ніж стосовно здорових дітей. Більше того, залежно від типу акцентуації характеру той самий тип сімейного виховання в одному випадку може бути коригуючим для розвитку дитини, а в іншому згубним, таким, що посилює відхилення у розвитку особистості.

3) Підлітки, у яких опірність педагогічним впливам зумовлена невмілими виховними діями - оманлива чи ситуативна важковиховуваність.

Дослідження психологів доводять, що значна кількість конфліктів та інших форм соціально дезадаптованої поведінки підлітків часто ніби спровоковані самими дорослими. В цьому разі підлітків не можна назвати важковиховуваними, оскільки їхні негативні прояви не пов'язані з відхиленнями в розвитку їх особистості, а викликаються незалежними від них причинами. Для коригування поведінки таких учнів слід застосовувати засоби впливу не стільки на дитину, скільки на вихователя, бо саме дорослий мусить переглянути свої взаємини з вихованцем.

Наприклад, у підлітковому віці опір учня педагогічним впливам може бути зумовлений віковими особливостями дитини, якщо вихователь своєчасно не змінить стиль стосунків з підлітком, а буде ставитись до нього як до молодшого школяра.

Слід зазначити, що найчастіше ситуативна важковиховуваність виникає у підлітків, що розвиваються в умовах виховання за типом гіперпротекції, особливо домінуючої. Постійний контроль дорослих, їхня дрібязкова опіка та авторитарний тон намагання домогтись від підлітка беззаперечного послуху - все це вступає в суперечність з природними тенденціями підліткового віку, що, в свою чергу, стає детермінантою соціально дезадаптованої поведінки учня.

4) Підлітки, у яких опірність педагогічним впливам викликана функціональними новоутвореннями особистості - власне важковиховуваність.

Цей тип опору педагогічним впливам ми відносимо до власне важковиховуваності тому, що причина тут криється в особистості самого підлітка, а водночас не пов'язана із відхиленнями в розвитку вищих психічних функцій.

Соціально дезадаптована поведінка в даному випадку детермінується негативними особистісними новоутвореннями, що стали свого роду функціональними органами, які спотворюють інформацію, що поступає, і таким чином спрямовують дії підлітка.

Формуванню цього типу важковиховуваності найчастіше сприяє виховання за типом гіперпротекції, потурання, альтернуючого виховання, неконгруентності поведінки дорослих. Крім того, власне важковиховуваність часто виникає як реакція на первинний дефект, як ускладнення ситуативного варіанта дезадаптованої поведінки.

Специфіка роботи з підлітками, у яких соціально дезадаптована поведінка детермінована особистісними новоутвореннями, полягає передусім у тому, що психологу необхідно нейтралізувати чи обминати заперечення дитиною своїх проблем. Такий підліток відмовляється говорити на теми, пов'язані з неуспіхом, і взагалі не вважає, що в його житті слід щось змінювати. Природно, що встановлення контакту з учнем такого типу важковиховуваності вимагає майстерності та володіння спеціальними методиками: метод контактною взаємодії, методика встановлення довірливих стосунків, метод експериментальної бесіди та ін.

Подальше поглиблення соціальної дезадаптації виявляється у виникненні делінквентної поведінки, тобто в здійсненні підлітками дрібних правопорушень. Потім цей перехідний період (звичайно за умови постійності негативних факторів та відсутності позитивних соціальних впливів) завершується переходом до кримінальної або адиктивної поведінки.

Значним фактором виключення підлітка в злочинну діяльність є його входження в асоціальне угруповання. Саме тут у нього з'являється почуття захищеності, він знаходить емоційну підтримку, засоби самореалізації (нехай тепер уже в асоціальному, але все ж у реальній і значущій для нього діяльності) та можливість заслужити позитивну оцінку. Безумовно, всі ці можливості задоволення актуальних соціальних потреб підлітка викликають у нього намагання стати шанованим членом цього асоціального угруповання, а значить, прийняти їх ціннісні орієнтації, засвоїти норми поведінки та способи діяння.

Для важковиховуваних за типом педагогічної занедбаності перехід до кримінальної поведінки відбувається досить легко. Оскільки їхні моральні принципи та соціально схвалювані норми поведінки так і не були сформовані, вони легко засвоюють ціннісні орієнтації асоціального угруповання. Більше того, значна частина підлітків цього типу належить до неблагополучних сімей, а значить, вони ще раніше засвоюють кримінальну субкультуру. Саме вони й складають основу асоціальних угруповань, підтримують їх традиції, є помічниками дорослих рецидивістів, які здебільшого (явно чи таємно) спрямовують діяльність такої групи.

Для важковиховуваних підлітків ситуативного типу також можливе перебування в асоціальних групах. Найчастіше вони потрапляють туди у випадку втечі з дому (в період бродяжництва) або щоб довести дорослим своє право на самостійність. Проте, внутрішньо вони залишаються чужими цьому середовищу і в міру виходу із кризової ситуації намагаються порвати зв'язки з такими підлітками.

Власне важковиховувані підлітки стають на шлях протиправної поведінки найбільш усвідомлено й міцно. Через те, що їхня діяльність детермінується особистісними новоутвореннями, вони здатні поступати асоціально, будучи певними в тому, що їхні дії зумовлені моральними принципами. Вони досягають це через протиставлення себе суспільству в цілому. Якщо спочатку такий учень упевнений, що всі його біди походять від несправедливого вчителя, то потім таке ставлення

переноситься на всіх, хто стоїть вище, на органи влади особливо, і навіть на всіх законопослушних громадян взагалі. Стаючи злочинцем, такий юнак своєю агресивністю мстить за всі образи, що нагромадились у дитячому віці, ставить себе вище за інших і привласнює собі право розглядати інших людей як засіб для досягнення своїх цілей.

Зважаючи на те, що власне важковиховувані підлітки, як правило, більш інтелектуально розвинуті, більш особистісно зрілі, ніж їх педагогічно занедбані ровесники, вони частіше стають лідерами злочинних угруповань, їх ідеологами, творцями традицій та символів кримінальної субкультури.

Особливу увагу слід звернути на тих підлітків, важковиховуваність яких зумовлена відхиленнями в особистісному та психічному розвитку. Відомо, що з цього середовища значний відсоток стає злочинцями. Проте такий зв'язок аж ніяк не можна вважати фатальним [3,4].

Процес виникнення у підлітків адиктивної поведінки хоч і має багато спільного з переходом від девіантної до кримінальної поведінки, все ж вимагає особливого розгляду [1, 6, 11, 12]. Будучи елементом девіантної поведінки, зловживання алкоголем і наркотичними речовинами також, як правило, починається в групі. Звичайно це те ж саме асоціальне угруповання, в якому бере початок і кримінальна поведінка. Проте, серед елітарної молоді існують свої групи, де вживання психотропних речовин (здебільшого наркотиків) є елементом їхньої субкультури, невід'ємною складовою життєвого стереотипу.

В асоціально спрямованій групі завжди є місце зловживанню алкоголем, оскільки це традиція злочинного світу, яку наслідують підлітки, що входять сюди. Перетворення такої групи в наркоманічну відбувається досить часто. Звичайно таке перетворення пов'язане з появою лідера - дорослого чи старшого за віком, та такого, що має досвід вживання наркотиків. Слід зазначити, що перехід від девіантної до адиктивної поведінки зумовлений не тільки впливом наркотичного чи алкогольного середовища. Важливим фактором є наявність у підлітка особистісної схильності до адиктивної поведінки [6].

Всі підлітки з соціально дезадаптованою поведінкою потребують психологічної допомоги. Ресоціалізацію цих дітей доцільно починати з визначення типу соціальної дезадаптації. Потім необхідно випрацювати програму роботи з підлітком та його найближчим мікросоціальним оточенням. Відповідно до типу соціальної дезадаптації ця програма має бути спрямована на ті реалії, що є детермінантами девіантної поведінки. Обов'язковим кроком в психокорекції підлітка є вияв особливостей його мотивації, пошук будь-яких видів діяльності, зв'язаних з позитивними емоціями (радістю, цікавістю, захопленням). З опорою на таку позитивну мотивацію можлива робота по досягненню необхідних змін.

Вибір методів психологічної корекції повинен проводитися в тісному контакті з підлітком. Найбільш ефективними, на нашу думку, методами є терапія частин, гештальт-терапія, техніки трансактного аналізу, психодрама [9, 10].

У ході групових занять з підлітками проводиться цілеспрямована робота за такими напрямками: розвиток навичок спілкування, прийняття рішень, формування довіри до людей, формування позитивних взаємостосунків з оточуючими, оптимізація "Я-концепції", розвиток самоповаги. Дітей навчають розрізняти та висловлювати свої почуття, керувати своїм емоційним станом, справлятися із негативними переживаннями. Ці навички виступають у подальшому як альтернатива девіантній та

агресивній поведінці, вживанню психотропних речовин та інших проявів соціальної дезадаптації у складних життєвих ситуаціях.

Література:

1. Бигенский В.С., Херсонский Б.Г., Дворяк С.В., Глушков В.А. Наркомании у подростков. - К.: Здоровье, 1989. - 216 с.
2. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. / Пер. с нем. - М.: Педагогика, 1991. - 141 с.
3. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. - Минск: Беларусь, 1988. - 205 с.
4. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. - Л.: Медицина, 1977. - 208 с.
5. Максимова Н.Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками. - К.: "ВІПОЛ", 1997. - 172 с.
6. Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків. - К.: "ВІПОЛ", 1997. - 208 с.
7. Максимова Н.Ю., Мілоти́на К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. - К.: Перун, 1996. - 463 с.
8. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. М.: Изд-во МГУ, 1989.
9. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: Навч. посібник. - К.: Либідь, 1996. - 264с.
10. Beck A.T. Cognitive therapy and emotional disorders. - N.Y., 1979. - 357p.
11. Tich Rosemary. Kids are special. USA, California, 1986, 141p.
12. Woititz J.G. Adult Children of Alcoholics. - Health Communication, Inc. - 1983. - 105p.

А.В. Молдаванова, Одеса

ОЗНАКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ МЕНЕДЖЕРА

Успішний розвиток економіки та бізнесу в Україні безперечно залежить від керівного потенціалу цієї сфери. Сучасна ситуація вимагає нової особистості менеджера-керівника, який би міг адаптуватися до нестабільної ситуації та швидко приймати нестандартні рішення. Від керівництва багато у чому залежить добробут організації та її співробітників. Так за словами Е.Атоса: «Гарні менеджери не тільки роблять гроші, а й - ризик та невизначеність ситуації потребують від менеджерів самостійності та забезпечують сенс існування людей».

Властиві для ринку риси відповідальності під час прийняття рішень, сприяють пошуку оптимальних організаційних та науково-технічних рішень стосовно нововведень. До менеджера будь-якого рівня ставляться досить високі вимоги, однією з яких є вміння керувати людьми (2).

Ринкові умови викликають потребу в керівниках, які мають творчий підхід до справи, гарно інформовані та вміють найкращим чином використовувати ресурси та забезпечувати ефективність функціонування фірми. Сьогодні на перший план усе більше виходить реальна оцінка індивідуальних особливостей психіки людини.

Головне завдання менеджерів полягає в пошуку людей, в забезпеченні роботою в організації, в допомозі оволодіти специфікою роботи, в турботі про те, щоб вони принесли максимум користі і при цьому відчували власну задоволеність та гордість. Першим кроком до цієї надзвичайно важливої роботи є завдання відбору найбільш перспективних людей з маси можливих претендентів, відбору одного, кращого, на певне конкретне місце. Прийом на роботу перший і часто-густо найбільш відповідальний момент у кадровому менеджменті, і його сенс полягає аж ніяк не в оформленні документів при прийомі або звільненні робітників. Його специфічна функція полягає в практичній реалізації кадрової політики, яка дозволяє врахувати

найважливіші психологічні та особистісні особливості претендентів, щоб зробити правильний вибір.

Саме тому завданням нашого дослідження є визначення оптимального психологічного профілю з метою здійснення кваліфікованого психологічного професійного відбору кадрів. Психологічний профіль менеджера дозволить ще на етапі формування ділової особистості визначити основні напрями психологічної допомоги майбутнім менеджерам. Крім того дослідження дозволить проводити відбір учнів у спеціалізовані вищі учбові заклади, які готують менеджерів. Це, по-перше, позбавить певний відсоток людей від можливості зробити неправильний вибір у житті, а по-друге, значно підвищить ефективність навчального процесу завдяки урахуванню психологічних особливостей.

Дослідження оптимального психологічного профілю менеджера є у певному розумінні намаганням визначити «ідеал». Але це не такий ідеал, який не має недоліків, а той, що може їх передбачити та урахувати. Отже, профіль дозволить з одного боку проводити підбір співробітників з урахуванням їх індивідуальних можливостей, а з другого, стане оптимальною для самого менеджера орієнтаційною моделлю, яка дозволить йому разом з психологом коректувати особистісні риси, проводити профілактику можливих психологічних розладів, пов'язаних із специфікою праці, та ефективно використовувати можливості своєї особистості.

Отже, нашим завданням є не маніпулювання людиною в системі ринкових відносин, а допомога їй знайти власне неповторне місце в житті.

Спочатку нами був проведений аналіз деяких існуючих теоретичних та практичних досліджень у сфері психології менеджменту у минулому та у сучасній науці. У нашій країні в радянські часи існували кадрові дослідження (В.В.Добриніна, Е.Дрезен (1)), які через вплив тоталітарної системи багато в чому були дуже формалізованими, бо перш за все мали за мету виявити комуністичну свідомість людини. Усі рекомендації зводились до того, яку посаду треба займати людині, чи треба їй підвищити свою кваліфікацію.

У сучасних вітчизняних дослідженнях багато уваги приділяється власній ініціативності та комунікативним здібностям людини (Ю.М.Швалб, О.В.Данчева (7)). Досить цікавим є соціонічний підхід, описаний у книзі І.Каганця (3), який будується на основі типології Юнга. Він є своєрідним намаганням протистояти перетворенню сучасного менеджменту на точну науку, бо завжди є чинник, який часто порушує рекомендації та організаційні плани і ніяк не піддається точному розрахунку. Це - людина. Психоінформативний підхід дозволяє виділити певні групи в суспільстві, зокрема групу ділових людей, згідно із функціями, які вони виконують. Але наведений у праці опис типу ділової людини не відокремлює такі поняття як менеджер, підприємець, тощо та є суто функціональним.

Дослідження російських психологів (6) висвітлюють особливості бізнес еліти, які відрізняють бізнесменів від лідерів державних підприємств. Розглядаються особливості мотиваційної структури та процесу цілепокладання, роль конкурентного середовища, ситуації ризику, відповідальності та психологічного навантаження у формуванні базових рис особистості. Відзначаються такі риси ділової людини, як багатоваріантність внутрішньої структури, високий рівень мотивації досягнень, домінування «моделі інтуїтивних стратегій» при прийнятті рішень, деформація часосприйняття.

Сучасні дослідження у японському та фінському менеджменті (Т.Коно, Л.Якокка, А.Моріта та ін. (4)) базовими вважають такі якості, як неупередженість,

ловальність, рішучість, вміння чітко формулювати мету. Також важливими вважаються особистий шарм керівника та вміння організовувати свій час.

Метою нашого дослідження є визначення ознак психологічного профілю менеджера в сучасних умовах існування суспільства. Для того, аби проводити кваліфікований та науково-обґрунтований психологічний відбір кадрів, треба спочатку виділити певні психологічні вимоги до кандидата та розробити методику діагностики тих чи інших якостей, які треба вважати необхідними у цьому виді діяльності. Отже, це дослідження спрямоване на розробку базової методики для визначення психологічного профілю керівника. Завдання дослідження полягали в тому, що:

1. На основі виділених психологічних вимог до особистості керівника розробити опитувальну методику діагностики якостей менеджера.
2. Провести статистичну апробацію методики на репрезентативній вибірці з метою її стандартизації.
3. Використати методику на контингенті досвідчених фахівців в галузі керівництва.
4. Визначити ознаки профілю менеджера.

Розроблена опитувальна методика складається з двох частин. Перша пропонує людині сорок одне твердження, з яким треба погодитись або ні. За основу першої частини було взято тест з роботи Маценко В.Ф. (5), який спрямовано на визначення мотивації досягнень, як найважливішого показника ефективності діяльності керівника.

Тест проходив свою стандартизацію на вибірці з 114 студентів різних факультетів Інституту математики, економіки та механіки Одеського державного університету. Усього у дослідженні брали участь 44 молодих менеджера, 20 студентів факультету «Міжнародні економічні відносини» та 50 студентів-психологів. Під час стандартизації та статистичної обробки отриманих результатів опитування був виявлений стандартний розподіл мотивації досягнення успіху серед опитаної популяції, були визначені нові стандарти цього розподілу.

Середнє квадратичне відхилення дорівнює приблизно ± 3 бали. Помилка відхилення від математичного очікування дорівнює $19 \pm 0,5$. Отже визначаємо довірчий інтервал: від 13 до 25 балів. Таким чином отримуємо розподіл мотивації досягнення успіху та нові стандарти для досліджень, які дещо відрізняються від запропонованих(5):

- 13-16 балів (низька мотивація досягнення успіху);
- 16-22 балів (середня вираженість мотивації досягнення успіху);
- 22-25 балів (велике прагнення до успіху).

Другий етап передбачає проведення опитування серед досвідчених кваліфікованих менеджерів, які успішно працюють у своїй сфері.

Література:

1. Анаулу Ф.Ф. Методи добору та підготовки керівників виробничої сфери. М. 1971.
2. Герчикова И.Н. Менеджмент. М.: ЮНИТИ. 1994.
3. Каганець І. Психологічні аспекти в менеджменті: типологія Юнга, соціоніка, психоінформатика. Київ - Тернопіль. 1997.
4. Кричевский Р.Л. Если вы руководитель. М.: Дело. 1993
5. Маценко В.Ф. Технология создания имиджа// Ж. «Практична психологія та соціальна робота». 1998. №1-5.
6. Чирикова А.Е. Психологические особенности личности российского предпринимателя // Психологический журнал. 1998. Т.19. № 1.
7. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Практична психологія в економіці та бізнесі. Київ. Основи. 1997.

ОСОБЕННОСТИ ЛЕГИТИМАЦИОННОГО КРИЗИСА СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Говорить о кризисе легитимации в современном украинском обществе стало чуть ли не хорошим тоном, однако следует рассмотреть особо в чем именно он состоит. Представляется нелишним напомнить, что сам термин «легитимность» применяется в социологии «для характеристики социального порядка, обладающего престижем, в силу которого он диктует обязательные требования и устанавливает образцы поведения» (9, с.156). Другими словами, любая власть должна обладать не только юридическим правом на осуществление своих полномочий (легальностью), но и признанием этого права со стороны доминируемых (легитимностью).

Для выяснения того, в силу каких причин власть приобретает свою легитимность, обратимся к первоисточнику. М.Вебер выделяет типы легитимного господства, определяя последнее следующим образом: «Господство — означает шанс встретить повиновение определенному приказу» (5, с.80). Для М.Вебера типы господства вытекают из типов «мотивов уступчивости». Таких мотивов три и в соответствии с ними различают три чистых типа господства:

1. Легальное господство. В его основе лежит целерациональное действие. К такому типу, по мнению М.Вебера, относятся современные ему европейские буржуазные государства. В данном случае подчиняются не личности, а законам. При чем законам подчиняются все, в том числе и управляющие.
2. Традиционное господство. Эта форма господства держится на представлении о святости традиций, старых порядков, уважении предков и т. д.
3. Харизматическое господство. Оно базируется на экстраординарности (реальной или мнимой) лидера, его способности вести за собой людей и силой своей личности, силой, дарованной свыше, оправдывать те или иные поступки.

Наиболее интересным здесь представляется первый тип — тип легального господства. Здесь мотивом подчинения власти служит рациональный интерес. Государственная машина — «носитель формальной рациональности» — занимается организацией удовлетворения личных и общественных потребностей. Несмотря на рациональность такой мотивации, сам М.Вебер отмечает, что этому типу господства недостает легитимности, он имеет более слабую легитимирующую силу, чем традиционное или харизматическое господство. Поэтому легальный тип господства должен быть подкреплен традицией или харизмой. Государственная безличная машина должна получить «программу» от, например, плебисцитарно избранного лидера. Эта программа есть носитель определенных ценностей. Именно эти ценности и факт всенародного избрания лидера сообщают легальному типу господства недостающую легитимность.

Таким образом, можно выделить два взаимосвязанных типа легитимации: системную и культурную. Системная легитимация основана на рациональности: в силу определенных рациональных мотивов выгоднее подчиняться, чем проявлять неповиновение. Культурная легитимация базируется на следовании уже признанным образцам поведения: я подчиняюсь не в силу рациональных мотивов, а в силу культурной традиции. При этом совершенно не важно какая именно система ценностей составляет культурную традицию — для успешного функционирования общества существенно лишь то, чтобы эта (любая) система ценностей разделялась как можно большим числом индивидов (Т.Парсонс).

В чем же состоит легитимация в современных условиях? В современной ситуации системная легитимация, если представить ее несколько упрощенно, принимает форму обмена лояльности масс на предоставляемую государством социальную защиту. То есть власть, во-первых, избирается вполне легально. Здесь в качестве легитимационного механизма успешно функционирует институт массовой демократии, прежде всего в форме прямых, свободных, всеобщих и тайных выборов. Во вторых, власть обеспечивает социальную защиту граждан, причем обеспечивает ее в рамках существующей социальной системы, изымая в виде налогов средства на социальную защиту успешно работающих при этой системе предпринимателей (в широком смысле). Поэтому было бы довольно рискованно желать смены данной социальной системы на другую. Только существенные сбои в системе социального обеспечения могут поставить под вопрос целесообразность данной социальной системы в целом.

Что касается культурной легитимации, то ситуация здесь гораздо сложнее. Дело в том, что в так называемом «обществе модерна» относительное единство культурной традиции вообще и системы ценностей в частности обеспечивалось в первую очередь идеологией как сложной схемой описания и объяснения мира. В нынешней ситуации — и это общемировая тенденция — роль идеологии существенно снизилась. С одной стороны, это означает большую плюрализацию социальной жизни, а с другой — ослабление механизмов интеграции общества. По мнению исследователей, в частности Ю. Хабермаса, это ведет к возникновению так называемого «фрагментарного сознания», то есть к такой ситуации, когда индивид не в состоянии сложить свои представления в целостную картину мира, что уменьшает его возможности вообще ориентироваться в существующей ситуации. Во всяком случае, представляется достаточно правомерным говорить о как минимум неустойчивом состоянии базовой культурной традиции и системы ценностей, если таковые действительно имеют место в качестве базовых. И как следствие этого — кризис культурной легитимации.

Что же касается современного украинского общества, то все вышесказанное вполне соотносимо с его ситуацией. Кризис культурной легитимации не только не вызывает сомнений, но и в значительной степени усугублен текущими переменами. При этом, если на западе негативные последствия нейтрализуются успешным функционированием системной легитимации, то об украинской ситуации этого сказать никак нельзя. Своим необходимым условием системная легитимация имеет стабильную экономическую сферу, которой в Украине не существует. То есть несмотря на наличие демократического принципа формирования органов управления, государство не в состоянии обеспечить своим гражданам необходимый минимум социальной защиты, а это значит, что отсутствует один из важнейших ресурсов легитимации, который мог бы быть обменен на лояльность масс. Таким образом, можно сказать, что у граждан по большому счету нет мотивов для признания за властью права осуществлять властные полномочия — ни рациональных, ни традиционных, ни харизматических.

Такова в общих чертах ситуация кризиса легитимации в Украине, однако на его культурном аспекте хотелось бы остановиться особо. О фрагментарности сознания уже было упомянуто, но его значение для современных украинских условий требует дополнения. Что означает утрата идеологией своей ведущей роли? Идеология призвана описывать и объяснять существующее положение вещей. Она делает это как на уровне четко сформулированных доктрин, так и на уровне повседневности. В обоих случаях основным механизмом описания и объяснения является типизация ситуаций, личностей, мотивов. Определяя нечто как типическое, человек получает возможность вступать с этим «нечто» в типичные, а следовательно, определенные, обычные, предсказуемые взаимоотношения: я знаю, чего мне следует ожидать от «продавца», «кон-

дуктора», «сантехника» и как мне себя вести при взаимодействии с ним. Подобные типы в социологии интерпретируются как социальные роли, а в психологии они получили название «хронотопов». Поэтому со снижением значимости идеологии многие привычные ранее типизации ставятся под сомнение: я уже не уверен в правильности своей оценки ситуации и адекватности собственных действий. Все это не может иметь психологических последствий как на уровне общества, так и на уровне личности.

Еще одним важным моментом в описании кризиса культурной легитимации является следующий. Наличие типизаций ситуаций, личностей, мотивов, форм оценивания и поведения подкрепляется сформированной привычкой вести себя определенным образом в определенных условиях, габитусом (от лат. *habitus* – привычка). Габитус предполагает не столько знание (как нечто, имеющее формулировку) ситуации и типичное поведение, сколько неосознанный навык, чувство (*sense of one's place* и *sense of others' place*) ситуации. Будучи сформированным для одних ситуаций, габитус не всегда успешно функционировать в других. Поэтому при радикальных социальных трансформациях индивид оказывается безоружным перед новыми условиями, что также сказывается на его психологическом самочувствии.

Таким образом, вывод о значимой взаимосвязи культурного, социального и психологического аспектов социальной трансформации представляется достаточно очевидным. Другими словами, легитимационный кризис в современной Украине подкрепляется также (помимо кризиса системной и культурной легитимации) весьма сложной психологической ситуацией, детальное исследование которой – задача собственно психологических изысканий. Наша же цель состояла в общем описании легитимационного кризиса в Украине.

Литература:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: Медиум, 1995.
2. Бурдье П. Начала. – М.: Socio-Logos, 1994.
3. Бурдье П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993.
4. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
5. Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность. – М.: Политиздат, 1991.
6. Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология. – М.: Олбис, 1996.
7. Ионин Л. Г. Социология культуры. – М.: Логос, 1996.
8. Полани М. Личностное знание. – М.: Прогресс, 1985.
9. Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990.
10. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1995.

І.В. Нікітіна, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ТА ФАКТОРИ СУБ'ЄКТНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА

Сучасна ситуація державотворення викликає необхідність актуалізувати навчально-виховному процесі вищого закладу освіти не репродуктивні інтелектуальні можливості студентства, а творчі ресурси молоді, створення відповідного вузівського середовища з високою мотивацією самореалізації, саморозвитку, самовизначення. Психологи відмічають, що саме у період повноліття (18-25 рр.) закінчується розвиток суб'єктної активності людини й настає час, практичної її реалізації [8]. Такий під-

потребує вдосконалення, реформування системи навчання та виховання майбутніх фахівців. Особливої актуальності це набуває на нашому вітчизняному ґрунті. Дослідники психології нації відмічають, що "формування цілісного українського національного характеру тільки починається", оскільки довгий час він складався під впливом різних соціально-історичних, політичних, культурних, релігійних, мовних та інших факторів [2]. У період "ідеологічного хаосу" саме молодь стає першою жертвою, бо нездатна діяти на ґрунті власного розуміння об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Під час повноліття глобально ставиться проблема успішності життя, яка тісно пов'язана з проблемою суб'єктного самовизначення студента. Цей процес іде зсередини - назовні: від відкриття "Я", усвідомлення власної сутності та її властивостей, установки на свідому реалізацію свого життєвого плану до продуктивного вклучення у різні сфери життєдіяльності. Як показують дослідження у сучасних студентів помітно збільшується занепокоєність своїм майбутнім. Тому є багато об'єктивних соціальних причин, пов'язаних з сучасною ситуацією розвитку суспільства, які викликають ситуацію невизначеності, де самі зовнішні обставини начебто пропонують мораторій для справжньої діяльності, де "справжнє" життя для студента почнеться невідомо коли, а поки що треба просто чекати. Таку установку підкріплює поведінка батьків, які довго опікують та страхують від труднощів студента. Молодь починає боятися наступної відповідальності дорослості, ототожнюючи її з буденною рутиною. Це може призвести до стійких особистісних змін, зробити з людини невдачу, іпохондрика. Процес самовизначення молоді протікає в ситуації нестабільності суспільства в цілому, в умовах кризи звичних норм та цінностей, відсутності чітко структурованих нормативних моделей соціальної поведінки. Сучасний юнак опиняється не тільки на традиційному віковому "перехресті" вибору у широкому сенсі цього слова, але й в ситуації, коли суспільні "світлофори" на його життєвому шляху дають суперечливу інформацію, або не спрацювують взагалі. Соціальна реальність дається молоді опосередковано, через ті чи інші зміни у ведучих інститутах соціалізації - сім'ю, школу, ВНЗ. Батьки студентів не мають успішного досвіду життя в нових умовах, тому їм важко передати своїм нащадкам ціннісно - нормативні моделі, які не наслідують і не завжди можеш повністю прийняти. Тому для сучасної молоді нове зовсім не обов'язково вступає у суперечність із засвоєним від батьків. Тому вона легше пристосовується до нових норм життя, але й при цьому батьки втрачають для дитини функції "захисників", молода людина мусить більш розраховувати на власну самостійність, яка є для більшості примусовою, передчасною, бо заснована не на справжній впевненості у собі, а на компенсації острахів та образ "кинутої на призволяще" дитини. Для батьківської позиції сьогодні найбільш характерним є синдром "делегуючого батька". Дорослі, не маючи позитивного образу власного соціального майбутнього, переносять відповідальність за нього на свою дитину. У делегуючих батьків звичайно існує чітка уява про те, що повинен робити їх син (донька), щоб бути успішним, при цьому точка зору юнака в рахунок не приймається. Дані психологічних досліджень свідчать, що такий стан речей може давати деякі переваги для розвитку самовизначаючої особистості: вона має більш чітке уявлення про майбутнє й більшу впевненість у собі. В той же час така ситуація одночасно провокує на об'єктне ставлення до себе і в крайньому випадку, коли вибір батьків не приймається, може формуватися сприйняття себе як "жертви".

Психологи (Кронік О.О., Хомік В.С.) відмічають, що у молоді змінилося ставлення до себе, до навколишнього середовища, до свого майбутнього. Вона стала більш вимогливою до інших і, разом з тим, менш вимогливою до себе. У значній частині сформувалося пасивне ставлення до життя, невпевненість у своїх силах,

очікування допомоги та надія тільки на допомогу зовні, а не на власні сили. Все це створює загрозу формування психології споживача і в подальшому, за думкою дослідників, значній мірі заважатиме соціальній адаптації. Відсутність усвідомленої відповідальності за своє сьогодення та майбутнє сприяє формуванню у молоді непродуктивних типів поведінки. Молодь прагне вирішувати проблеми за допомогою маніпулювання [3].

На наш погляд, розробка ефективної моделі успішного майбутнього репетиція цього майбутнього у формі занять - тренінгів, учбово-рольових ігор, інтеграція модулів активності себе у майбутньому з позитивними почуттями власного успіху, компетентності у суспільстві, сприйняття себе як суб'єкта власної життєдіяльності стимулює активність студентів в процесі суб'єктного самовизначення. Дослідження автором психологічних детермінант цього процесу свідчать про порушення для 75% студентів часової перспективи, коли теперішнє, майбутнє та минуле у внутрішньому просторі розвитку особистості студента не пов'язані між собою.

Психолог Титаренко Т.М. зазначає, що на кожному етапі світопобудови, результаті переживання вікової кризи відбувається розрив зв'язку часів. Під час переходу від юності до молодості психологічний простір людини звужується, набуває більшої однорідності, на новому рівні центрується. Його центр зміщується до максимального суб'єктного полюсу, що пов'язано з вивченням власних глибин (сутності), внутрішніх реальностей. Час власного життя стає більш гомогенним та неперервним, набирає орієнтацію на майбутнє. Векторність психологічного часу виражається в надіях, прагненнях, життєвих планах та програмах. Вибір між "Я" реальним та "Я"-ідеальним на цьому етапі здійснюється на користь "Я" - реального, виявляючого власну активність. Оволодіваючи різними життєвими просторами, кількість яких відповідає числу найбільш значимих ролей, людина активно прагне до їх об'єднання, інтеграції, з'являються нові "прозори" рубежі індивідуальної психологічної дистанції, відбувається те, що ми означаємо як вчинок самовизначення особистості людини відносно її сутності - суб'єктне самовизначення молоді людини. Під час повноліття підключається нова детермінанта саморозвитку: ставлення до себе як до людини, яка взаємодіє з іншими людьми, як до рівноправного партнера у спілкуванні, у сумісній діяльності. Ця нова якість особистості є результатом розв'язання вікової кризи (16-17 рр.) - "кризи виривання коренів" - кризи "особистісного нуля", початку нового дорослого, самостійного життя. Самоставлення виникає як функція від ставлення до свого життя та ставлення до інших людей. У позитивному ставленні до себе, як у дзеркалі, віддзеркалюється висока оцінка життєвих планів та їх реалізації, уважне ставлення до оточуючих, вміння рахуватися з їх потребами та бажаннями. У ставленні до себе можна побачити, що людина хоче реалізувати, якої крутизни сходинки самовдосконалення, якого рівня завдання ставить людина перед собою [8].

Саме тому ми вважаємо доцільним вивчати процес суб'єктного самовизначення студентства через призму їх самоставлення, що виступає першою психологічною детермінантою здійснення суб'єктного самовизначення особистості під час повноліття. Необхідність психологічної підтримки студентів через розвиток позитивного самоставлення в процесі їх суб'єктного самовизначення підтверджують дослідження, які ми проводили серед студентів університету. Результати свідчать, що 81% студентів (18-21 рр.) знаходяться у стані високої тривожності, 63% - мають низьку самооцінку, 79% - переживає негативне ставлення до себе, низьку мотивацію до самореалізації, 49%, 77% - екстернальний тип локус - контролю, 81% - песимістичний погляд на своє

майбутнє, 89% - екстернальний тип локус - контролю в області досягнень. Застосування тесту СЖО показало, що 67% студентства мають порушення часової та життєвої перспектив, 61% - переживає незадоволеність своїм життям, 89% - незадоволеність самореалізацією, 91% - низькі бали по шкалі "Я - хазяїн життя", 80% - переживають "екзистенційний вакуум" [4].

Вузловим моментом суб'єктного самовизначення особистості виступає прийняття смислу "Я" як позитивної оцінки нового зв'язку "Я" із Світом, внутрішніх потенційних ресурсів із ситуацією самореалізації, як знаходження міри самореалізації особистості у Світі. Він витікає з розбіжності "Я - потенційного" та "Я - наявного". Спонукальна функція мотиву набуття суб'єктом смислу "Я" полягає у репрезентації у свідомості людини можливих "образів Я" у майбутньому та емоційно привабливих асоціацій з ними у зв'язку з вчинками які суб'єкт може здійснити. Образ можливого Я мов би заряджений рухом і при певних умовах переходить у вчинок самовизначення індивідуальності.

Психологічна допомога студентам в пошуках та прийнятті смислу "Я", на нашу думку, полягає в тому, щоб зорієнтувати їх на оптимальний вибір реалістичного Я - потенційного та запобігати створенню нездійснених взірців образу Я, допомогти студенту вирішити складну у всі часи проблему вибору, яка починається з усвідомлення та прийняття особистісних потреб, інтересів, цінностей та смислів. Реалізується психологічна допомога в умовах психолого - педагогічного практикуму суб'єктного самовизначення студентів, метою якого є: психологічна підготовка студентів до суб'єктного самовизначення, оптимальне забезпечення певного рівня теоретичних і практичних знань; формування насиченої системи ціннісно - смислових орієнтацій; актуалізація позитивного самоставлення та безумовного прийняття себе суб'єктом життєдіяльності; актуалізація потреби у самореалізації, самоздійсненні; поглиблення самопізнання, стимулювання розвитку індивідуальності, суб'єктної активності; формування навиків самофутурування, оптимальної організації часу, планування життєвої перспективи; розвиток відповідальності за своє життя, почуття своєчасності, компетентності у майбутньому; допомога в усвідомленні своїх проблем з самовизначення, самореалізації та в розробці можливих варіантів їх вирішення у реальній ситуації.

Справедлива думка психологів, що "конфлікти, виникаючі на стику самореалізації та функціонально - ролевої поведінки, існують на протязі усього життя людини", і в цьому смислі проблема самовизначення ніколи не вирішується для особистості до кінця [1]. Однак, ті чи інші способи її розв'язання, ті чи інші особливості проявів суб'єктної активності людини в ситуації широкого соціального вибору, які вперше актуалізуються у студентському віці зберігаються і в подальшому житті.

Література:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. - М., 1986. - С. 194.
2. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Социальная психология. Підручник - К., 1995. - С. 146.
3. LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути - Сост. и общая редакция А. Кроника. - М.: И.Г. Прогресс-Культура, 1993. - С.43.
4. Нікітіна І.В. Динаміка процесу самовизначення особистості в індивідуально - психологічному просторі людини. // Вісник КУ ім. Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка-1998, №6.-С.28-30.
5. Петровский В.А. Психология воспитания. - М., 1993. - С.13.
6. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. // Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1969. - С.370.
7. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении - К., 1996.
8. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности: структурно - генетический подход. - диссерт. Доктор. психол. наук. - К., 1994. - С.148.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ПРИЗВАНИЕ КАК ЗНАЧИМОЕ ОТНОШЕНИЕ

Профессиональное самоопределение как процесс можно рассматривать в разных аспектах: как серию задач, которые ставит перед формирующейся личностью общество; как процесс поэтапного принятия решений, посредством которых индивид формирует баланс между своими предпочтениями и склонностями и потребностями существующей системы разделения труда. А можно подойти к исследованию профессионального призвания, рассматривая его как процесс формирования индивидуального стиля жизни или как выбор личностью своего жизненного пути.

Проблема профессионального призвания или призвания в профессии пока не получила той необходимой разработки, которой она на наш взгляд, по праву заслуживает. В культуре любого народа встречался и продолжает встречаться термин "призвание". Его употребляют, обычно, характеризуя нахождение личностью своего места в жизни в аспекте профессиональной деятельности. При том, что редко удаётся встретить человека, который считает свою профессию "делом всей жизни", в существовании самого явления призвания никто не сомневается. Вместе с тем в общей психологии и психологии жизненного пути наше исследование представляет собой одну из первых попыток анализа психолого-биографического аспекта проблемы профессионального призвания личности.

Проблема профессионального призвания также многоаспектна и многомерна, как и связанные с ней понятия: профессиональная деятельность и профессиональное самоопределение. Профессиональное призвание для нас лишь частный случай более общей философской проблемы призвания, которая допускает вероятность иных жизненных смыслов и предназначений личности. Призвание в профессии - один из таких смыслов, поиск которого может продолжаться всю жизнь и не завершиться, что чревато такими последствиями, как экзистенциальный невроз безработицы и др.

Удовлетворённость жизнью, ощущение её полноты представляет собой то реальное и специфическое переживание, наличие которого В. Н. Мясичев обоснованно считает основным критерием выделения самостоятельных потребностей в процессе психологического анализа деятельности (Мясичев, 1960).

Переживание призвания в профессиональной деятельности формируется в процессе нахождения личностью среди многих других профессий - "своей", единственной и неповторимой. Такое отношение может возникнуть, когда она выступает положительно окрашенным значимым объектом.

Совершая профессиональный выбор, человек практически демонстрирует своё значимое отношение к избираемой профессии, однако дальнейшие отношения личности с выбранной профессией нестабильны, изменяются на протяжении всего жизненного пути от плюса к минусу и наоборот, что детерминировано целым рядом биографических факторов как социальных, так и психологических.

Для исследования профессионального призвания как переживания психологической близости с профессией плодотворным и интересным оказалось применение биографической методики, используемой ранее для исследования феномена субъективной значимости другого человека (Хорошилова, 1984.). При трансформации четырёх типов значимых отношений между людьми (Кроник А., Кроник Е., 1989.) на взаимодействие человека с выбранной профессией полюс максимальной вовлечённости человека в профессию, психологическую близость с ней будет обозначено по-

тием "мы". Понятием "она" будет характеризоваться отношение с психологически далёкой профессией. Для обозначения динамической стороны значимых отношений, развивающихся на протяжении всего жизненного пути между личностью и профессией, были заимствованы условные понятия "своя" и "чужая". Конъюнктивности отношений отвечает понятие "свой", выражающее позицию значимой профессии, стремление, тенденцию к общей вовлечённости в неё. Дизъюнктивность обозначается понятием "чужая", выражающим негативную значимость профессии, уменьшение её влияния на человека.

Такой терминологический переход позволил, во-первых, рассматривать профессиональное призвание как переживание возрастающей близости с профессией и проявляющееся в значимом отношении с ней по типу "мы", "свой". Во-вторых, этот переход дал возможность разработать методiku эмпирического измерения значимого отношения к профессии "Профессиональные линии" (Перетятко Л. Г., 1991).

Если рассматривать профессиональное призвание как некоторый тип значимых отношений, то необходимо выделить три его аспекта: эмоциональный, когнитивный и поведенческий.

Эмоции, как установлено, выполняют две функции: оценки и собственно ценности. Выполняя функции оценки, они являются реакцией механизмов регуляции на воздействия, значимые для биологического и психологического равновесия субъекта. Проблема эмоционально-ценностной направленности, которая является наиболее близкой к нашей проблематике, подробно разработана Б.И.Додоновым. Он, рассматривая вопрос о "взаимосвязи счастья и деятельности" (Додонов Б. И., 1978, С. 129), пришёл к выводу, что счастье одновременно выступает для личности и как производный результат деятельности и как её мотив, поскольку люди стремятся выбрать для себя деятельность, дающую им возможность получения достижимого при данных обстоятельствах максимума счастья. Автор экспериментально доказал, "что чем больше индивид любит испытывать эмоции, входящие в контактный состав какого-либо интереса, тем легче этот интерес у человека сформировать" (Додонов Б. И., 1978, С. 198-199).

Наличие в интересе константного эмоционального состава несомненно определяет коренными особенностями деятельности, ставшей предметом интереса. Это те эмоции, без которых данная деятельность просто не может протекать эффективно. Когнитивный аспект связан с познанием профессиональной деятельности, её средств и целей, способов её осуществления, истории возникновения и дальнейшего развития. Это мало исследованный и интересный аспект проблемы профессионального призвания, пока выходящий за рамки наших исследований.

Для раскрытия поведенческого аспекта проблемы профессионального призвания необходимо решить вопросы о соотношении возможностей и способностей личности в конкретной профессии, о соотношении переживаний призвания и профессиональных способностях личности.

При освоении любой деятельности возникает ряд трудностей: от присвоения комплекса умений, позволяющих её выполнять, до сложностей, возникающих при реализации собственных профессиональных открытий. Эти и другие вопросы, решение которых позволит раскрыть поведенческий аспект профессионального призвания как типа значимого отношения, требует специальных объёмных исследований, которые мы смогли охватить лишь частично.

Назначение, призвание отдельного человека, хотя и детерминировано социально-историческими условиями, в которых он находится, в конечном счёте определяет

ся им самим. Личность не только в состоянии реально осознавать свою профессиональную перспективу, она также может определять пути и средства её реализации, через формирование определённых жизненных программ. Осмысление своего бытия и просмотр различных событий с фиксированием возможных будущих изменений на протяжении жизненного пути способствуют тому, что образ будущего создаёт у субъекта состояние готовности действовать определённым способом, адекватным этому осмыслению (Головаха Е.И., 1988).

Для изучения психолого-биографического аспекта проблемы профессионального призвания было экспериментально исследовано видение личностью своей жизненной перспективы при профессиональном выборе-учитель (Перетятко Л. Г., 1991).

Проведённый эксперимент установил, что показатели субъективной картины жизненного пути являются одним из критериев оценки удовлетворённости профессиональным выбором и могут предсказывать вероятность возникновения и закрепления призвания в избранной профессии. Переживающие профессиональное призвание имеют высокую событийную насыщенность картины жизни. Они способны дальше, чем разочарованные заглядывать в будущее. Значимые различия по каузометрическим показателям "рациональность" и "стратегичность" (Кроник А. А., Левин Б. М., 1991.) убеждают в том, что для переживающих призвание-учитель характерна большая степень соответствия целей и средств их достижения предполагаемым результатам и причинам поступков, большая масштабность жизненных замыслов, убеждённость в их осуществлении.

Переживающие профессиональное призвание склонны относиться к своей жизни как к долгому и надёжному пути. Жизненные цели их долговременны, они лучше разочарованных ориентируются в жизненных ситуациях, более осознанно относятся к своему будущему.

Теоретический анализ эмпирических данных позволил выделить 4 возможных типа значимого отношения к профессии: увлечение профессией, профессиональное призвание, разочарование профессией, отчуждение профессии.

Увлечение профессией - тип значимого отношения, который может быть описан формулой "она своя". Это означает далёкое и конъюнктивное отношение с профессией, которое проявляется в позитивной значимости конкретной профессии, в стремлении и тенденции личности к большему сближению с ней. Однако, максимальной психологической близости с профессией у личности нет.

Разочарование профессии - тип значимого отношения, который может быть представлен формулой "мы...с профессией...чужие". Профессия ещё близкая ("Мы..."), однако нарастает негативная значимость профессии, уменьшается её влияние на личность.

Отчуждение профессии - тип значимого отношения, который может быть выражен формулой "она чужая". Профессия настолько далека, что никогда не сможет увлечь личность, стать её призванием. Личность отрицает эту профессию, предполагая возможность увлечения любой другой, только не этой.

Профессиональное призвание предполагается рассматривать как особый тип значимого отношения к профессии. В категориях значимых отношений может быть описан формулой: "Мы... с профессией...свои", что означает близкое и конъюнктивное отношение, выражающее максимальную вовлечённость личности в профессию и стабильность этого вовлечения во временном аспекте.

Литература:

1. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. - Киев: Наук. думка, 1988. - 142с.
2. Долонов Б. И. Эмоции как ценность. - М.: Политиздат, 1978. - 272с.
3. Кроник А. А., Кроник Е. А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я: Психология значимых отношений. - М.: Мысль, 1989. - 207 с.
4. Кроник А. А., Левин Б. М. Психологическая программа "Life line": Биографические тесты и медитации. Руководство. - М.: СП "Параграф", 1991. - 24 с.
5. Мясисев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека. // Психологическая наука в СССР. - М.: АПН РСФСР. 1969. - Т. 2. - С. 110-125.
6. Перетяшко Л. Г. Профессиональное призвание личности (психолого-биографический аспект): Дис. канд. психол. наук. - М., 1991. - 144 с.
7. Хорощилова Е. А. Феномен субъективной значимости другого человека. Дис. канд. психол. наук. - М., 1984. - 155 с.

Т.В. Петровская, Л.Д. Сакаль, Киев

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ САМООЦЕНКИ У КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ДЗЮДОИСТОВ (ЮНОШЕЙ И ДЕВУШЕК)

Современный уровень развития спорта высших достижений выдвигает на первый план проблему повышения надежности и эффективности соревновательной деятельности, которая, как правило, протекает в условиях высокого психоэмоционального напряжения, обусловленного дефицитом времени, сложностью спортивных задач, острым характером соревновательной борьбы и т.д. В этих условиях высокие требования предъявляются к личности спортсмена, к ее специфическим качествам, от которых во многом зависит результативность спортивной деятельности. Есть основания предполагать, что развитие личностных качеств спортсмена во многом предопределяется такой стержневой основой личности, как ее самосознание, то есть осознание себя как субъекта своей деятельности в сфере спорта. Ученые, занимающиеся проблемой самосознания, указывают, что именно оно выступает как интегрирующий фактор, определяющий индивидуальную специфику деятельности личности (Л.И. Анцыферова [1], И.С. Кон [2], Е.А. Серебрякова [3], Т.Н. Стрельникова [5], И.И. Чеснокова [6]).

Одним из основных компонентов самосознания является самооценка, как целостное отношение к самому себе на основе представления о своих качествах, способностях и отношениях, оценок других людей (в спорте таким лицом, как правило, является тренер). Анализ литературы позволяет сделать выводы, что самооценка влияет на восприятие человеком своих успехов и неудач, на организацию своего поведения и деятельности, на успешность включения в процесс общения, а так же играет огромную роль в формировании определенной степени самоуважения и уверенности в себе, являясь важным фактором мобилизации человеком своих сил во время самоутверждения (И.С. Кон [2], Е.А. Серебрякова [3], Т.Н. Стрельникова [5], И.И. Чеснокова [6]).

Социальная роль спорта высших достижений, его интенсификация повысили требования к сфере самосознания личности спортсмена. В данных условиях самосознание подвержено постоянному воздействию стресс-факторов (спортсмен с неадекватной самооценкой, как правило, неуверен в себе, и поэтому более восприимчив к их влиянию). Любое изменение в оценке себя остро ощущается, воспринимается

как дискомфорт. Человек во что бы то ни стало стремится сохранить "занимаемую позицию", и чем выше успех, тем больше усилий прилагается для защиты своего «Я», вплоть до использования агрессивных действий, которые в норме являются одной из форм сохранения своей индивидуальности, чувства собственной ценности, способом самоутверждения. Однако, чрезмерная агрессия может повлиять на результаты деятельности. В связи с этим, важно научиться управлять агрессивным поведением.

Исследования, проведенные Т.Н. Стрельниковой (1984), показали, что самооценка достоверно и значимо связана со всеми деятельностными показателями: результативностью, эффективностью и надежностью, и что специфика вида спорта предопределяет зависимость самооценки спортсменов по фактору деятельности от индивидуальных особенностей вида спорта и выступает важной характеристикой спортсмена в плане его готовности к каждому конкретному соревнованию.

В связи с вышеперечисленными фактами следует отметить, что изучение особенностей формирования самооценки в различных видах спорта открывает, на наш взгляд, дополнительные пути оптимизации подготовки и наиболее эффективного формирования личностных качеств спортсмена, управления его поведением и деятельностью, а так же для успешного решения психо-педагогических задач воспитания спортсменов высокого класса. Исходя из этого, исследование самооценки дзюдоистов (юношей и девушек) высокой спортивной квалификации и ее влияния на поведение и деятельность, представляется, на наш взгляд, актуальным.

Специфика дзюдо такова, что соревновательная деятельность здесь протекает в условиях вариативных конфликтных ситуаций. Этот вид спорта контактный и высококонфликтный, и агрессивные действия здесь служат основным фактором подготовки и осуществления поставленных целей [4].

Психологическая подготовка дзюдоистов включает формирование: достаточно высокой и адекватной своим возможностям самооценки, высокого уровня самоконтроля и саморегуляции, способности к антиципирующим действиям, точности и быстроты реакции и оперативного мышления. Постоянное наблюдение спортсменов за агрессивным поведением других, а так же использование агрессивных действий в каждой схватке в сочетании с положительным подкреплением (со стороны тренера), может привести к нарастанию уровня агрессивности и формированию высокой конфликтности личности.

Таким образом, сама специфика деятельности в дзюдо требует от спортсменов проявления бойцовских качеств, которые чаще всего выражаются в виде агрессивных действий.

Предметом нашего исследования были особенности проявления самооценки и ее сочетания с агрессивными нормами поведения у высококвалифицированных спортсменов-дзюдоистов.

Мы провели обследование спортсменов-членов Национальной юношеской сборной команды Украины (юноши и девушки) по дзюдо в период подготовки к Чемпионату Европы. Нами изучались специфические личностные качества спортсменов и особенности формирования самооценки и их влияния на успешность деятельности. Применялись методы анкетирования и наблюдения по трем личностным методикам:

1. Басса-Дарки, изучающая агрессивность как комплексное понятие.
2. Дембо-Рубинштейна, определяющая самооценку и уровень притязаний человека.

3. М. Лири (модификация-37 вопросов), позволяющая определить ведущий стиль межличностного взаимодействия.

Мы предполагали, что самооценка является необходимым фактором успешности деятельности в дзюдо.

Проанализировав данные, полученные в результате тестирования спортсменов-дзюдоистов, нам удалось выявить ряд качеств, которые оказывают существенное влияние на результативность и надежность соревновательной деятельности в данном виде спорта, а так же проследить общегрупповые тенденции к взаимосвязи между уровнем самооценки, проявлением агрессивности и результативностью деятельности.

Наиболее выраженными общегрупповыми показателями у девушек являются:

- 1) высокий уровень вербальной, физической и непрямой агрессии;
- 2) высокий уровень подозрительности и негативизма.

При этом отмечается: низкий уровень самооценки и высокий уровень притязаний по шкале «ум и способности» и «уверенность в себе», что свидетельствует о том, что девушки испытывают острую потребность в данных качествах.

Такое сочетание агрессивных качеств (физической и непрямой агрессии, подозрительности и негативизма) указывает на внутреннюю нестабильность личности спортсменов.

С другой стороны, сама специфика дзюдо требует от девушек проявления агрессивности. Однако, высокая агрессия в сочетании с низкой самооценкой является, на наш взгляд, определенным препятствием на пути к успешной социальной адаптации личности девушек. Низкая самооценка так же приводит к проявлению утрированных качеств агрессии, что естественно может отразиться на результативности и надежности соревновательной деятельности. Таким образом, можно предположить, что недостаток такого важного компонента успешности деятельности как адекватная самооценка ведет к компенсаторному нарастанию уровня агрессивности, но слишком высокий уровень агрессии и раздражительности могут привести к нарушению всей структуры тактических и технических приемов в дзюдо.

Учитывая все вышесказанное, а так же особенности юношеского возраста, мы разработали ряд методических рекомендаций для тренера, позволяющих, на наш взгляд, повысить самооценку у спортсменок и откорректировать ряд качеств с целью оптимизации тренировочного процесса и успешного протекания социальной адаптации девушек.

Методические рекомендации:

1. Содействовать формированию адекватной самооценки по показателям — внешность, общие и умственные способности, уверенность в себе, избегая одностороннего воздействия, для чего:

- не применять резких критических высказываний, используя гибкий подход к обсуждению ошибок;
- использовать методы поощрения и положительного примера, подчеркивать индивидуальные личностные качества каждой спортсменки;
- развивать умение самостоятельно анализировать собственные ошибки и находить пути их устранения.

2. Содействовать формированию общей положительной мотивации (достижения):

- установка на успех, избегая установки на возможность неудачи;

- постановка конкретных и адекватных целей в каждом тренировочном занятии;
 - содействовать формированию общего положительного эмоционального фона на тренировке, соревнованиях и т. п.
3. Обучать методам рефлексивного управления противником:
 - применение тактики обманных действий, тактики риска, методов антиципирующих действий и т. п.
 4. Содействовать воспитанию волевых качеств у спортсменов и обучать методам саморегуляции и самоконтроля.

В группе юношей уровень самооценки высокий, а агрессивность проявляется как качество необходимое для успешности соревновательной деятельности, обусловленной спецификой вида спорта. У них не наблюдается такого несоответствия между уровнем самооценки и агрессивности как у девушек. Однако, проявляется некоторая степень переоценки собственных возможностей, что в общем характерно для особенностей юношеского возраста: позиции самоутверждения и самореализации, а также для спорта высших достижений. В процессе подготовки юношей-дзюдоистов необходимо уделять внимание формированию адекватной мотивации и самооценки собственных возможностей, развитию аналитических способностей, и содействовать воспитанию чувства уважения к мнению «значимых других» (тренера).

Согласно полученным данным можно сделать следующие выводы:

1. Самооценка служит неотъемлемым фактором в подготовке спортсменов высокого класса. Она является показателем внутренней стабильности личности и ее готовности к каждому конкретному соревнованию.
2. Девушки-дзюдоистки склонны к низкой самооценке по шкалам «ум и способности», «уверенность в себе», что в сочетании с утрированными проявлениями агрессии может отразиться на надежности и результативности соревновательной деятельности, а также препятствует процессу успешной социальной адаптации. Поэтому самооценка девушек-дзюдоисток нуждается в специальном целенаправленном формировании.
3. Юноши-дзюдоисты склонны к переоценке собственных возможностей, что требует повышенного контроля за формированием адекватной самооценки и мотивации.

Таким образом, гармоничное и оптимальное сочетание таких двух важных качеств как самооценка и уровень агрессивности будет способствовать, на наш взгляд, оптимизации тренировочного процесса и повышению надежности и результативности соревновательной деятельности в дзюдо.

Литература:

1. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности. — Психологический журнал, 1981, Т.2, № 2, С.8—18.
2. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. — М.: Политиздат, 1984. — 335 с.
3. Серебрякова Е.А. Уверенность в себе и условия ее формирования: Автореф. дис ... канд. пед. наук (по психологии). М.: НИИ психологии АПН РСФСР, 1955. — 15 с.
4. Сиротин О.А. Психологическая подготовка дзюдоистов высшей квалификации. // Сп. борьба: Ежегодник. — М. — 1977, С.13—14.
5. Стрельникова Т.Н. Самооценка как фактор подготовки спортсмена высокой квалификации.: Автореф. дис ... канд. пед. наук. МОГИФК. — Малаховка, 1984. — 22 с.
6. Чеснокова И.И. Проблема самосознания психологии. — М.: Наука, 1977. — 144 с.

ОТРАЖЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В ЖИЗНЕННОМ ПУТИ ЛИЧНОСТИ

Проблема психологического времени личности занимает весьма важное место в психологической науке.

Психика человека отражает жизненный путь личности, который является его временем жизни. Собственное время личности в психологическом аспекте является субъективным временем, данным в переживании, поскольку психика человека существует в переживаемом времени, и все психические процессы также протекают во времени.

В связи с этим большое значение имеет индивидуальное осознание личностью своего поведения во времени жизни.

Данная статья рассматривает изменения в жизненном пути личности и их субъективное отражение в сознании личности. В связи с этим актуальным становится вопрос о степени точности локализации изменений, а также месте нахождения точек локализации и дискретности периодов в жизненном пути личности.

Для нахождения ответов на вышеуказанный вопрос мы обратились к срезу житейской психологии на уровне литературного источника — иносказательных вариантов оценки жизненного пути в виде известных библейских изречений Экклезиаста.

Библия — книга, обращенная ко всему человечеству, которая говорила нашим предкам, говорит нам и будет говорить нашим потомкам об отношениях Бога и человека, о самом человеке во всех его проявлениях; о жизненном пути, который он должен пройти; о прошлом, настоящем и будущем людей и Земли.

Экклезиаст — двадцать четвертый библейский пророк изречения которого полны глубокого философского, житейского и психологического смысла. Книга Экклезиаста занимает особое место среди Писаний. Ее тема — поиск ответов на вопросы: каков смысл человеческой жизни? Как жить человеку? Экклезиаст (по-еврейски «Кохелет») приблизительно переводится как «проповедник», «пророк», т.е. посланник истины, учитель веры и жизни. Его пророчества, в которых выражается внутренний опыт великого боговидца, находит отклик у людей на протяжении более двадцати веков.

Но при всей его отдаленности от нас во времени, мудрость изречений Экклезиаста опирается на повседневный человеческий опыт.

Одна из важнейших мыслей автора выражается в формулировке: «Суета сует — сказал проповедник. Суета сует, все — суета!»(3) Вся жизнь на земле — это повторимость, круговорот одних и тех же явлений, многочисленность «вечностей», из которых одна сменяет другую и одна точно повторяет другую. Жизнь по Экклезиасту наполнена внутренней закономерностью, осуществление которой не зависит от воли людей.

«Всему срок, и время всякой вещи под небесами...» (3) Весь этот круговорот явлений, который Экклезиаст вписывает человека, установлен, по его мнению, Богом.

Для проведения исследования нами были избраны следующие тезисы Экклезиаста: 1. «Время разбрасывать камни и время собирать камни», 2. «Время искать и время терять», 3. «Время любить и время ненавидеть». Этот выбор обусловлен емкостью, мудростью, способностью вместить в себя глубокую сущность изменений, происходящих в жизни человека которые запечатлены в знаменитых постулатах великого пророка.

Необходимо отметить, что проблема жизненного пути личности неоднократно привлекала внимание психологов. Наиболее значимый вклад в исследование этой

проблемы внесли: Шарлотта Бюлер, считавшая жизнь личности историей; Поль Жане(5), стремившийся определить жизненный путь как эволюцию самой личности, последовательность этапов ее биографии; крупнейший советский психолог С.Л. Рубинштейн (6), наметивший концепцию личности как субъекта жизненного пути; Б.Г. Ананьев (2), концепция жизненного пути которого учитывала социальную и возрастную периодизацию; Д.Г. Элькин (8), рассматривавший вопрос дифференциации времени. Следует также упомянуть исследования авторов причинно-целевой концепции психологического времени Е.И. Головаху и А.А. Кроника (4), рассматривавших различные формы переживания прошлого, настоящего и будущего, психологический возраст, механизмы временной саморегуляции личности, а также К.А. Абульханов-Славскую (1), изучившую индивидуальные особенности жизненного пути человека.

Наше исследование опирается на теоретические и экспериментальные исследования Цуканова Б.И., в которых рассматривается фактор времени в психике человека.

Как указывает Цуканов Б.И. (7), собственные часы индивида запускаются с момента рождения и непрерывно измеряют ход переживаемого времени на протяжении всей его жизни. В жизни индивидов выделяют различные циклы и фазы соматического, полового, нервно-психического и интеллектуального созревания, отмечается четкая возрастная периодичность нервно-психических расстройств, сердечно-сосудистых заболеваний, поворотные пункты с «психологическими» переломами. Эти фазы и циклы развития не могут быть независимы от хода собственных часов индивида.

Учитывая непрерывность, жесткость и стабильность хода собственных часов индивида, логично предположить, считает Цуканов Б.И., что передаточное число 1:4 сохраняется у большинства индивидов при переживании ими различных инфрадианных циклов.

Отсюда расчетным путем получен период, названный большим биологическим циклом индивида /С/. Жизнь индивида с момента рождения складывается из ряда сменяющих друг друга циклов различной деятельности.

Полученные в ходе исследований данные показывают, что возрастная периодизация, поворотные пункты в жизненном пути личности получают свое определение в масштабе большого биологического цикла жизни индивида. Природа большого биологического цикла скрыта в динамике эндогенных изменений организма индивида, которые описываются законами термодинамики открытых систем, удаленных от состояния равновесия.

В пределах отдельно взятого цикла происходит ряд внутренних изменений, которые, если говорить о человеке, показывают, что он подрос, возмужал, созрел, состарился. Эти изменения и были обнаружены в возрастной периодизации онтогенетического развития индивида.

Следовательно, исходя из циклоидной модели переживаемого времени, используя передаточное число 1:4 в обратном порядке, возможно представить большой биологический цикл в виде четырех циклов $\frac{1}{4}C$, каждый из которых в свою очередь может быть представлен как четыре еще более дробных цикла и т. д.

Это и есть точки локализации изменений в жизненном пути личности (или точки фазовой сингулярности).

Т.о. соотнеся вышеуказанные теоретические расчеты с библейскими тезисами Экклезиаста, становится возможным проследить степень точности локализации изменений в жизненном пути личности. Для этого нами было проведено исследование на выборке из 45-ти испытуемых, которым предлагалось на условном жизненном пути (в виде прямой) отметить периоды, соответствующие следующим утверждениям: 1) «Время разбрасывать камни и время собирать камни». 2) «Время искать и время те-

рять». 3) «Время любить и время ненавидеть». На основании предшествующих исследований под руководством Цуканова Б.И. нами был сконструирован метод шкалирования, определяющий локализацию принципиальных и узловых точек изменения психики и сознания личности, который заключается в следующем: испытуемым предлагалось на шкале, обозначающей их жизненный путь, отметить периоды, соответствующие изменениям, происходящим в их жизни в прошлом, происходящие в настоящем и те, которые возможно произойдут в будущем, опираясь на предложенные три библейских изречения.

Т.о. нами были получены данные, соответствующие началу и концу периодов, в которых испытуемые, по их мнению переживают «время разбрасывать камни» и «время собирать камни», «время искать» и «время терять», «время любить» и «время ненавидеть». При этом некоторые испытуемые указали по одному периоду, связанному с каждым утверждением, часть из них указали по два периода, часть — только начало или окончание периода.

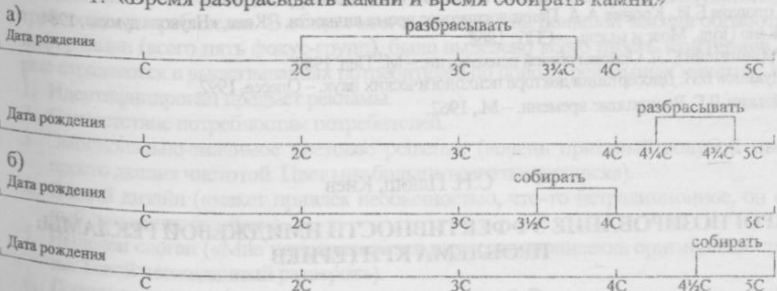
Под выражением «время разбрасывать камни» мы понимаем время строить планы, получать какие-либо знания, набираться опыта, проходить этап становления отношений, взглядов, позиций и т. д.; формирование предпосылок для будущей деятельности и дальнейшей активности.

«Время собирать камни» на наш взгляд предполагает период подведения итогов, получения результатов собственной деятельности, воплощения в жизнь полученных ранее знаний, передачи своего накопленного жизненного опыта, т.е. возможность реализовать себя.

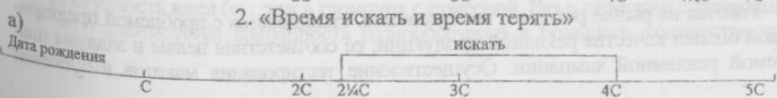
Далее были произведены вычисления, в ходе которых суммировались данные по времени начала (и, соответственно, окончания) каждого периода времени, полученное число делилось на количество испытуемых, затем полученный результат делился на среднее значение C , равное 7,65 года. Полученное значение округлялось до сотых и представлялось в виде целого числа с десятичной дробью.

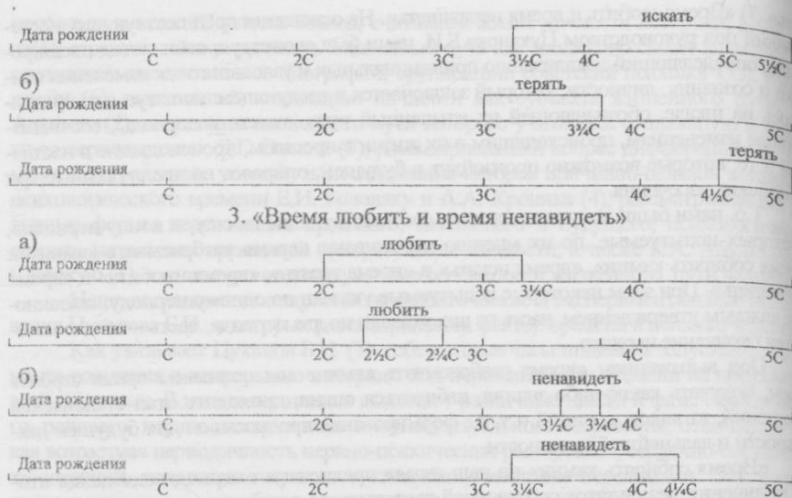
Это число и является точкой локализации изменений в жизненном пути личности в масштабе большого биологического цикла. Такие вычисления производились по всем шести показателям (в каждом из утверждений Экклезиаста их содержится по два: разбрасывать-собирать, искать-терять, любить-ненавидеть). Графически точки локализации изменений в жизненном пути личности можно представить следующим образом.

1. «Время разбрасывать камни и время собирать камни»

2. «Время искать и время терять»

В результате исследования нами были получены данные, подтверждающие то, что личность действительно отражает в своем сознании жизненный путь дискретными периодами, что вытекает из циклоидной модели переживаемого времени. Нами были получены точки локализации изменений в жизненном пути личности, которые четко ложатся в масштаб большого биологического цикла.

Практическое применение полученных результаты могут найти в области психотерапевтической коррекции, тренингов, позволяющих сглаживать субъективную неустойчивость сознания и предотвратить неадекватную мотивационную детерминацию поведения.

Литература:

1. Абульханова-Славская К.А. Личностная регуляция во времени. // Психология личности в социальном обществе. Личность и ее жизненный путь. - М., 1990.
2. Аваньев Б.Г. Избранные психологические труды в 2-х томах. Педагогика, 1980.
3. Библия: Книги Священного писания Ветхого и Нового завета. - М., 1988.
4. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. - Киев, «Наукова думка», 1984.
5. Жане Поль. Мозг и мысль. - СПб., 1868.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М., Пед. 1989.
7. Цукапов Б.И. Диссертация доктора психологических наук. - Одесса, 1992.
8. Элькин Д.Г. Восприятие времени. - М., 1962.

С.Н. Плющ, Киев

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИМИДЖЕВОЙ РЕКЛАМЫ: ПРОБЛЕМА КРИТЕРИЕВ

Работая на рынке рекламы, исследователь сталкивается с проблемой предварительной оценки качества рекламой продукции, ее соответствия целям и задачам планируемой рекламной кампании. Осуществление тестирования макетов имиджевой

(корпоративной) рекламы ставит перед психологом задачу прогнозирования качества формируемого у потребителей образа, силы его воздействия, способность влиять на потребительские установки.

Работая на отечественном рынке с 1994 года, нам приходилось неоднократно производить психологическую экспертизу макетов, оценку их эффективности. Как каждый, кто работал в области приложения психологических знаний к практике разработки и воплощения рекламной продукции, мы столкнулись с проблемой инструмента измерения, обоснованности критериев, уровней достоверности результатов, в конечном счете - качеством прогнозов.

Используя идеи конструирования рекламы, создавая новое как «небывалую комбинации бывалых ситуаций», рекламист не всегда осмысленно, но интуитивно стремится создать некий продукт, который достигает трех основных целей: выделяет предмет рекламы среди конкурентов; доносит сведения о рекламе в наиболее приемлемой и интересной для целевых групп форме; создает из рекламного продукта миф, привлекающий потребителей. Попытка выработать систему показателей для психологической оценки рекламной продукции и ее воздействия на потребителей мы изначально выбрали путь от обратного, проведя экспериментальное исследование структуры восприятия рекламных макетов уже имевших заключение зависимых (представители заказчика) и независимых (специалистов по рекламе, создателей рекламной продукции) экспертов.

Для проведения исследовательских процедур был использован метод фокус-групп. Участникам, как и обычно при проведении фокус-групп, посвященных тестированию рекламы, были предложены для оценки рекламные макеты двух марок бытовой техники, подготовленные несколькими рекламными агентствами. Кроме различных процедур тестирования, всем участникам предлагалось высказать в свободной форме свое мнение о макетах, рассказать о мыслях и чувствах, возникающих при рассмотрении предложенной рекламной продукции.

Обработка полученной таким образом информации осуществлялась следующим образом. Сначала стенограмма была подвергнута семантическому анализу. Каждое суждение определялось как отражение определенного аспекта восприятия рекламной продукции. Например, суждение типа «мне понравилась реклама, где машина (стиральная - авт.) в корой морская волна» фиксировалось как критерий «выделен предмет рекламы», суждение типа «смотрю и хочется почувствовать себя таким же обеспеченным, спокойным, уравновешенным...» - как критерий «соответствие потребностям потребителя». В общем итоге, несмотря на большой массив обработанной информации (всего пять фокус-групп), было выделено всего **шесть критериев**, которые отражаются в высказываниях потребителей по поводу рекламных макетов:

1. Идентифицирован предмет рекламы.
2. Соответствие потребностям потребителей.
3. Эмоционально-значимое цветовое решение («очень приятный голубой цвет, он просто дышит чистотой. Цвет мне больше всего понравился»).
4. Общий дизайн («макет привлек необычностью, что-то нетрадиционное, он стильный, запоминающийся»).
5. Выделен слоган («Мне понравилась эта игра слов, привлекла оригинальность фразы. Такой неожиданный разворот»).
6. Доступность идеи («...здесь гармония с природой. Раз в гармонии с природой, значит гарантируется сохранность разнообразного и большого количества продуктов»).

Затем осуществлялся количественный анализ полученных результатов. Сначала подсчитывалось общее число оценочных суждений. Данный показатель принимался за 100%. Далее определялось количество суждений, соответствующих каждому критерию и вычислялся соответствующий процент. Таким образом были получены распределения количественных показателей элементов структуры восприятия макетов. Их психологическая интерпретация и составила основу окончательных выводов о значимости тех или иных компонентов, составляющих цельный образ воспринимаемого рекламного продукта.

Предварю свои рассуждения некоторыми положениями о роли эмоционального и рационального в регуляции поведения человека, поскольку любая реклама призвана создать некие предпосылки для осуществления того или иного поведенческого акта.

Единый регуляционный процесс, осуществляемый человеком в ответ на внешнюю или внутреннюю стимуляцию, содержит как эмоциональный так и когнитивный компонент. Эмоции и мышление вместе выполняют функцию обработки первичной информации о мире, в результате которой человек оказывается способным формировать мнение о нем. Мышлению принадлежит решающая роль в раскрытии сущности предметов и явлений, эмоциям – в определении их ценности. Эмоции, кроме всего, тесно связаны с теми или иными потребностями человека. Связь эта находит свое выражение в том, что эмоция, прежде всего, своеобразно обслуживает ту или иную потребность, побуждая к необходимому для ее удовлетворения действиям. Основная специфическая особенность эмоционального переживания – соответствие общей цели того поведения, к которой это переживание предназначено побуждать организм.

Содержательный анализ выделенных нами критериев оценки потребителями образцов имиджевой рекламы позволил разделить их на две группы в зависимости от того, какой компонент восприятия в нем отражается. **Первую группу** составили критерии, в которых ведущей является эмоциональная составляющая. Таких критериев три: восприятие цвета, восприятие общего дизайна, восприятие соответствия актуальным потребностям. **Вторая группа** представлена критериями, где ведущим является когнитивная оценка воспринимаемого. Таких критериев тоже оказалось три: идентификация предмета рекламы, восприятие идеи макета, восприятие рекламного слогана.

Оценке подвергались две группы макетов. По результатам экспертиз (предварительная оценка независимых рекламистов и измерение отсроченного воздействия на потребителей) I группа макетов определена как более соответствующая целям и задачам имиджевой рекламы.

Таблица 1.

Структура восприятия рекламных макетов

Критерий	I группа	II группа
Восприятие цвета	21%	5%
Восприятие общего дизайна	23%	15%
Соответствие актуальным потребностям	12%	19%
Всего по эмоциональному компоненту восприятия	56%	39%
Идентификация предмета рекламы	9%	2%
Восприятие идеи	28%	54%
Восприятие рекламного слогана	7%	5%
Всего по когнитивному компоненту восприятия	44%	61%

Таким образом, для имиджевой рекламы более важным представляется эмоциональный аспект восприятия. Именно от характера эмоционального переживания зависит формируемая ценность предмета рекламы, создаются предпосылки для поведения потребителя, направленного на скорейшее удовлетворение его потребностей.

Более высокий уровень соответствия задачам имиджевой рекламы констатируется во-первых, если доля эмоционального компонента превосходит рациональный. Во-вторых, идея макета является достаточно привлекательной для потребителей и ее восприятие в общей структуре имеет наибольший вес. Наконец, в-третьих, если предмет рекламы хорошо выделен, его восприятие в общей структуре приближается к 10% от общего количества суждений потребителей о воспринимаемом макете.

Напротив, макет имиджевой рекламы можно считать как не соответствующий целям в том случае, если когнитивный компонент восприятия преобладает над эмоциональным, если суммарное значение высказываний, отражающих восприятие цвета и общего дизайна не превышает 20%, если предмет рекламы не выделяется потребителем при восприятии рекламы.

Н.І.Пов'якель, Київ

РЕФЛЕКСИВНІ І АКМЕОЛОГІЧНІ ІГРИ У СТАНОВЛЕННІ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Проблеми і психотехнології надання професійної психологічної допомоги населенню і вирішення різноманітних професійно-психологічних завдань прикладної і практичної психології набувають в умовах нашого деструктурованого суспільства, що відроджується, визначну практичну значущість і актуальність.

Соціальне замовлення і практика психологічної роботи, що складається в нашому сьогоденні, з необхідністю зазначають основні напрями професійної діяльності практичного психолога (психодіагностика, психоконсультування, психопрофілактика, психогігієна, психокорекція, психологічна експертиза, психологічне супроводження, психологічна просвіта, психологічна реабілітація, тощо) і предметний простір професійно-психологічних завдань, професійно-важливих цілей діяльності, засобів і технологій психологічної роботи [1; 2; 3].

Сформованість умінь і навичок надавати професійну психологічну допомогу залежить в значній мірі від сформованості професійного мислення і умінь спеціаліста продуктивно вирішувати різноманітні професійно-психологічні завдання досить поширеного спектру, спрямованості, рівня складності і варіативності [6]. Поширеність видів професійно-психологічних завдань, наприклад, коректуюче-психоконсультативних завдань, особливості процесу і базової технології психоконсультативного та психокорекційного процесу, часові та технологічні обмеження професійної діяльності даного виду, різноманітність використовуваних як традиційних, так і інноваційних психологічних засобів і технологій, що застосовуються спеціалістом, вимагають від практичного психолога високої професійної культури, широкої компетентності у різних галузях психологічних знань, високого потенціалу професійного мислення і досить високого професіоналізму.

Потенціал професійного мислення сучасного практичного психолога, що допомагає процесам становлення, психічного виживання та забезпечення життєздатності клієнтів, формується, з одного боку, в умовах безперервного розширення класу професійно-психологічних завдань і психотехнологій, а, з іншого – невизначеності компонент, механізмів і концептуальних відмінностей професійного мислення практичного психолога. Рівень професійного потенціалу продуктивного мислення практичного психолога базується на:

- сформованості професійно-важливих якостей і властивостей мислення (гнучкості мислення, пластичної децентрації, динамічності і оперативності процесів прийняття рішень, розумових умінь виділяти суттєве та узагальнювати, рефлексувати на іншого, на дії та стани як свої, так і стани клієнта, тощо);
- сформованості професійно-важливих соціально-когнітивних та комунікативних умінь та навичок (розуміти іншого, слухати іншого, розмовляти та встановлювати соціальний контакт, тощо);
- сформованості професійно-важливих особистісних вад і властивостей (асертивність, адекватність і сталість самооцінки, сензитивність, емпатичність, толерантність до фрустрацій, відсутність проєкцій та неадекватних психологічних захистів, усвідомлення та подолання внутрішніх конфліктів, тощо) [3; 4; 5].

Нами визначається як провідний психологічний механізм і особливості професійного мислення практичного психолога професійна рефлексія, що відрізняється своєрідною когерентністю, багаторівневістю, інтраіндивідуальністю [3; 6; 7]. Ця багаторівнева та інтраіндивідуальна рефлексія у діяльності спеціаліста є регулюючим механізмом його особистісного і професійного самопізнання, що стимулює професійну ідентифікацію, особистісне і професійне зростання практичного психолога.

Професійна рефлексія практичного психолога, становлення якої має суттєву акмеологічну (в значенні вищого рівня майстерності) значущість в професійному зростанні і професійності психолога-практика, має бути орієнтована на: метакогнітивне усвідомлення себе як особистості і як професіонала; усвідомлення своїх дій і прогнозування їх наслідків, своєї поведінки та іміджу; усвідомлення змісту професійних цілей і запиту клієнта, істинності запиту і глибинного його змісту; усвідомлення ситуації клієнта і її психологічного змісту та можливих засобів розвитку і рішення; моделювання наслідків і прогнозування цілей і дій клієнта, тощо.

Суттєве значення має формування у студентів умінь і навичок "професійно рефлексувати", а також схильностей до інтраіндивідуального рефлексування як звички професійного мислення, що забезпечує не тільки його особистісне і професійне зростання, але й високий потенціал його професійного мислення.

У розроблених нами практично-орієнтованих учбових програмах ряду дисциплін в системі вузівської підготовки практичних психологів ("Основи психоконсультування і психокорекції", "Основи психотерапії", спецкурс "Психологія конфлікту"), професійна рефлексія у вищезазначеному контексті спрямовано культивується і формується як професійне уміння, регулятивний механізм мислення і поведінки, як професійна звичка.

Для формування професійної рефлексії нами використовуються: спеціальні розвиваючі акмеологічні технології і психотехніки (комплекси психотехнічних вправ, ігрові мініпсихотренінги, іноваційні семінари), рефлексивні ігри та засоби малюнокового рефлексивного самопізнання ("Я в конфлікті", "Хто Я?", "Я реальний", "Я ідеальний", "Мої почуття" та інші).

Особливе місце у становленні механізмів професійного мислення, у формуванні умінь і навичок "рефлексувати на" займають різні види рефлексивних і акмеологічних ігор і ігрових психотехнік:

- ігри із зміною визначених ролей;
- ігри із зміною моделюємих ситуацій;
- ігри з гіпотетичним клієнтом психолога;
- ігри з запитами клієнта різної істинності;
- ігри із зміною позицій;

- ігри-іноваційні семінари з обговорюванням та взаємним оцінюванням, тощо. Всі визначені типи рефлексивних і акмеологічних ігор являються ефективними, але за цікавістю для студентів особливо слід відзначити рефлексивні ігри зі зміною позицій і ігри-семінари. Ігри зі зміною позицій проводяться нами в основному з позиціями "Я-клієнт", "Я-консультант", "Я-спостерігач", спеціаліст з рефлексії", або "Я-пасивний учасник конфлікту", "Я-активний учасник конфлікту", "Я-посередник", тощо. Особливу актуальність в цьому контексті мала рефлексивна ігрова позиція "Я-спостерігач" з наступним рефлексивним обговоренням спостережень студента за поведінкою клієнта і консультанта, ефективністю вирішення проблеми, істинністю запиту, пошуком дійсного запиту клієнта, аналізом використаних вербальних і невербальних прийомів впливу, тощо.

Рефлексивні ігри-семінари, що активно використовуються нами як одна з провідних розвивальних технологій формування професійної рефлексії, проводяться нами у процесі викладання визначених вище учбових курсів на матеріалі провідних психотерапевтичних технологій (гештальтерапії, психодрами, трансакттерапії, тощо). Такі ігрові семінари проводились нами з обов'язковим спонтанним і визначеним обговоренням, рефлексією теми та її ігрового представлення та рефлексивним самооцінюванням і взаємним оцінюванням тематичних груп-учасників гри.

Особливу увагу в процесі організації навчального процесу займає формування у майбутніх психологів умінь і навичок орієнтуватися у різних станах клієнтів засобами рефлексії його висловлювань, поведінки клієнта, акмеологічного аналізу його ситуації (психотравми дитинства, депресія, кризові і фрустраційні стани, соціальна дезадаптація та інші.), та, водночас, метакогнітивного акмеологічного аналізу своїх психічних станів та внутрішніх конфліктів [5]. Крім того, формуються уміння та навички постановки психологічного діагнозу, утворення програм психокорекційної роботи, оцінки ефективності роботи за визначеними психологічними внутрішніми і зовнішніми показниками ефективності [6].

Спостереження за результатами апробації та активного впровадження у учбовий процес іноваційних прийомів рефлексивних і акмеологічних ігор і технологій вирішення типових професійно-психологічних завдань, аналіз результатів експериментальних досліджень, що виконувались під нашим керівництвом (курсів та дипломні роботи) дозволяють відмітити позитивні зміни у професійному мисленні після активної професійної підготовки майбутніх фахівців за визначеними напрямками і проходження психокорекційної практики.

Позитивні зміни стосуються розвитку у майбутніх практичних психологів умінь і навичок послідовного цілеутворення у процесі вирішення професійно-психологічних завдань, розвитку більш продуктивного стилю мислення (продуктивного, полнезалежного, рефлексивного, на відміну від - непродуктивного, полнезалежного, імпульсивного), формування гнучкості і пластичності мислення на відміну від стереотипності і ригідності, становлення акмеологічних когнітивних умінь аналізувати і співвідносити, узагальнювати і прогнозувати, а також "рефлексувати на".

Позитивні психологічні наслідки і зміни спостерігаються також у формуванні акмеологічних прийомів і механізмів пошуку альтернативних і творчих рішень, у становленні умінь когнітивної і метакогнітивної саморегуляції професійного мислення і діяльності засобами рефлексивного аналізу і оцінки, і, в цілому, у професійно-особистісному і інтелектуальному зростанні майбутнього психолога-практика.

Література:

1. Практическая психология образования / Под ред. И.В.Дубровиной. - М.: ТЦ "Сфера", 1997. - 528 с.

2. Рабочая книга практического психолога. Технология эффективной профессиональной деятельности /Под общ. ред. проф. А.А.Деркача. - М.: Издательский Дом "Красная площадь", 1996. - 397 с.
3. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика // Практична психологія та соціальна робота. - 1998. - № 6-7. - С. 3-6.
4. Чепелєва Н.В., Пов'якель Н.І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога // Психологія: Зб. наук. праць. - Вип. III. - Київ. - 1998. - С. 27-34.
5. Чепелєва Н.В., Пов'якель Н.І. Динаміка внутрішніх конфліктів студентів-психологів у процесі їх професійної ідентифікації // Конфлікти у суспільстві: діагностика і профілактика: Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. - Київ-Чернівці. 1995. - С. 391 - 395.
6. Пов'якель Н.І. Саморегуляція професійного мислення: психологічні механізми та передумови // Зб. наук. праць учасників П'ятих Костопівських читань. - Том II. - Київ. - 1999. - С. 698 - 705.
7. Щедровицький Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследование рече-мыслительной деятельности /Под общ. ред. М.М. Муканова. - Алма-Ата, 1974. - С. 12 - 28.

Н.А. Полегаева, Донецк

ФОРМИРОВАНИЕ ВЕРОЯТНОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ – ПСИХОЛОГОВ КАК УСЛОВИЕ АДАПТАЦИИ К АКТУАЛЬНЫМ ПРОБЛЕМАМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Как и обучение в школе, профессиональное обучение в вузе ставит задачу развития у студентов логического мышления, способности структурировать материал на уровне восприятия и представлений. Считается, что логическое мышление необходимо будущему специалисту как основное средство систематизации поступающей информации и упорядочения окружающей действительности.

Но логика, как подчеркивает А.А. Боричев, - «адекватный инструмент познания в достаточно полно и однозначно определенных ситуаций...» [2; 120], тогда как в своей профессиональной деятельности практически любой специалист сталкивается со сложными ситуациями, не позволяющим однозначно их истолковывать и решать.

Так, школьный психолог постоянно имеет дело с ситуациями вероятного характера, благодаря неопределенности их условий и возможности получения различных, однако приемлемых, вариантов решений. Реальная профессиональная деятельность часто ставит его в условия необходимости квалифицированно решать децизийные проблемы. А прогнозирование и обусловленное им принятие решений требует особого рода мыслительной активности, особых умений, которые не являются «натуральным качеством» человека (Б.Ф. Ломов; 1984).

Очевидно, при решении задачи ускорения адаптации будущих школьных психологов к актуальному для педагогической деятельности кругу проблем должны решаться и задачи целенаправленного формирования у студентов вероятностного мышления, способности прогнозировать педагогические явления.

В своем исследовании для этих целей мы использовали задачи вероятностного типа и так называемые «прогностические задачи». Прогностические задачи (термин введен Л.А. Ретуш, 1985) отбирались нами по принципу моделирования прогностической деятельности, состоящей из системы действий: установления причинно – следственных связей прошлого, настоящего и будущего, реконструкции и преобразования представлений в соответствии с целью прогнозирования, выдвижения, развития и анализа гипотез, адекватно отражающих будущее, планирования, включающего знание о будущем в организацию деятельности в настоящем [4], [5].

На начальном этапе исследования стоял вопрос о критериях оценки результатов решения задач. В качестве таковых выделены качества мыслительных процессов, через которые способность к прогнозированию проявляется в деятельности. Очевидна специфика проявления качеств у разных субъектов деятельности (различие в преобладании тех или иных качеств, в степени проявления одного качества у разных субъектов). Качества психических процессов обладают значительно большей диагностической информативностью по сравнению со знаниями, которые ориентируют диагностику на результат деятельности и не являются стабильной внутренней переменной. Качества - относительно устойчивые характеристики мыслительных процессов, что соответствует современным требованиям к диагностическим системам: диагностировать относительно устойчивые обобщенные качественные показатели развития. Допустимое минимальное объективное содержание показателей качеств мышления, которое может быть диагностически оценено, отражено в таблице 1.

Таблица 1.

Основные показатели характеристик качеств мышления, составляющих структуру прогностической способности.

Качества мыслительных процессов	Показатели характеристик мыслительных качеств
Аналитичность	Полнота анализа заданных условий и требований задачи, многоплановость анализа выделяемых связей и отношений
Глубина	Уровень вербального обобщения признаков, поиск закономерностей, существенность связей
Гибкость	Пластичность представлений в изменяющихся условиях, множественность и нестереотипность выдвигаемых гипотез, отсутствие шаблонов в решении
Перспективность	Перспектива выбранного решения, соответствие решения отдаленной цели Широта поиска
Доказательность	Обоснование постановки проблемы, гипотез и выводов, логика доказательств

Как в любой проблемной задаче, в прогностической задаче действие направлено на поиски неизвестного через использование связи с известным в условиях, когда алгоритм решения задачи отсутствует. Это позволяет преобразовать и синтезировать знания студента - психолога в опыт решения практических проблем [1], [3]. В психологической практике специалист постоянно репает задачи, где известна цель, но не известен способ достижения цели, получает знания о будущем, которое еще не проявляется в реальной педагогической системе. Отобранные после всех этапов исследования прогностические задачи предлагались студентам для решения

с инструкцией - алгоритмом. Представим это на примере двух вариантов задач.

Вариант 1. «Белов из 7а класса.

В учительскую со слезами вбежала молодая преподавательница математики:

- Меня оскорбил Белов из 7а класса.

- Чем же это было вызвано? - спросили ее коллеги.

Класс писал контрольную работу. Учительница, проходя между рядами, заметила, что Белов заглядывает в работу соседа. Ему было сделано несколько замечаний. Ученик на них не реагировал. Когда же он подошел к столу и протянул свою контрольную работу, учительница вырвала тетрадь и разорвала ее на клочки. Белов нагрубил...

(Аналитичность)

(Глубина)

(Гибкость)

(Перспективность)

(Доказательность)

1. Дайте полный анализ ситуации.
2. Определите, где повод, а где возможная причина конфликта.
3. Опишите все возможные варианты отношения, сложившихся между учителем и учеником
4. Определите возможные варианты развития отношения между учителем и учеником.
5. Определите самый оптимальный вариант выхода из конфликта. Обоснуйте его.

Вариант 2. Задача «Барышня и хулиган».

Что вы будете делать как классный руководитель девочки?

1. Дайте полный анализ ситуации.
2. Опишите все возможные варианты Вашего решения.
3. Выберите самое оптимальное решение. Обоснуйте его.
4. Составьте план Ваших действий по реализации решения.
5. Опишите все возможные последствия выбранного Вами решения и реализации плана.
6. Опишите варианты изменения ситуации без Вашего вмешательства. На втором этапе исследования студенты переходили к решению более сложных задач.

При отборе задач вероятностного типа мы ориентировались на методику Ю.Козелецкого, выделенные им мыслительную стратегию «равных шансов» (в сложных ситуациях люди часто оценивают вероятности альтернатив как равные без каких-либо объективных оснований), стратегию «различных шансов» (выбор возможности или результата, который в прошлом выступал чаще), а также на феномен обработки информации в пользу принятой человеком гипотезы [2;120-121].

Наличие указанных стратегий и феномена оценивались как неадекватные сложным ситуациям, как обуславливающие неверные решения задач вероятностного типа. В таблице 2 отражена динамика решения студентами – психологами Горловского института децизийных проблем на протяжении четырех лет обучения в вузе.

Таблица 2.

Результаты решения задач вероятностного типа студентами–психологами ГПТИИЯ (48 человек)

Выявленные стратегии	Количество студентов, неверно решивших задачи			
	2 курс, %	3 курс, %	4 курс, %	5 курс, %
Стратегия «равных шансов»	83	81	58	46
Стратегия «различных шансов»	85	79	62	52
Феномены обработки информации в пользу принятой гипотезы	100	85	52	37

Из таблицы видно, что в процессе накопления опыта решения задач вероятностного типа снижается процент неверных решений (хотя правильное решение невозможно), уменьшается количество стратегий как равных, так и различных шансов, от курса к курсу увеличивается число выдвигаемых гипотез, а сами гипотезы становятся все более разнообразными. Качественный скачок в сторону лучших значений отмечен на 4 курсе обучения, что совпадает с результатами исследования Л.А. Ретуш, обнаружившей существенные различия по уровням успешности прогнозирования у студентов между первым и четвертым курсами обучения [4].

Решения, таким образом, оказываются все более адекватными сложным ситуациям вероятностного характера. Известно, что для решения неоднозначной ситуации характерно то, что в этих условиях решающее значение имеют особенности мышления, которые отражают вероятностный характер информации (особенности «вероятностного мышления»).

Если исследования Б.А. Боричева не позволяли строить оптимистические прогнозы успешности познавательной активности студентов в вероятностных ситуациях [2], то наши результаты показали возможность формирования у студентов необходимых мыслительных навыков такой степени обобщенности и актуализируемости, что они помогают будущим психологам решать задачи на вероятностное структурирование.

Как необходимое условие формирования вероятностного мышления рассматривается широкая практика решения студентами прогностических задач с последующим переходом к более сложным проблемам принятия решения (децизийных проблем).

Литература:

1. Балл Г.А. О психологическом содержании понятия «задача» // Вопр. психол. – 1970. – # 6. – С. 75-83.
2. Боричев А.А. К проблеме формирования вероятностного мышления // Личность и прогнозирование / Под ред. В.В. Богославского, А.И. Раева и др. – Л.: Изд-во ЛП?ИЦ 1985. – С. 118-124.
3. Костюк Г.С., Балл Г.А. Категория задачи и ее значение для психолого – педагогического исследования // Вопр. психол. – 1977. # 3. – С. 12-22.
4. Ретуш Л.А. Развитие способности к прогнозированию педагогических явлений у студентов пед-института // Вопр. психол. – 1985. – # 1. – С. 94-102.
5. Ретуш Л.А. Структура и возрастная диагностика способности к прогнозированию // Психол. журн. – 1985. – 2, # 5. – С. 105-115.

Г.В. Попова, Харьков

ОЦЕНКА ПАРАМЕТРОВ АГРЕССИВНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ СРЕДЫ РАБОТНИКОВ ОВД

В повседневной деятельности следователя присутствуют различные ситуации психологической борьбы, конфликтного взаимодействия разного уровня, агрессивного по своей форме общения. Многие действия следователя по раскрытию преступлений протекают именно в такой агрессивной среде общения: очная ставка, обыск, допрос и др. В литературе по психологии следственной деятельности, профдеформации работников ОВД нет подробных исследований, направленных на выявление особенностей восприятия служебного коммуникативного пространства и его трансформации по мере погружения в среду служебных контактов [1,2]. Между тем, фактор агрессивности среды общения может вызывать ощущение высокой напряженности межличностных контактов, негативно влияющее на выполнение профессиональной деятельности и самоощущение работника в целом.

С целью выявления степени напряженности межличностных контактов в различных сферах общения работников ОВД нами было проведено анкетирование. Соответствующая анкета включила три основных блока вопросов, направленных на выявление степени осознания

- 1) напряженности межличностных контактов;

2) проявления агрессивных чувств у работников ОВД по отношению к различным партнерам в области служебного общения;

3) проявления агрессивных чувств у различных партнеров по отношению к работникам ОВД.

Анкета также включала в себя вопросы, направленные на выявление степени удовлетворенности трудом.

Вся область контактов работников ОВД определялась по таким категориям партнеров профессиональных и бытовых межличностных контактов: подозреваемые (обвиняемые), свидетели, родственники выше перечисленных лиц, непосредственное начальство, вышестоящее начальство, оперативные работники и работники прокуратуры, следователи, население в целом, семья. Данный список вытекает из перечисления наиболее частых профессиональных контактов и типичных постоянных контактов (семья, население в целом), влияющих на самоопущение работника ОВД.

С целью выявления неосознаваемых компонентов отношения к значимым профессиональным понятиям ("коллектив", "начальство", "система ОВД", "профессиональный рост" и другие) был применен тест ЦГО [3].

Респондентов просили отметить соответственно уровень ощущения напряженности, проявляемой им и воспринимаемой со стороны вышеперечисленных представителей социального окружения агрессии в контактах, используя десятибалльную шкалу (от 1 до 10 баллов). Всего было опрошено 102 следователя и 88 оперуполномоченных. Среди респондентов мы выделили подгруппы по стажу: до 1 года - 59 человек, 1-2 г. - 64; 3 и более - 87.

В отношениях с подозреваемыми число работников ОВД, испытывающих напряженность в контактах остается относительно неизменным и охватывает примерно третью часть всех опрошенных. Этот факт объясняется спецификой профессиональных контактов с данным контингентом: часто контакты проходят в противостоянии; вызывает напряженность сам повод контакта преступных действия. Можно сказать, что напряженность заложена в самой природе контактов с подозреваемыми (обвиняемыми) и во многом является закономерной.

Напряженность контактов в круге служебных отношений как по вертикали, так и по горизонтали с течением стажа существенно снижается. Если на первом году профессиональной деятельности высокую напряженность (7-10 баллов) в отношениях с непосредственным руководством ощущают 28,6% респондентов, то среди работников со стажем 3 и более лет - 4,8%; в отношениях с вышестоящим начальством высокую напряженность испытывают 31,7% следователей со стажем до 1 года, а со стажем 3 и более лет - 9,5%.

Ощущение напряженности отношений по горизонтали также с течением стажа снижается: и с коллегами-следователями (с 21,4% до 4,8% случаев в группе со стажем до года и со стажем три и более лет соответственно), и с оперативниками (14,3% и 7,1%), и с работниками прокуратуры (35,7% и 14,3%).

Снижается ощущение напряженности контактов и с такими категориями профессионального общения, как свидетели и родственники подозреваемых и свидетелей: соответственно с 14,3% случаев до 9,5% со свидетелями; с 21,4% до 9,5% с родственниками указанных лиц.

Таким образом, осознание высокой напряженности контактов по всем перечисленным нами категориям социального окружения существенно снижается в группе работников ОВД, имеющих стаж 3 и более лет.

При анализе рефлексивных данных, отражающих восприятие работниками ОВД агрессии со стороны социального окружения, нами установлено, что и следователи, и

розыскники в большей мере осознают агрессию, направленную к ним со стороны перечисленных категорий социального окружения, чем собственное ощущение агрессии по отношению к окружающим.

На фоне неизменного ощущения напряженности контактов работников ОВД с подозреваемыми с течением службы резко изменяется ощущение проявляемой и воспринимаемой агрессии. Так агрессия, воспринимаемая со стороны подозреваемых, достаточно высока в первые 1-2 года службы (до 43,8%). С течением службы, начиная с третьего года, высокий уровень воспринимаемой агрессии остается лишь у 4,8% опрошенных. Уровень ощущения проявляемой агрессии снижается резко уже после первого года службы в сторону средней и малой выраженности. Проявляемая агрессия также снижается (с 21,4% до 14,3%).

Относительно остальных категорий социального окружения (начальства, сотрудников, представителей прокуратуры, населения в целом), можно утверждать, что существует тенденция к снижению ощущения воспринимаемой и проявляемой агрессии в сторону средней и малой выраженности с течением службы как в группе следователей, так и у розыскников.

Наиболее существенно снижается со стажем число работников ОВД, воспринимающих и проявляющих высокую агрессивность в отношениях с непосредственным начальством (воспринимаемая агрессия: с 35,7% в группе со стажем до 1 года до 4,8% в группе со стажем 3 и более лет; проявляемая: соответственно 28,6% и 21,4% в группе со стажем до 1 года и по 4,8% в группе со стажем 3 и более лет). Данные по таким категориям социального окружения, как родственники подозреваемых и свидетелей, вышестоящее начальство, работники прокуратуры аналогичны.

Данные анкетирования дополняются данными, полученными с помощью ЦТО. Ощущение понятия "коллектив" у многих работников ОВД является дисгармоничным, связанным с дополнительными цветами. Данный факт усугубляется со стажем работы. Среди работников ОВД, имеющих стаж работы до трех лет, такие неблагоприятные ассоциации дают около трети (27,3%) респондентов, а в группе, со стажем свыше трех лет - свыше двух третей опрошенных (71,4%). Такое положение на, наш взгляд, объясняется именно переносом агрессивности профессиональной коммуникативной среды общения на контакты в рамках самого коллектива, ориентацией в большей мере на субординацию, строгую иерархию отношений, лежащую в основе системы ОВД.

Показательными являются цветовые ассоциации к понятию "коллектив" в группе удовлетворенных и неудовлетворенных работой: в группе неудовлетворенных работой значимо выше часть работников ОВД, имеющих негативные цветовые ассоциации к данному понятию (занимающие 6,7,8 места относительно раскладки цветов по предпочтению и по содержанию с дополнительными цветами - черным, коричневым, серым).

На основании полученных результатов мы можем сделать вывод о том, что примерно третья часть работников ОВД в начале своей профессиональной деятельности испытывает значительное напряжение в различных профессиональных контактах, ощущает в значительной мере агрессию со стороны рабочего социального окружения и сами испытывают к различным категориям партнеров по общению агрессивные чувства в высоком диапазоне.

Из приведенных данных очевидно, что во всем круге профессиональных контактов есть наиболее "горячие" точки, продуцирующие напряженность профессиональной деятельности: общение с подследственными, с руководством (особенно вышестоящим), с работниками прокуратуры. Каждая "точка" в профессиональных контактах

тах требует своего набора приемов профессионального общения. В среднем, время ориентации в круге профессиональных взаимоотношений у работников ОВД, когда происходит освоение функционально-ролевой структуры отношений, выработка необходимых навыков в структуре профессиональной коммуникативной компетентности, составляет первые три года профессиональной деятельности. Целесообразным является принятие специальных социально-психологических адаптационных мер [4], направленных как на "новичков" с целью ускорения освоения ими функционально-ролевой структуры службы, так и на опытных работников ОВД с целью смягчения переноса стереотипов профессионального общения в агрессивной среде на отношения с коллегами.

Литература:

1. Васильев В.Л. Психология следственных действий. /Учебное пособие. - С.-Пб., 1993. 54 с.
2. Драпкин Н.Я. Понятие и классификация следственных ситуаций // Следственные ситуации и раскрытие преступлений. - Свердловск, 1975. -С. 28-29.
3. Эткинд А.М. Цветовой тест отношений и его применение в исследовании больных невротами // Социально-психологические исследования в психоневрологии. - Л.: НИИ психоневрологии, 1980. - С. 110-114.
4. Попова Г.В. Професійна комунікативна компетентність працівника ОВС / Автореферат канд. дис. - Харків, 1997., 17 с.

П.Я. Прыгунов, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ РОЛЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Повышение эффективности борьбы с преступностью в нашем государстве сотрудниками органов внутренних дел невозможно без овладения ими специальных знаний, в том числе и в области практической поведенческой психологии. Проходя обучение в ВУЗах МВД Украины, будущие офицеры милиции изучают теоретико-прикладные аспекты общей, социальной и юридической психологии. Однако, как показывает практика, теоретические знания, полученные в процессе обучения, не всегда применяются ими в процессе выполнения оперативно-служебных задач.

Решая задачи по раскрытию или предупреждению преступлений, участковые инспектора, оперативные сотрудники, следователи и дознаватели постоянно взаимодействуют с различными категориями граждан, представляющими оперативно-служебный интерес. К ним относятся потерпевшие, свидетели, родственники жертв преступлений, подозреваемые, обвиняемые и другие лица. Для получения значимой информации сотрудникам милиции необходимо уметь устанавливать психологический контакт в процессе взаимодействия с этими категориями граждан.

Одним из условий повышения эффективности установления психологического контакта является выбор сотрудником милиции оптимального ролевого поведения в процессе взаимодействия с гражданами при выполнении оперативно-служебных задач.

Под ролевым поведением сотрудника милиции понимается совокупность способов, форм и методов взаимодействия, соответствующих требованиям формальных и неформальных социальных норм, взглядов и установок той социально-профессиональной группы, в которой данный сотрудник выполняет свои функциональные обязанности (розыск, следствие, дознание).

Рольевое поведение имеет сложную психологическую структуру, внешние формы и внутреннее содержание взаимодействия.

К внешним формам проявления рольевого поведения можно отнести вербальные и невербальные средства общения, мимическую выразительность, жестикуляцию, оформление внешности (соответствующая одежда и аксессуары), а также артистичность (использование элементов актерской психотехники в профессиональной деятельности).

Внутреннее содержание рольевого поведения определяет психотип личности сотрудника, его индивидуально-психологические особенности, профессионально-психологическая подготовленность и сформированная на ее основе психологическая готовность к осуществлению различных видов рольевого поведения, наличие профессионального опыта, необходимых моральных и профессиональных установок к эффективному осуществлению рольевого поведения в процессе решения служебных задач.

В профессиональной деятельности сотрудниками милиции применяются различные виды рольевого поведения, в том числе и зашифровывающие их принадлежность к правоохранительным органам в целом или к конкретному подразделению.

Зашифровывающие виды рольевого поведения применяются сотрудниками оперативных служб в процессе осуществления оперативно-розыскной деятельности.

Психологическими компонентами рольевого поведения сотрудника милиции являются: профессиональный статус, профессиональная роль, ситуативно создаваемые линии поведения. Под профессиональным статусом сотрудников милиции (конкретного подразделения) подразумевается совокупность его прав и обязанностей, установленных законодательными актами и другими нормативными требованиями, определяющими его профессиональную принадлежность и положение среди сотрудников ОВД.

Определить профессиональный статус сотрудника милиции — значит ответить на вопрос: "Кто он?" (участковый, следователь, оперативный сотрудник).

Профессиональная роль — это относительно устойчивый шаблон поведения (включающий в себя действия, мысли и чувства), обусловленные профессиональным статусом сотрудника в процессе выполнения им своих функциональных обязанностей. Профессиональная роль указывает на то, что делает сотрудник (проводит допрос или опрос граждан, осуществляет оперативные действия и т.д.).

Ситуативно создаваемая линия поведения — совокупность прогнозируемых способов реагирования, обусловленных профессиональным статусом и профессиональной ролью, используемые сотрудником милиции в процессе контактного взаимодействия с гражданами при выполнении оперативно-служебных задач. Ситуативно создаваемая линия поведения должна отвечать рольевым ожиданиям объектов профессионального интереса и способствовать установлению психологических контактов сотрудника милиции с гражданами. Если ситуативно создаваемая линия поведения сотрудника милиции не отвечает рольевым ожиданиям граждан, то возможно возникновение конфликтных ситуаций и, как правило, вызывать отказ от сотрудничества с сотрудниками милиции.

Одним из факторов, определяющих успешное осуществление рольевого поведения сотрудником милиции, является его профессионально-психологическая подготовленность к взаимодействию с гражданами в различных, в том числе и экстремальных ситуациях.

Существенное значение имеет наличие у сотрудника милиции специальных способностей к рольевому перевоплощению, умение безошибочно разыгрывать роли

различных социальных и профессиональных типов, речевая находчивость, умение принимать оптимальные решения в условиях дефицита времени и информации. Знание практической поведенческой психологии и ее учет в профессиональной деятельности будет в значительной мере способствовать успешному осуществлению ролевого поведения сотрудниками милиции, повышать эффективность выполнения ими оперативно-служебных задач. Данные способности формируются и развиваются у сотрудников милиции в процессе служебной деятельности, при проведении занятий по профессионально-психологической подготовке.

Исходя из вышеизложенного, ролевое поведение сотрудника милиции можно представить в виде формулы:

$РП = (ССЛП + Я) ППГ$, где РП – ролевое поведение; ССЛП – ситуативно создаваемая линия поведения; Я – индивидуально-психологические особенности личности сотрудника, его цели, мотивы и установки на осуществление ролевого поведения; ППГ – профессионально-психологическая готовность сотрудника милиции к осуществлению ролевого поведения, иначе говоря – наличие особого психического состояния, способствующего установлению психологического контакта с объектом, позволяющим учитывать индивидуально-психологические особенности объекта профессионального интереса. Ролевое поведение сотрудника милиции детерминировано следующими факторами: условиями, средой и обстоятельствами в которых оно будет осуществляться.

Использование различных форм ролевого поведения в условиях контактного взаимодействия с различными категориями граждан способствует повышению эффективности применения методов психологического воздействия и, как следствие, облегчает получение значимой и достоверной информации, позволяет избегать манипулятивных воздействий со стороны объектов профессионального интереса.

В процессе выполнения профессиональных задач молодые сотрудники милиции ограничиваются “узким репертуаром” ролевого поведения, используют обычные стереотипы – без учета индивидуально-личностных особенностей граждан; не продумывают ситуативные линии поведения, считая, что граждане обязаны сообщать им информацию, если их вызвали или к ним прибыл сотрудник милиции. Нередко они стараются запугать граждан, подчас “запугивают” с объектами профессионального интереса, тем самым, ставя себя в зависимость. В некоторых случаях в процессе профессионального общения молодые сотрудники милиции пытаются подражать поведению своих руководителей и наставников, не учитывая имеющиеся между ними индивидуально-психологических отличий, отсутствие профессионального должного опыта. Все это отрицательно сказывается на установлении профессиональных контактов, формирования позитивного имиджа сотрудника милиции, не способствует повышению эффективности профессиональной деятельности.

Обобщая вышесказанное, можно утверждать, что ролевое поведение сотрудников милиции имеет свои психологические компоненты, внешние формы проявления и внутреннее содержание. В процессе организации профессионально-психологической подготовки сотрудников милиции необходимо уделять внимание развитию навыков ролевого поведения, учитывая особенности предстоящей профессиональной деятельности (розыск, следствие и т.д.). При осуществлении профессиональных контактов сотрудником милиции недопустимо использование стереотипов и штампов в поведении, а необходим учет всех составляющих ролевого поведения и факторов, детерминирующих его. В процессе обучения в ВУЗах МВД Украины целесообразно ввести специальный курс по обучению будущих офицеров милиции элементам актерского мастерства в процессе выполнения ими оперативно-служебных задач.

Література:

1. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. - С-Пб., 1997.
2. Ладанов М.В. Практический менеджмент. - М., 1995.
3. Столяренко Л.Д. Основы психологии. - Ростов-на-Дону, 1996.
4. Чуфаровский Ю.В. Психология в оперативно-розыскной деятельности. - М., 1996.

О.Л.Семенюк, Київ

ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ ФОРМ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Зростання правопорушень серед неповнолітніх є сьогодні больовою точкою. Нестабільність суспільства ще більше деформує демократичні процеси, які в нормі мають реалізовувати права неповнолітніх в суспільстві. Незайнята молодь, відвержена учбовими закладами (різні типи шкіл об'єднуються одним: на навчання до себе відбирають найсильніших), а "відвержені" підлітки часто відштовхуються і оточуючими дорослими, дезадаптуючись ще в більшій мірі до сьогоденного проблемного протікання суспільних процесів, завдяки чому поповнюється категорія проблемних, чи ризикових підлітків.

Неможливість самостійно подолати пресинг негативних соціальних умов свого власного життя підтверджується відсутністю суспільної допомоги, повною відсутністю соціальних закладів, що повинні були б вирішувати ці проблеми шляхом створення умов для залучення таких підлітків до нормального руслу трудової чи навчальної діяльності.

Молодь – це майбутнє народу, держави. А суспільство втрачає значну її частку, яка б могла представляти в майбутньому своїх вірних громадян. Вони ж поповнюють кадри асоціальних угруповань, підпадаючи під вплив негативних елементів, асимілюють їх "субкультуру". На рівні держави повинна бути розроблена програма вирішення проблем підростаючого покоління.

Важливе місце в ній повинно бути відведене профілактичній роботі з проблемними підлітками, які опинились в складних життєвих обставинах, з яких не можуть вибратися самостійно. Назріла необхідність звернути увагу суспільства не тільки на проблеми власного виживання, а й на проблеми виживання всього народу та його майбутнього існування і розвитку.

Навіть в кращих соціальних умовах завжди була можливість (особливо при індивідуальному збігу життєвих обставин) отримання деформації розвитку особистості підлітка. Сьогодні умови часто провокують їх, звеличують контингент і зменшують вік проблемності (на жаль, навіть в допідлітковий вік). І в попередні часи, всупереч всім відомій тезі про те, що труднощі життя виховують особистість з позитивним розвитком, негативний розвиток особистості теж часто зустрічався. Але ніхто ніколи не зміг би простежити, скільки юних душ "загинувло" – і для себе, бо викривило свою долю, і для суспільства, бо не здійснило свій позитивний потенціал, а отримало лише деформації особистості. Про них можна сказати, що вони не здійснилися. Вони не змогли не просто реалізувати свою особистість, свій інтелектуальний і духовний потенціал використати в позитивному напрямку, а тим паче розвинути його. Труднощі життя не навчили їх "виходити в рефлексію", самовизначатися, ставити позитивні цілі і шукати достойний вихід.